

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

На правах рукопису

ФЕДОРЕНКО ВОЛОДИМИР ВАЛЕРІЙОВИЧ

УДК 1: 316: 930.1+3435

**ВІЙСЬКОВО-ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ
ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ:
СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ**

Спеціальність 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник:

Козловець Микола Адамович,
доктор філософських наук, професор

Житомир – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	12
1.1. Військово-правове виховання як об'єкт соціально-філософського аналізу	12
1.2. Методологічні засади дослідження військово-правового виховання у філософському дискурсі.....	28
Висновки до розділу 1.....	52
РОЗДІЛ 2. ВІЙСЬКОВО-ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ : СУТНІСТЬ ТА ДІАЛЕКТИКА СТАНОВЛЕННЯ	55
2.1. Сутність, зміст та методи військово-правового виховання військовослужбовців	55
2.2. Ефективність військово-правового виховання в умовах суспільних трансформацій та критерії її оцінки	86
2.3. Нормативно-правове регулювання поведінки та правова соціалізація військовослужбовців	114
Висновки до розділу 2.....	131
РОЗДІЛ 3. ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ВІЙСЬКОВО-ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ.....	135
3.1. Військово-правове виховання особового складу Збройних Силах України: сутність, основні напрями та особливості.....	135
3.2. Традиції та патріотизм як складові національної ідентифікації військовослужбовців.....	150
3.3. Військово-правове виховання військовослужбовців в умовах проведення антитерористичної операції	169
Висновки до розділу 3.....	184
ВИСНОВКИ.....	188
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	195
ДОДАТКИ.....	221

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Державна програма реформування і розвитку Збройних Сил України (ЗСУ) як гаранта її оборони, суверенітету й територіальної цілісності поряд з суто військово-організаційними аспектами актуалізує й широкий спектр військово-гуманітарних проблем. Особливе місце у цьому проблемному полі посідають питання військово-правового виховання військовослужбовців Збройних Сил України, формування їх правової культури й свідомості, духовних, патріотичних і військово-моральних цінностей. Сприйняття кардинальних змін у Збройних Силах багато в чому пов'язане з рівнем правосвідомості і правової культури військовослужбовців. Тому, питання організації і здійснення правовиховної роботи в армійському середовищі, набуває великого значення.

Доцільність дослідження сутності та змісту військово-правового виховання військовослужбовців зумовлюється системною трансформацією тоталітарного українського соціуму в громадянське суспільство, що супроводжується не лише економічною і політичною, а й світоглядно-ціннісною кризою; розбудовою демократичної, соціальної, правової держави, що об'єктивно потребує підвищення статусу військовослужбовців та рівня їх правової культури й свідомості; наявною соціальною дійсністю, яка часто негативно впливає на поведінку військовослужбовців; неспроможністю нинішньої військово-правової виховної системи адекватно реагувати на зміни стилю і форм поведінки військовослужбовців, утвердження нових європейських норм щодо їх прав, обов'язків й обмежень; зміною свідомості не лише військовослужбовців строкової і контрактної служби, а й тих, хто їх виховує; збільшення серед особового складу ЗСУ кількості віруючих військовослужбовців, що зумовлює необхідність подальшого вдосконалення військово-правової роботи, пошуку ефективних форм і методів для виконання ними службово-бойових завдань.

Актуалізують тему дослідження й воєнна глобалізація, геополітичні виклики, міжнародний тероризм, гібридні та інформаційні війни, які потребують своєчасного вирішення низки проблем як у теоретичному, так і практичному

аспектах, створення ефективної системи військово-правового виховання в ЗСУ. Реформування Збройних Сил у контексті євроатлантичної інтеграції, співпраця з НАТО, військове співробітництво з іншими країнами світу, скасування позаблокового статусу України зумовлюють підвищення стандартів військово-правової соціалізації відповідно до критеріїв країн Західної Європи та США.

Важливими є розробка теоретико-методологічних засад дослідження військово-правового виховання; осмислення конкретно-історичних детермінант та соціальних механізмів формування правосвідомості і правової культури військовослужбовців; розгляд питань, пов'язаних із визначенням ролі індивідуальної роботи, національних (військових) традицій та патріотизму в системі військово-правової соціалізації, їх значення у процесі формування національної ідентичності військовослужбовців ЗСУ.

Останні події, пов'язані з анексією Росією Криму, проведенням антитерористичної операції (АТО) на сході України, виявили вразливі місця у життєдіяльності українського війська, в тому числі й у військово-правовому вихованні військовослужбовців Збройних Сил України.

Відтак, актуальним є соціально-філософське осмислення і практичне вирішення проблем військово-правового виховання військовослужбовців, яке набуває значення системоутворюючого чинника розбудови Збройних Сил України, оскільки відкриває шлях формування нових основ правової культури, свідомості та поведінки військовослужбовців, закладає гарантії входження армії як військово-соціального інституту до стандартів демократичного суспільства і правової держави.

Віддаючи належне теоретичній і практичній значущості попереднього наукового доробку, слід визнати, що військово-правове виховання як комплекс навчальних та методичних практик ще не стало предметом соціально-філософського аналізу, а розглядалось фрагментарно, без урахування сучасних реалій. Поза належною увагою залишається й проблема узагальнення основних методологічних засад удосконалення системи військово-правового виховання і правової соціалізації військовослужбовців на сучасному етапі розвитку Збройних Сил України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах наукової програми кафедри філософії

Житомирського державного університету імені Івана Франка "Випробування людського буття: класичний і посткласичний дискурс" (НДР № 0111U000154), а також теми Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України "Соціальні аспекти реформування та розвитку Збройних Сил України" (державний реєстраційний номер 0104 та 004996).

Метою дисертаційної роботи є соціально-філософський аналіз військово-правового виховання військовослужбовців Збройних Сил України та розробка його методології й оцінка ефективності.

Відповідно до поставленої мети окреслено такі дослідницькі **завдання**:

- розкрити теоретико-методологічні засади соціально-філософського аналізу військово-правового виховання військовослужбовців;
- з'ясувати сутність і основні форми військово-правового виховання та показати його взаємозв'язок із правовою соціалізацією військовослужбовців;
- визначити специфіку військово-правового виховання військовослужбовців Збройних Сил України;
- охарактеризувати принципи і критерії оцінки ефективності військово-правового виховання в умовах реформування ЗСУ;
- проаналізувати роль традицій та патріотизму у національній ідентифікації військовослужбовців у сучасних умовах;
- окреслити особливості військово-правового виховання військовослужбовців в умовах проведення АТО.

Об'єкт дослідження – виховний процес у Збройних Силах України.

Предмет дослідження – сутність, механізми та форми військово-правового виховання військовослужбовців на сучасному етапі реформування Збройних Сил України.

Методи дослідження зумовлені специфікою його предмету, метою та поставленими завданнями. Методологічну основу дисертаційної роботи становить комплекс філософських, загальнонаукових і спеціальних методів, що забезпечує системний аналіз військово-правового виховання. Історико-філософський підхід дозволив дослідити військово-правове виховання в історичному ракурсі, а застосування принципів всезагального зв'язку та розвитку – проаналізувати генезис соціально-філософських поглядів на військово-правове виховання та його зумовленість соціальними чинниками на

різних історичних етапах. За допомогою системно-структурного методу військово-правове виховання розглянуто як систему та досліджено його структуру. На підставі функціонального методу запропоновано варіант залежності ефективності військово-правового виховання від зовнішніх та внутрішніх факторів детермінації. Метод екстраполяції дозволив накопичений досвід військово-правової виховної роботи застосувати щодо діяльності конкретних категорій військовослужбовців.

За допомогою конкретно-соціологічного й статистичного методів отримано кількісні та якісні показники оцінки стану військово-правового виховання на сучасному етапі розбудови Збройних Сил України. Дисертантом використано результати соціологічних досліджень, проведених останніми роками у частинах, з'єднаннях і навчальних закладах Міністерства оборони України, в тому числі й особисто здобувачем. Суттєвим чинником методологічної організації змісту дисертації стало використання документів законодавчих і виконавчих органів України, праць вітчизняних і зарубіжних авторів, зокрема, із філософських проблем військової сфери. Важливою складовою методології дослідження є міждисциплінарний підхід, у межах якого залучено й використано результати та напрацювання історії, соціальної філософії, соціології, культурології, політичної філософії, педагогіки, психології та інших наук.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що в дисертації здійснено комплексний соціально-філософський аналіз військово-правового виховання військовослужбовців і запропоновано методологію його застосування в умовах реформування Збройних Сил України.

Отримані результати конкретизуються у таких теоретичних положеннях, які виносяться на захист:

Уперше:

– розроблено й обґрунтовано соціально-філософську концепцію військово-правового виховання військовослужбовців, яка відображає процеси правової і соціально-моральної регуляції поведінки особового складу Збройних сил у вигляді цілісної системи, що формується і розвивається згідно загально-соціальних і специфічних закономірностей та функціонує на підставі правових норм, цінностей та ідеалів. Як складова правовиховної системи в суспільстві загалом, військово-правове виховання військовослужбовців у своєму змісті

містить основні підсистеми (компоненти) її формування та функціонування: суб'єкти й об'єкти, механізм взаємодії суб'єктів і об'єктів, внутрішні та зовнішні умови функціонування. Доведено, що військово-правове виховання є цілісною структурою, яка відповідає основним характерним ознакам систем таким як: цілісність, інтегративність і поліструктурність; стан системи; стійкість системи; ієрархія системи (підпорядкованість рівнів); керування системою; відкритість і динамічність; нелінійність; зовнішня та внутрішня детермінованість; принципи функціонування та моделювання; виявлено й уточнено закономірності механізму формування і функціонування право виховної роботи в армії, визначальними з яких є залежність від соціально-політичної, економічної, духовної та воєнної сфер життя суспільства;

– визначено специфіку військово-правового виховання у ЗСУ, охарактеризовано його сутність, основні елементи, принципи, механізми і форми, які визначають якісний стан системи правової соціалізації разом з її еволюційною структурою, що у поєднанні з заходами політичного, конституційного, організаційного характеру чинять ефективний вплив на стан військової дисципліни; обґрунтовано, що військово-правове виховання є процесом цілеспрямованого, систематичного впливу на свідомість, поведінку та діяльність військовослужбовців і гарантує усвідомлене дотримання вимог законів України, Військової присяги і військових статутів, виконання наказів командирів (начальників); встановлено, що концептуальна модель військово-правового виховання військовослужбовців реалізується через складний комплекс взаємодії виховання й самовиховання, організації й самоорганізації, упорядкованості суб'єктів управління військово-правовим вихованням і визначення вектора його спрямованості;

– з'ясовано, що метою військово-правового виховання є формування правової свідомості особового складу Збройних Сил України; оволодіння усіма категоріями військовослужбовців необхідними знаннями основ військового законодавства України з питань військового будівництва; суворе і точне дотримання ними положень Конституції України, законів, військової присяги, військових статутів; формування їхніх поглядів, що забезпечує згуртованість особового складу навколо ідеї державної незалежності України і усвідомлення ними права захищати свою державу зі зброєю в руках; доведено, що правова

свідомість військовослужбовців є складним взаємозв'язком раціональних і чуттєвих компонентів, а від ступеню правової соціалізації залежить їх орієнтація на правомірну поведінку, тому слід розрізняти повсякденну, компетентну, професійну і наукову правосвідомість;

– встановлено, що рівень правосвідомості і правової культури військовослужбовців Збройних Силах України не відповідає сучасним вимогам, потребам реформування армії, відтак необхідно здійснити реорганізацію військово-правового виховання. Зазначено, що основні зусилля при цьому слід спрямувати на підвищення ролі командирів у процесі правової соціалізації військовослужбовців; активне використання потенціалу самовиховання; пошук нових підходів у правовиховній роботі, при одночасному використанні традиційних форм і методів правового виховання (правове навчання, правова пропаганда, юридична практика та ін.); підтримання у військових колективах законності, статутного порядку та військової дисципліни; формування у військовослужбовців та працівників ЗСУ потреби щодо правомірної поведінки у службі й побуті; створення сприятливої морально-психологічної атмосфери у військах і трудових колективах;

Отримало подальший розвиток:

– положення про те, що оцінка ефективності правової соціалізації військовослужбовців Збройних Сил України залежить від двох її основних видів: початкової правової соціалізації, яка характеризується раннім сприйняттям військовослужбовцями правових категорій і цінностей та завершальної, котра визначається діяльністю військовослужбовців, які, засвоївши ієрархію соціально-правових аксіологічних орієнтирів, здатні відстоювати їх; охарактеризовано принципи і чинники військово-правової соціалізації військовослужбовців (безпосереднє сприйняття індивідом правового життя; персоналізацію права, ідеалізацію правових образів, визначеність індивіда в юридичному сприйнятті навколишньої дійсності та його перехід до самостійної орієнтації у правовому просторі) та перспективи правової соціалізації як для розбудови правового суспільства в умовах сучасної України, так і для позитивної соціальної динаміки особистості, інноваційності й відкритості змінам, спадкоємності, інкультурації, включення у сферу національного буття й національних інтересів;

– обґрунтування ролі традицій і патріотизму у національній ідентифікації військовослужбовців; доведено, що, розвиваючи найкращі військові традиції та патріотизм у частині чи підрозділі, командири, офіцери і сержанти структур виховної роботи інституціалізують статутну й соціальну регуляцію життя особового складу Збройних Сил, сприяють організації повноцінного відпочинку, розвитку оптимальних морально-правових і бойових якостей воїнів; висвітлено особливості інституціалізації військово-релігійної взаємодії та визначено місце військово-капеланської служби у структурі військово-правового виховання;

Уточнено:

– тезу про те, що військово-правове виховання військовослужбовців Збройних Сил України загалом постає системою цілеспрямованих та науково обґрунтованих управлінських впливів державних і суспільних інститутів, котрі визначають та забезпечують необхідні умови та засоби впливу на динаміку соціально-політичних стосунків з метою досягнення високого рівня правових знань, вмінь та навичок у військовослужбовців; суворого і точного дотримання військовослужбовцями Конституції України, Законів, Статутів, вимог інших нормативно-правових актів, військової присяги; свідомого дотримання вимог законів у повсякденному житті; запобігання та локалізації протиправної поведінки військовослужбовців;

– структуру механізмів та форми військово-правового виховання військовослужбовців ЗСУ, які утворюють три підсистеми: нормативно-правову (сукупність інституціонально-юридичних правил); інформаційну представлену сукупністю механізмів і каналів поширення і засвоєння правових знань військовослужбовцями та зворотного контролю відповідної інформації); мотиваційну (що охоплює всі механізми і правила, які на практиці забезпечують нормативну поведінку військовослужбовців);

– атрибутивні ознаки оцінки ефективності військово-правового виховання та соціальної поведінки військовослужбовців, які розкриваються через їхні функції (регулятивну, індикаторну, прогнозуючу, виховну, нормативну, аксіологічну); доведено, що передумовою підвищення ефективності правової соціалізації військовослужбовців є комплексний підхід до організації військово-правового виховання, організаційна і функціональна єдність соціальних

регуляторів, соціальних суб'єктів, форм практичної діяльності та специфічних форм суспільних відносин в умовах військової служби.

Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що викладені в ній положення та висновки поглиблюють теорію і практику військово-правового виховання особового складу Збройних Сил України. Вони можуть бути використані в розробці сучасної концепції військово-правового виховання військовослужбовців, при обґрунтуванні теоретичних засад гуманітарної і соціальної політики у військовій сфері, що в широкому соціальному контексті сприятиме гармонізації відносин армії і суспільства.

Практичне значення отриманих результатів полягає в удосконаленні військово-правового виховання військовослужбовців на сучасному етапі реорганізації Збройних Сил України. Висновки та рекомендації роботи можуть використовуватися командирами підрозділів і частин ЗСУ у роботі щодо вдосконалення військово-соціальних відносин, а відтак сприяти зміцненню дисципліни і боєздатності військ, підвищенню ефективності функціонування армії як соціального інституту загалом.

Матеріали дисертації можуть бути використані під час розробки й викладання вузівських курсів та спецкурсів, а також у написанні підручників і посібників, дипломних та курсових робіт.

Наукові розробки та практичні рекомендації дисертаційного дослідження використовуються в аеромобільних військах ЗСУ, Житомирському зональному відділі військової служби правопорядку, у навчально-виховному процесі Житомирського військового інституту імені С. П. Корольова.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною авторською науковою працею. Висновки, узагальнення й положення новизни сформульовані здобувачем на основі результатів, отриманих у процесі дослідження.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дисертації обговорювалися на методологічних семінарах та засіданнях кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка. Проблематика дисертаційної роботи загалом, а також окремі її аспекти доповідались автором на низці науково-теоретичних і науково-практичних конференцій, зокрема: VIII Міжнародній науковій конференції "Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур" (Острог, 2015);

Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю "Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи" (Житомир, 2015); IV Міжнародній науково-теоретичній конференції "Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності" (Житомир, 2015); XLIV міжнародній заочній науково-практичній конференції "Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории" (Москва, 2015); Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю "Філософія, релігія та культура у глобалізованому світі" (Житомир, 2015); VIII Міжнародній науково-практичній конференції "Сучасна наука: теорія і практика" (Запоріжжя, 2015); III Міжнародній науково-практичній конференції "Перспективи розвитку сучасної науки": матеріали (Харків, 2015); II Міжнародній науково-практичній конференції "Українська наука: проблеми сьогодення та перспективи розвитку" (Київ, 2015); Міжнародній науковій конференції "Діалог цивілізацій: виклики XXI ст." (Київ, 2016); Міжнародній науковій конференції "Дні науки філософського факультету – 2016" (Київ, 2016).

Публікації. Основні положення та результати дисертації висвітлено у 16 публікаціях: 8 статтях, з яких 6 – надруковано у фахових виданнях України, 2 – у зарубіжних періодичних виданнях, та 7 тезах доповідей, опублікованих у матеріалах наукових конференцій, 1 навчально-методичному посібнику.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація містить вступ, три розділи, висновки до кожного з них, загальні висновки, список використаних джерел та літератури (307 найменувань), додатки. Обсяг основного змісту дисертації – 194 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВО-ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

1.1. Військово-правове виховання як об'єкт соціально-філософського аналізу

Осмислення ролі та місця армії в суспільному житті, виховання воїнів як одного з основних структурних елементів цього соціального інституту з глибокої давнини цікавило філософів і політичних діячів. Так, ще в давньоіндійському збірнику наставлянь «Закони Ману» (VI ст. до н. е), в якому було відображено ідеологію брахманізму, зазначалося, що армія контролює підданих, придушує виступи нижчих каст. У Китаї, де зародилась одна з найдавніших і видатних культур, місце і роль армії в суспільстві, проблеми вихованості, дисциплінованості воїнів досить глибоко і всебічно досліджувалися конфуціанством, маоїзмом, даосизмом, школою правників («фацзя») [245].

Оснoву для серйозного аналізу було покладено ще в «І цзин» («Книзі змін»), де в контексті аналізу проблеми армії та військово-правового виховання досить важливою є тема сьомої гексаграми «Ши» («Військо») [2, с. 177]. Коментуючи цю гексаграму, Чжуге Лян у своєму творі про мистецтво управління військом зазначав: «Цивільне йде першим; за ним впливає військо» [102, с. 115]. Перша риса гексаграми «Військо» фіксує початок мобілізації армії. Коментар до першої риси говорить: «Війську виступати за законом. Без сумнівності – нещастя» [292, с. 239]. Це підкреслює значення права, закону для воїна.

Коментар «І цзина» до другої і третьої риси гексаграми стверджує, що полководець отримує право на управління армією та ведення бойових дій від цивільної влади. Підкреслюється роль вихованості, дисциплінованості воїнів та особлива значущість взаєморозуміння і порядку у взаєминах командирів нижчої ланки, а також їх відносинах з вищим військовим командуванням.

У «Книзі змін» підкреслюється, що з військового походу воїни повертаються додому і стають членами суспільства, що дозволяє їм уникнути

небезпек перебування всередині ізольованої військової касти і принести народу, в ім'я якого і велась війна, набуті ними за час випробувань знання, сили і досвід. Ідеальний правитель, стверджує текст, сприяє гармонізації взаємин воїнів з цивільним населенням, винагороджуючи їх відповідно до заслуг.

Кун Фу-цзи (Конфуцій) велику увагу надавав взаємовідносинам між людьми у всьому складному соціумі, проблемам виховання громадян [185]. Аналізуючи місце і роль армії в державі, філософ зазначав: «[У державі] повинно бути досить їжі, повинно бути досить зброї, і народ повинен довіряти [правителю]». У першу чергу «можна відмовитися від зброї», а у другу – «можна відмовитися від їжі...». Але без довіри [народу] держава не зможе вистояти» [168, с. 111]. Конфуцій вчив: «Управляючи царством, що має тисячу бойових колісниць, варто серйозно відноситись до справи і спиратися на довіру, дотримуватися економії у витратах і піклуватися про людей; використовувати народ у відповідний час» [168, с. 55]. Він говорив про значення виховання і виділяв спектр моральних і бойових якостей воїна, необхідних для перемоги над ворогом [168, с. 83].

«Дао де цзин», найвідоміший даоський текст, в якому відображено місце армії, морально-правовий механізм її застосування: «Гарне військо – засіб [що породжує] нещастя, його ненавидять всі істоти. Тому людина, що слідує дао, його не вживає. Шляхетний [правитель] під час миру воліє бути поступливим [у відношенні до сусідніх країн] і лише на війні застосовує насильство. Військо – знаряддя нещастя, тому шляхетний [правитель] не прагне використовувати його, він застосовує його, тільки коли його до цього змушують. Головне полягає в тому, щоб дотримуватися спокою, а у випадку перемоги не прославляти себе. Прославляти себе перемогою – означає радіти вбивству людей. Той, хто радіє вбивству людей, не може завоювати співчуття в країні. Благополуччя створюється повагою, а нещастя приходить від насильства. Ліворуч шикуються воєначальники флангів, праворуч стоїть полководець. Говорять, що їх потрібно зустріти похоронною процесією. Якщо вбивають багато людей, від цього треба гірко плакати. Перемогу варто відзначити похоронною процесією» [168, с. 28]. Загалом у давньокитайській філософській традиції розробляються важливі принципи взаємодії армії та суспільства, що є основою навчання та виховання воїна.

Давньогрецькі мислителі, починаючи з Геракліта і Демокріта, також розглядали питання організації, підготовки та виховання озброєних людей. Так, Арістотель зазначав, що держава не може існувати без підготовленого війська. Для суспільної свідомості Афінської республіки періоду її піднесення і могутності сформувався особливий взаємозв'язок між суспільством і армією, на базі якого здійснювався процес виховання воїнів: бути громадянином, тобто право брати участь у справах держави і служби в афінському війську, мав право тільки вільно народжений, який обробляє рідну землю (пізніше – який має земельну власність). Саме через господарсько-етичне ставлення до рідної землі формувалося почуття причетності до долі батьківщини. Сільськогосподарська праця визнавалася цивільною школою воїна, а служба у війську – священним і почесним обов'язком кожного громадянина [54, с. 128–142].

У Стародавньому Римі армія стала відігравати більш важливу роль в житті соціуму, тому практичній підготовці та військово-правовому вихованню воїнів стали приділяти більше уваги. У «Короткому викладі військової справи» Флавій Веґецій Ренат зазначав: «Римський народ підкорив собі весь всесвіт тільки завдяки військовому досвіду, завдяки мистецтву добре влаштовувати табір і своєму військовому досвіду» [278, с. 206]. Йому, до речі, належить і славнозвісний афоризм: «*Si vis pacet para bellum*» («Якщо хочеш миру, готуйся до війни»), що неприховано свідчить про взаємозв'язок між майбутнім держави і станом його армії, готовністю воїнів захищати свою державу.

Якщо греки розробляли різні тактичні ситуації, то римляни звели всіх їх заходи воедино і створили військовий статут, в якому було чітко прописано структуру війська та правила його використання у конкретних ситуаціях [160]. Це дало можливість більш цілеспрямовано організувати підготовку війська до збройної боротьби і значно покращити військово-правове виховання воїнів. У цьому аспекті римська армія практично не відрізнялась від сучасних армій. В цей час проблеми війни і армії, виховання і навчання воїнів дедалі більше цікавлять філософів й істориків. Хоча деякі з них до армії не мали безпосереднього відношення, але їх здобутки ввійшли в скарбницю світової думки з проблем війни, армії, взаємодії армії та суспільства, виховання і навчання воїнів. Йдеться, насамперед, про Полібія, який у VI книзі своєї «Загальної історії» розповідав про римську військову організацію, Тита Лівія, який у VIII книзі «Історії Риму» повідомляв про реформи Марцелла,

«Гальських війнах» Юлія Цезаря, «Іудейській війні» Йосипа Флавія та ін. Так, Сенека в «Листах Луцилію» зазначає, що солдатська служба і праця хлібороба та ремісника однаково важливі для суспільства й почесні [218, с. 156]. Тут же підкреслюється велике значення моралі й права для виховання воїнів і життєдіяльності армії («Перемігший мечем був переможений пороками» [218, с. 89], говориться про необхідність військового навчання і виховання в мирний час («Якщо не хочеш, щоб воїн здригнувся у бою, загартувуй його перед боєм» [218, с. 45]. Багато мислителів акцентували увагу й на проблемі готовності людини до страждань і смерті як в умовах воєнного часу, так і мирного. Для певних історичних етапів Римської імперії характерне поєднання цивільної і військової влади в одних руках. Лише в часи Костянтина Великого був послідовно проведений принцип розподілу військової і цивільної влади, що не могло не вплинути на сутність та зміст виховання та навчання воїнів.

Спадкоємницею великої Римської імперії стала Візантія, яка зберегла її культуру, релігію і значну частину території. Єдине, чого не перейняла Візантія від Риму – це організацію армії, що значно вплинуло, в свою чергу, на організацію військово-правового виховання. Якщо при Юстиніані візантійська армія ще наслідувала традиції та будову свого славного попередника, то у VII–VIII століттях вона відрізнялася своєю власною військовою структурою. На відміну від колишньої римської, в основі якої спочатку лежала професійна, а потім – наймана армія, візантійське військо припускало територіальну систему комплектування. Втім, основою могутності Візантійської імперії стала більш гнучка внутрішня і зовнішня політика. Саме тому візантійська воєнна наука невіддільна від філософії, політики і дипломатії, що добре продемонстровано в трактаті імператора Костянтина Багрянородного [23]. Саме тоді, задовго до К. фон Клаузевіца, візантійські базилевси дійшли висновку, що війна є лише продовженням політики за допомогою інших засобів.

В епоху Середньовіччя встановилося тривале панування церкви і релігійних поглядів, у межах яких розвивалися і погляди на суспільство, армію, а відповідно і військово-правове виховання. Не випадково, саме папа Лев III поклав на Карла Великого у 800 році в соборі святого Петра в Римі корону імператора Римської імперії, тим самим підкресливши, що світська влада, якою б могутньою вона не була, отримує законність лише з благословення церкви.

Ідейна підпорядкованість церкві визначала і відповідні об'єкти для застосування збройних сил, що знайшло відображення, насамперед, у численних хрестових походах. Прикметною рисою середньовіччя в усвідомленні проблеми військового виховання був дух лицарства, аналізу якого присвятив багато сторінок своєї фундаментальної праці «Осінь Середньовіччя» нідерландський історик культури Йохан Хейзинга [283]. У цю епоху переосмислювалися й праці мислителів античності, насамперед Веґеція, Фронтіна, Тита Лівія та інших, присвячені різним аспектам зазначеної проблеми. Так, Рабан Мавр у середині IX століття написав для імператора Лотаря II трактат, у якому викладав основи римської військової справи за Веґецієм. Тим же займався наприкінці XIII століття авґустинський генерал Еґідій Колумн і люди, які складали закони для кастильського короля Альфонса X (так званий звід «Сім частин»). Певний внесок в розвиток теорії військового виховання зробили книги Конрада Кьєзера і Жака де Бюїєля (початок і кінець XV століття відповідно). Перший описав всілякі піротехнічні пристосування, другий же волів дати приклад виховання справжнього лицаря і князя.

Теологічний підхід в осмисленні військового навчання й виховання був характерний і для Сходу. Дзен є однією зі шкіл японського буддизму, що виникла в часи занепаду придворної аристократії і створення структури централізованої влади військовою елітою. Це єдина з буддійських шкіл, яка на той час тільки прийшла в країну з Китаю, що лише підняло її в очах послідовників-самураїв. Перші сьогуни опікувалися дзен-буддизмом, щоб підвищити престиж і легітимність воїнів як лідерів цивільного суспільства. Саме тому дзен став невід'ємно пов'язаний з військовим станом і навіть отримав назву «релігії самураїв». Дзен-буддизм багато в чому сприяв формуванню цивільної форми мілітаризму, що виявляється насамперед, у сповідуванні суворої дисципліни [103, с. 22].

Виховання людей такого типу вважалося одним із найголовніших завдань культури як такої. Воїн повинен дотримуватися дзен-будистського вчення про не замутнену ясність і плинність свідомості як основу самого мистецтва навчання і виховання, що стосується як бойових мистецтв і правил (бусідо), так і будь-якого іншого мистецтва. Воїни навчалися дзенському мистецтву спустошення свідомості з кількох причин: по-перше, щоб досягти таємниці самого навчання і виховання; по-друге, щоб навчитися діяти спонтанно й ефективно за будь-яких

обставин, без будь-яких сумнівів, коливань і страху; по-третє, щоб навчитися незалежному сприйняттю реальності, на яке не впливають зовнішні фактори; нарешті, по-четверте, щоб знати і розуміти речі ще до того, ніж вони відбудуться, і стати володарем своєї долі, невловимим для ворогів [103, с. 64–65].

Майстер меча Ягю Мунеморі поширює стратегічне мислення і вихованість воїна на політичну і цивільну сфери. У своєму творі про сімейну традицію мистецтва меча він пише: «Коли країна перебуває в мирі, розгляд питання про вибір чиновників і безпеки держави – це теж військове мистецтво. Коли чиновники переслідують своєкорисливі інтереси і тим самим пригнічують простий народ, це, насамперед, початок кінця держави. Уважно спостерігати за всім цим, планувати стратегію так, щоб корисливі інтереси чиновників не призвели державу до загибелі, подібно до спостереження за супротивником під час двобою для того, щоб побачити його рух ще до того, як він рухатиметься» [103, с. 139]. Концентрованим виразом сутності морально-правової свідомості військового виховання в середньовічній Японії став бусідо-комплекс правил поведінки самураїв.

Автором такого кодексу «Шлях воїна» вважається Ямага Соко (1622 – 1685), який створив його на підставі власної концепції «ритуалу». Він використовував конфуціанство як вчення про норми поведінки самураїв з метою збереження їх станових привілеїв і підтримки існуючого порядку в середовищі самураїв, поклавши в основу бусідо «норми і закони» «шляху пана» і «шляху підданого». Своє вчення про «шлях шляхетної людини» Соко розробив, виходячи із твердження: «Справа шляхетної людини – контролювати себе. Маючи пана – бути вірним йому до кінця, як запропоновано законами; у відносинах з товаришами – бути цілком щирим; бути стриманим в особистому житті і слідувати тільки обов'язку. Тому ти сам повинен спілкуватися з людьми так, щоб не порушувати принципів стосунків між батьком і сином, старшими і молодшими братами, чоловіком і дружиною. Хоча це – правила поведінки людини, при дотриманні яких людській рід в Піднебесній ніколи не зникає... Немислимо, щоб така шляхетна людина не володіла знаннями культури та військової справи» («Різні судження Ямаги», сувій 21) [170, с. 139].

Проблеми виховання і навчання воїнів піднімалися і в творах мислителів Відродження. Так, Ніколо Макіавеллі вважав, що є такі властивості людей завдяки яким вони віддають перевагу військовим рішенням при зіткненні з

проблемами, котрі виникають у житті суспільства. «Мудреці давно помітили, – писав він, – що вченість ніколи не посідала перше місце, воно відведено військовій справі, і в державі з'являються спершу воєначальники, а потім уже філософи» [141, с. 175]. Окрім «споконвічної симпатії людей до сили», додатковим аргументом для Макіавеллі була війна, яку він уважав природним супутником людської історії. При цьому італійський мислитель негативно ставиться до найманих військ, вважаючи, що вони винні в частих війнах між державами. Він зазначав, що згоду між державами нерідко зі своєї примхи «порушували ті, хто тримав у руках зброю» [141, с. 17]. Спонукувані пристрастю до наживи, найманці відносилися до військової справи як до ремесла, що дає їм прибуток, тому їх присутність на Апеннінському півострові спричиняла численні лиха італійському народу [141, с. 48–49, 219]. Зазначимо, що думка Н. Макіавеллі про те, що підґрунтям влади в усіх державах є добрі закони та боєздатне військо, актуальна й дотепер.

Еразм Роттердамський вважав, що війни починаються не з волі народу, який «ненавидить війну і молить про мир», а «за почином государів» [294, с. 63, 65]. Іноді государі прагнуть до війни, щоб «збільшити кошти свого будинку», або для того, щоб ослабити «сили народу». Тирани зміцнюють свою могутність, «лише руйнуючи згоду в народі», «вони втягують і втягують народ у війну, щоб роз'єднати тих, хто ще залишається разом» [294, с. 48], – зазначав гуманіст. На думку мислителя виникненню воєн сприяють існування найманців, готових заради «брудного жалування» на будь-які авантюри, а також те, що серед людей поширюються помилкові уявлення щодо характеру воєнних занять та їх значення у житті суспільства [295, с. 315], а відповідно і характеру військово-правового виховання.

У Новий час, у зв'язку з політичними домаганнями буржуазії в боротьбі з феодалними інституціями, проблема армії та правового виховання воїнів обговорювалася ще інтенсивніше. Вчення про природне право і суспільний договір (праці Томаса Гоббса, Гуго Гроція, Самуеля Пуффендорфа та ін.) є тому підтвердженням [64; 70; 81; 94]. Усвідомлення згубних наслідків війн зумовило численні проекти заборони законодавчим шляхом війн як засобу національної політики, шляхом угод між державами (трактати про «вічний мир», у тому числі найбільш відомий з них трактат «До вічного миру» І. Канта [97]).

Г. Гегель, зазначав, що армія як знаряддя політики в руках держави захищає національні інтереси. Він уважав, що війни «викликаються природою речей» і саме це засвідчує «повторення історії» [63, с. 345]. Виходячи з цього, філософ пропонував усвідомити «високе значення війни» та її місце у вирішенні політико-правових питань внутрішньо- та зовнішньополітичної діяльності держав [63, с. 346]. На переконання Г. Гегеля, «завдяки війнам зберігається моральне здоров'я народу, його байдужість до досягнення кінцевих визначеностей; подібно тому, як рух вітрів не дає озеру загнивати, що з ним неодмінно трапилося б при тривалому затишші, так і війна охороняє народи від гниття, що неодмінно з'явилося б наслідком тривалого, а тим більше вічного миру» [63, с. 352]. Вчення філософа про війну не потребує навіть виправдання її причин або доказу справедливості. «Для абсолютного духу, – зазначає він, – немає поняття справедливості й несправедливості. Всесвітня історія права абсолютна. Тому виправдана і війна як її прояв» [63, с. 355]. Г. Гегель доходить висновку про життєву необхідність існування підготовленої армії в епоху Нового часу.

Найбільш послідовно позицію позитивістської філософії про місце і роль армії, виховання воїнів у суспільстві подав Г. Спенсер. Війна, на його думку, – це природна функція соціального організму. «Подібно до того, як в індивідуальному організмі нервово-м'язовий апарат, що виконує боротьбу з навколишніми організмами, зароджується з цієї боротьби і розвивається нею ж, так точно й урядово-військова організація суспільства породжується війнами між суспільствами і розвивається ними ж. Або, говорячи більш строго, цим шляхом розвивається та частина урядової організації суспільства, що зумовлює успішність суспільного співробітництва в боротьбі з іншими суспільствами» [233, с. 327].

Революції XVIII – XIX ст. привнесли багато нового в розуміння й визначення ролі та місця армії в суспільстві, рівня, якості навчання і виховання воїнів. Друга половина XIX століття була відзначена не тільки надзвичайною соціокультурною динамікою країн Європи, а й доглибинними перетвореннями у військовій сфері суспільства, подальшою еволюцією військової справи [94].

Великі зміни у сфері військової справи започаткували промислова революція XIX і науково-технічна революція XX століття, які осмислювалися їх сучасниками (М. Драгомиров, Ф. Енгельс, К. фон Клаузевіц, Г. Леєр, Дж. Лежєн, К. Лемей, Б. Ліддл-Гарт, Є. Мартинов, Г. фон Мольтке (старший),

О. Петров, А. фон Шліффен та ін.). Докорінні зміни у військовій сфері та суспільному житті у цей період сприяли остаточному закріпленню у науковій думці такого поняття, як «армія» («збройні сили»), та уявлень про їхній взаємозв'язок з політичною системою суспільства, базовим елементом якого є держава як особлива організація політичної влади [55; 94; 247; 293].

Створення громіздких самохідних знарядь, розвиток залізничного, а потім автомобільного й гусеничного транспорту, що надало можливість переміщення численних армій і військової техніки на великі відстані, дедалі зростаючі швидкості їх пересування радикально змінили масштаби, прийоми і правила ведення війни. Відбулася широкомасштабна індустріалізація підготовки і ведення війни. Самі імперативи війни зажадали величезних просторів, розширення зони потенційних воєнних дій. Гігантські армії вимагали створення глобальних інфраструктур військово-промислового комплексу, комунікацій, систем постачання військової техніки, боєприпасів, запасних частин, обмундирування, продовольства, людських ресурсів тощо.

Поява авіації, а потім ядерної зброї із засобами її доставки буквально революціонували сферу воєнних дій, знищивши лінію розмежування між місцем проведення і мирними, цивільними структурами, перетворивши всю територію воюючих держав на суцільне поле бою. Все це суттєво змінило вимоги до людського фактору і вплинуло на зміст правового виховання воїнів.

Світові війни ХХ століття відкрили явища не тільки прямого впливу суспільства на армію, а й посилення зворотної тенденції – впливу армії на суспільство, її інфільтрації в усі сфери громадського життя. В умовах постіндустріальної цивілізації ці тенденції зберігаються, а з урахуванням характеру науково-технічних перетворень навіть зростають [13; 18; 55; 56].

Усвідомлення складності процесу військово-правового виховання, детермінованого ускладненням взаємодії армії і суспільства, призвело до створення сучасних концепцій його інтерпретації. У загальному логіко-гносеологічному аналізі важливо правильно виокремити домінанти в тій чи іншій концепції, оскільки вони визначають характер аналізу зазначеного процесу. Серед цих концепцій слід назвати насамперед системну і структурно-функціональну, синергетичну, інструментально-силову і потенційно-вольову, поведінкову (біхевіористську) та комунікативну [14; 204]. Системна і структурно-функціональна концепції пов'язані з виявленням складної

системної структури армії і військово-правового виховання, тобто сукупності відносин між елементами цілого, що зберігають свою тривалість при різного роду перетвореннях і змінах, та визначенні ролі й місця певного елемента, його функцій у життєдіяльності цієї системи (структури). Зазначені концепції базуються на принципах вивчення органічного цілого: переході від абстрактного до конкретного, єдності аналізу й синтезу, логічного та історичного, виявленні в об'єкті різноякісних елементів та їх взаємодії, синтезі структурно-функціональних і генетичних уявлень про об'єкт тощо. Ці підходи розроблені, насамперед, у працях Г. Алмонда, Р. Барта, Д. Істона, М. Крозьє, К. Леві-Стросса, Т. Парсонса та ін. [79; 204, с. 240–327].

Сутність змін, які пропонуються при синергетичному підході, на думку засновників цієї науки німецького фізика Г. Хакена, Нобелівського лауреата І. Пригожина та його колег із Брюссельського Вільного університету, насамперед Г. Николіса, І. Стенгерса, А. Баблюянца [180; 195; 281], полягає в наступному. Традиційна наука у вивченні світу робила акцент на замкнених системах, звертаючи особливу увагу на стійкість, порядок, однорідність. Всі ці настанови немов би характеризують парадигмальну підставу і спосіб підходу до вивчення природних процесів традиційної науки. Синергетичний підхід акцентує увагу вчених на відкритих системах неупорядкованості, нестійкості, невірноваженості, нелінійних відношеннях, особливо характерних для соціальних систем. Це не просто додатковий у сенсі Н. Бора погляд на світ, а домінантний погляд, що повинен характеризувати науку майбутнього. На думку І. Пригожина, синергетичний погляд на світ веде до революційних змін у нашому розумінні випадковості й необхідності, незворотності природних процесів, дає принципово нове тлумачення ентропії і радикально змінює наше уявлення про час [195]. Синергетика відкриває нові принципи побудови складних структур, що розвиваються, з простих. У впливі на ціле, на складну систему головне – не сила, а правильна топологічна конфігурація впливу. Надзвичайно ефективні при цьому малі, але правильно організовані резонансні впливи на складні системи. Синергетика розкриває закономірності та умови протікання швидких, лавиноподібних процесів і процесів нелінійного, самостимульовального зростання [17; 79; 179].

Важливо зрозуміти, як можна ініціювати такого роду процеси у відкритому нелінійному середовищі, наприклад у військовій сфері [232, с. 68–

70]. Між первинним впливом й отриманим результатом буде відсутній жорсткий функціональний зв'язок. Більш того, навіть самий характер результату (позитивний або негативний) залежить від багатьох чинників і не є точно передбаченим. Синергетика робить очевидним розуміння того, що складно організованим системам не можна нав'язати шляхи їх розвитку. Натомість приходить розуміння необхідності сприяння її власним тенденціям розвитку. Тому важливо усвідомити закономірності військово-правового виховання як результат коеволюції армії та суспільства. Синергетика демонструє, як крізь хаос здійснюється зв'язок різних рівнів організації. У відповідні моменти – моменти нестійкості – малі збурення, флуктуації можуть розростатися в макроструктури. З цього загального уявлення випливає, зокрема висновок про те, що зусилля, дії конкретного соціального інституту і людини можуть мати значні наслідки для системи, а в стані її нестійкості можуть впливати на мікросоціальні процеси в суспільстві [79; 180; 281].

Певне значення у науковому дослідженні військово-правового виховання відіграє інструментально-силова концепція, яка акцентує увагу на способах функціонування суспільства і засобах реалізації досягнення соціального результату. Вже в «Левіафані» Т. Гоббса процес функціонування держави пов'язується з наявністю реального засобу примусу і необхідності силового впливу. Цей підхід актуалізує інструментальну функцію армії і розглядає характер виховання воїнів крізь призму її силової функції та забезпечення нормального функціонування збройних сил з боку суспільства, оскільки «гарантію захисту кожному народу надають його збройні сили, а сила армії полягає в об'єднанні її сил під єдиним командуванням» [64, с. 139]. Ця концепція розроблена представниками англо-американської школи «політичного реалізму» (Д. Кетлін, Г. Моргентау та ін.), які акцентують увагу на силовому впливі при вирішенні внутрішніх і зовнішніх проблем і явно вираженій при цьому силовій інструментальній функції армії, що, в свою чергу, визначає зміст військово-правового виховання. Цю ж думку досить чітко висловлює і З. Бжезинський у праці «Велика шахівниця» [33, с. 40].

Потенційно-вольові концепції виходять з першості вольової компоненти при аналізі військово-правового виховання. Такий підхід найбільше розроблений німецькими філософами. Г. Гегель, К. Маркс і Ф. Енгельс, Й. Фіхте і А. Шопенгауер, Ф. Ніцше і М. Вебер використовували поняття

«вольової властивості», або «вольової здібності» при вивченні взаємодії певних аспектів у діяльності держави, громадянського суспільства та особистості. Тут базовим є розуміння М. Вебером процесу взаємодії суб'єктів соціальної дійсності як можливості здійснювати всередині цих суспільних стосунків власну волю навіть всупереч опору, незалежно від того, на чому така можливість ґрунтується [46, с. 436–459]. Такий підхід до дослідження військово-правового виховання можна інтерпретувати як наявність деякого вольового потенціалу суб'єкта соціальної дійсності, який володіє особливими атрибутивними якостями. Досить важливими у дослідженнях виховання і навчання військовослужбовців є поведінкові (біхевіористські) концепції, які редукують все різноманіття процесу військово-правового виховання. Останній розглядається крізь призму поведінки і впливу, коли одна зі сторін суспільних відносин може нав'язувати другій своє рішення [204, с. 240–241, 314, 317–319, 326–327].

Найскладнішими комбінованими підходами дослідження військово-правового виховання є комунікативні (Х. Арендт, Ю. Габермас) [204, с. 176–182]. Комунікативні концепції розглядають цей процес як опосередкований та ієрархізований механізм спілкування між суб'єктами соціальної дійсності, який розгортається в соціальному полі й просторі комунікацій. Усі розглянуті концепції розкривають численність підходів до аналізу такого складного соціального феномену як військово-правове виховання, визначають його принципи, тенденції розвитку процесу, можливі шляхи оптимізації. Однак, на наш погляд, вони не дають цілісної моделі процесу, яка б враховувала домінуючий вплив особливостей взаємодії в усіх сферах життєдіяльності суспільства та армії, особливо у мовах ведення бойових дій.

Зазначимо, що питання щодо сфер суспільного життя вже тривалий час розглядається у працях В. Афанасьєва, В. Баруліна, В. Краснова, М. Лашиної, Ю. Плетнікова, В. Тугаринова, О. Уледова та ін. Як зазначає В. Барулін, «поняття «сфера» фіксує певну ідентичність, деяку однаковість структурних елементів суспільного організму. Тим самим створюються нові можливості розуміння і структури суспільства, що складається не просто з різноякісних, неповторно своєрідних компонентів, але з загальних, єдиних, в якомусь сенсі однакових» [29, с. 20]. О. Уледов зазначав: «Сфери суспільного життя володіють найвищою відносною самостійністю і виступають як основні підсистеми суспільства» [260, с. 86].

Відрізняються думки дослідників і щодо питання про складові сфер суспільного життя. Так, В. Афанасьєв вважає, що «як суспільство загалом, так і кожна з утворюючих його окремих систем є сукупністю, різноманітне сполучення речових, процесуальних, духовних (ідейних) і людських елементів [20, с. 99]. О. Уледов до елементів сфер суспільного життя відносить «види діяльності людей, спрямовані на задоволення певних суспільних потреб, і суспільні відносини, як форму діяльності, і соціальні суб'єкти – суб'єкти діяльності та відносин. Тільки такий комплексний критерій, – підкреслює філософ, – дозволяє сформувати уявлення про сфери як певною мірою самостійні утворення стосовно суспільства загалом, здатні обслуговувати суспільство. Відсутність одного з трьох названих компонентів не дозволяє констатувати це суспільне явище як основну сферу» [260, с. 86].

Більшість дослідників також схиляються до виокремлення у сферах таких елементів, як діяльність, відносини, суб'єкти. При цьому науковці на перший план висувують саме елемент діяльності. Тоді суспільне життя, в першу чергу, можна було б визначити як стійку сферу людської діяльності, що соціально сформувалась. Ці положення особливо важливі для розуміння військової сфери* і такого специфічного виду людської діяльності як військова діяльність й відповідно військово-правове виховання. (*Дисертантом відмічено, що *військова сфера суспільства складається з військової організації, воєнно-промислового комплексу та системи цивільно-військових відносин, які реалізуються формально-неформальними засобами й регулюються чинним законодавством.*) Тому при аналізі військово-правового виховання необхідно враховувати особливості взаємодії армії та суспільства в усіх сферах (економічній, політичній, соціальній і духовній) буття соціуму, приділяти належну увагу методології військово-правового виховання як однієї з підсистем армії – особливого соціально-політичного інституту.

В українському науковому дискурсі проблема армії і виховання військовослужбовців у добу прискорених соціокультурних трансформацій розглядається у міждисциплінарних філософських, психолого-педагогічних, політичних, соціологічних та історичних студіях. Серед досліджень, присвячених різним аспектам становлення Збройних Сил України, передусім слід назвати праці Е. Афоніна, Л. Бакаєва, В. Бегми, О. Бодрука, А. Єрмоленка, В. Жихарського, А. Зачепа, О. Кузьмука, В. Мандрагелі, О. Маначинського,

Є. Мануйлова, О. Меркулова, О. Панфілова, В. Серебряннікова, М. Требіна, В. Чорного, А. Шевцова та ін. Привертають увагу дослідження С. Олійника, які стосуються цивільно-військових стосунків, на підставі яких він виводить багатоваріантні моделі держав.

Соціально-філософські проблеми становлення, функціонування і розвитку духовного потенціалу Збройних Сил України, формування системи виховної роботи серед особового складу та модернізації її змісту досліджено у військово-теоретичних працях філософського рівня В. Абрамова, В. Алещенка, В. Ананьїна, В. Баранівського, В. Ваврика, Г. Васяновича, О. Загорка, С. Здіорука, В. Корженка, І. Муковецького, О. Разумцева, Ю. Решетнікова, Ю. Руденка, В. Сергійчука, В. Смолянюка, Г. Темки, М. Цюрупи, В. Ягунова. Осмислення теоретичних та практичних аспектів військової дисципліни як об'єкта військово-наукових досліджень здійснено у працях М. Арісова, А. Барабанщикова, М. Дяченка, А. Кітова, В. Ковальова, В. Корельського, В. Корнілова, В. Манєшина, А. Міловідова, С. Муцинова, А. Скрильника.

Серед праць, присвячених з'ясуванню сутності, форм і методів військово-правового виховання, критеріям оцінки його ефективності та модернізації смислу, слід назвати насамперед роботи Л. Будаг'янця, М. Варія, О. Глоточкина, П. Гордова, Ю. Грушевої, В. Забігайла, А. Зачепа, С. Ільїна, М. Карпенка, М. Козюбри, М. Козяра, О. Мазуренка, Ю. Мамонтова, Б. Морознікова, О. Разумцева, С. Сливки, В. Смолянюка, Є. Староконя, В. Темченка, Є. Трусова, В. Федоренка, О. Шахова, М. Штангрета та ін.

Аспектам формування правової культури і правової свідомості, правового виховання та особливостей правової соціалізації військовослужбовців присвячені праці П. Богуцького, І. Вашкевича, А. Гірського, О. Дзьобаня, В. Зюбіна, А. Крижановського, Ф. Маковчука, С. Максимова, Р. Мороза, О. Скакуна, С. Скуріхіна, Ю. Оборотова. Проте більшість зазначених дослідників розглядає військове і правове виховання не в їх діалектичній єдності, а окремо, намагаючись звести військово-правове виховання до окремих атрибутивних ознак, залишаючи поза увагою важливі соціально-філософські й методологічні аспекти.

Визначення ролі й місця традицій та патріотизму в системі військово-правового виховання, їх взаємозв'язок із національною ідентичністю військовослужбовців Збройних Сил України стали предметом досліджень В. Антоновича, Е. Афоніна, В. Беха, Л. Гавриленка, О. Губка, В. Каюкова,

Ю. Ковтуна, М. Козловця, Л. Крimeця, Л. Нагорної, Ю. Руденка, С. Рябова, В. Сергійчука, Д. Тхоржевського.

Аспекти військової освіти й військово-педагогічної діяльності відображені в працях А. Барабанщикова, Г. Васяновича, М. Варія, М. Ковалю, М. Козяра, О. Панфілова, І. Севрук, Г. Фініна, В. Ягупова [55] та інших дослідників. Разом із тим, у межах цих досліджень існує чимало не вивчених і суперечливих питань, що нерідко зазначають й самі науковці. Тривалий час науково-теоретичні розробки військово-патріотичного виховання зосереджувались переважно у сфері педагогіки. Більше того, проблема специфічного змісту військово-правового виховання ще не стала предметом соціально-філософського аналізу. Важливі для дисертаційного дослідження аспекти містяться у працях російських дослідників Д. Аграната, П. Анохіна, В. Афанас'єва, В. Баруліна, В. Батмазова, В. Василькова, Д. Волкогонова, Ю. Граніна, Є. Данилова, А. Пригожина, О. Пупка, С. Тюшкевича, О. Уледова, а також у сучасному дискурсі воєнної глобалізації, зокрема у працях У. Бека, З. Баумана, І. Валлерстайна, С. Гантінгтона, Е. Гідденса.

Систематизація та аналіз наявних соціально-філософських концепцій щодо природи та функцій армії в сучасному суспільстві дозволяють зробити висновок, що армія – це постійно діючий військовий орган (інституція) держави, призначений для проведення її зовнішньої та внутрішньої політики збройними засобами; специфічна озброєна соціальна група суспільства, в якій домінують організаційні відносини (структурні, функціональні, координаційні, субординаційні тощо) [13; 18; 247]. Їй притаманна низка специфічних ознак: по-перше, армія є органом держави, яка її створює та утримує; по-друге, армія репрезентує собою організацію озброєних людей, яка відображає інтереси значної частини суспільства й здатна виконувати свої функції збройними засобами: по-третє, армія спроможна вести війну й має у своєму розпорядженні для цього необхідну бойову потужність [385, с. 134–139]. Відтак зазначені основні взаємопов'язані ознаки відрізняють армію* від інших озброєних організацій держави та суспільних інституцій. (**Поняття «армія» у нашому дослідженні використовується як тотожне поняттю «збройні сили»*).

Призначення армії втілюється в її функціях. Під функціями розуміється активна реалізація спрямувань діяльності армії щодо розв'язання специфічних завдань держави в інтересах політичної влади та громадянського суспільства на визначений, більш-менш тривалий період. Залежно від об'єктів та сфер

діяльності функції армії поділяються на зовнішні та внутрішні. Зовнішні функції полягають у захисті незалежності, суверенітету та територіальної цілісності держави від збройного втручання ззовні, у захисті державних інтересів поза межами країни. Важливість і значущість цих інтересів можуть визначатися союзницькими зобов'язаннями, геостратегічними міркуваннями, економічною доцільністю та іншими чинниками. Сучасна військово-філософська думка у межах зовнішньої функції розглядає два головних доктринальних завдання, які стоять перед армією: запобігання виникненню війни та розгром агресора у випадку, якщо відвернути війну не вдалося.

Внутрішня функція армії спрямована на збереження та зміцнення існуючої політичної системи суспільства та державних інституцій. Так, за конституційною теорією армії, головним завданням армії всередині країни є ліквідація так званих «дисфункцій» у суспільстві (економічні і політичні кризи та пов'язані з ними масові заворушення, під час яких розхитуються моральні засади та підвалини мирного існування суспільства і державних інституцій), «відновлення сталості» суспільства та політичної системи [286, с. 19].

Армія характеризується не тільки сутністю, функціями, механізмом, вона має також і закономірності генези. Система закономірностей функціонування та генези армії містить соціально-політичні закономірності генези армії як елемента політичної системи суспільства, військового державного органу; закономірності військово-соціальної генези армії як специфічної озброєної інституції суспільства. Першу з них утворюють найбільш загальні закономірності, які розкривають залежність армії від суспільства і діють упродовж усієї її історії: залежність її боєздатності від економічного потенціалу; зумовленість виникнення та розбудови (реформування) армії від способу досягнення незалежності; вплив на генезу армії соціальних відносин суспільства; залежність морального духу армії, її боєздатності від духовного стану суспільства, характеру ідеології та культури, які панують в ньому. Другу групу утворюють специфічні закономірності, які визначають генезу будь-якого типу армії. Із соціально-політичними закономірностями тісно пов'язані військово-спеціальні закономірності, які поряд з першими визначають генезу організації армії, способи її комплектування, технічне оснащення, управління тощо. Ці закономірності вивчаються з метою передбачення тенденцій генези армії та підвищення ефективності її функціонування. На підставі пізнання

об'єктивних закономірностей генези армії та з урахуванням військової практики розробляються принципи будівництва збройних сил [286, с. 21].

Історія виникнення та генези армії свідчить про її органічну та безпосередню залежність від соціально-економічного устрою та політичної системи держави. Її генеза визначається рівнем матеріального виробництва, від якого залежать економічні можливості держави утримувати необхідну чисельність армії, забезпечувати її озброєнням та бойовою технікою. Військова політика держави визначає характер і форми діяльності армії у розв'язанні політичних завдань як усередині країни, так і поза її межами. Від форми державного правління залежать організація, система комплектування армії, навчання та виховання військових. На діяльність армії також впливають духовне життя суспільства, ідеологія, право і культура, наука, які визначають формування морально-бойових якостей особового складу, його підготовку.

1.2. Методологічні засади дослідження військово-правового виховання військовослужбовців у філософському дискурсі

Дослідження процесів, що відбуваються в збройних силах, з'ясування їх місця і ролі в суспільстві, пошук шляхів підвищення їх боєздатності в сучасних умовах постійно привертають увагу науковців. Військово-правове виховання, як складний соціальний феномен, може бути розглянуте передусім в межах діалектичного, структурно-функціонального, синергетичного, системного, інформаційно-ціннісного підходів.

Основи структурно-функціонального аналізу були закладені Т. Парсонсом, Р. Мертоном, їх учнями і послідовниками [179; 204]. Відповідно до цього підходу армію будь-якої держави можна розглядати як функціональну систему, а військово-правове виховання як одну з її підсистем (елементів).

Один із представників структурно-функціонального аналізу П. Анохін під поняттям «функціональна система» розуміє уявлення про динамічні саморегулятивні організації, діяльність яких спрямована на забезпечення корисних для існування самих систем і організацій, до яких вони входять як складові, більш високого рівня результатів. Він зазначає: «Жодна організація, якою б просторою вона не була за кількістю елементів, що її складають, не може бути названа самокерованою, саморегульованою системою, якщо її

функціонування, тобто взаємодія частин цієї організації, не закінчується якимось корисним системним результатом і якщо буде відсутня зворотна інформація в керуючий центр про ступінь корисності цього результату...» [14, с. 52]. Дослідник також стверджує: «Системою можна назвати тільки комплекс таких вибірково втягнутих компонентів, у яких взаємодія і взаємовідносини набувають характеру взаємодії компонентів для отримання сфокусованого корисного результату» [14, с. 72]. Кожна функціональна система будується на основі таких принципів: результат діяльності як провідний системотвірний чинник; саморегуляція як загальний принцип організації функціональних систем; виборча мобілізація окремих органів і закладів в цілісну організацію функціональної системи; взаємодія окремих елементів для досягнення кінцевих результатів діяльності системи; ієрархія функціональних систем за кінцевими результатами; системогенез – виборче формування функціональних систем у процесі онтогенетичного розвитку соціуму [238, с. 73–78]. Провідним системотвірним чинником, що організує функціональну систему будь-якого рівня складності, є корисний для системи та соціуму загалом результат. Саме кінцевий результат діяльності визначає конфігурацію тієї чи іншої функціональної системи. Результатом військово-правового виховання як функціональної системи в сучасних умовах є забезпечення виконання збройними силами основних функцій.

Збройні Сили України в сучасних умовах виконують три основні функції:

- стримування та запобігання воєнним конфліктам завдяки високій боєготовності та боєздатності військ, своєчасного отримання розвідувальної інформації щодо змін воєнно-політичної обстановки та ін.;
- готовність до відбиття можливої агресії завдяки цілеспрямованій підготовці військ, мобілізації ресурсів, запасів, районів можливих бойових дій тощо;
- відбиття збройної агресії. При цьому головним завданням Збройних сил є перемога над агресором і створення умов для припинення воєнних дій та укладення договору на вигідних для України умовах [132, с. 5–7].

Реалізація цих функцій здійснюється за такими основними напрямками:

- розробка та вдосконалення законодавчої і нормативно-правової бази з питань оборони та військового будівництва;
- створення мобільних, боєздатних збройних сил, спроможних виконати покладені на них завдання в мирний та воєнний час;

- розробка сучасних форм та способів застосування Збройних сил та їх видів, родів військ, спеціальних військ, враховуючи загрозу, яка може виникнути для України на окремих напрямках чи в деяких регіонах;

- оснащення армії і флоту сучасними зразками зброї та військової техніки та ін. [132, с. 5–7].

Кожна функціональна система будується на основі принципу саморегуляції відхилення результату діяльності системи від рівня, що забезпечує нормальну життєдіяльність соціуму і обов’язково спричиняє ланцюг процесів, спрямованих на відновлення оптимального рівня цього результату. Завдяки динамічній саморегулятивній діяльності різні функціональні системи визначають необхідну для нормальної життєдіяльності соціуму тривалість суспільних процесів.

Саморегуляція військово-правового виховання може розглядатись в різних аспектах, оскільки вона залежить від характеру процесу саморегуляції збройних сил загалом. При аналізі саморегулятивної діяльності збройних сил слід враховувати, що межі цієї саморегуляції задаються суспільством. Саморегуляція необхідна армії при організації своєї життєдіяльності, структуруванні сил і засобів для розв’язання завдань, що перед нею ставить соціум. Втім, якщо завдання, що стоять перед збройними силами, не можуть бути вирішені в обсязі наданих суспільством засобів і суспільство постійно ігнорує запити армії, збройні сили можуть спрямувати процес саморегуляції в деструктивне русло [248, с. 51–54].

Краще зрозуміти процеси, що відбуваються в армії як у відносно відкритій системі, проблеми і спрямованість військово-правового виховання допомагає синергетичний підхід [17; 44; 79; 179; 281].

Адаптовано до військової сфери синергетичну парадигму можна представити такою проблематикою: невірноваженість і нестійкість як загальний стан української армії; роль випадковості в загальному ході подій у сфері військово-правового виховання; роль одиничного впливу на хід природних подій, що відбуваються в армії; вплив на стан військово-правового виховання, ступені відкритості армійської системи, обмін інформацією з соціумом (за винятком сфери військової таємниці); нелінійність розвитку; вибір напрямку розвитку; альтернативність напрямів розвитку як загальний принцип; власні тенденції розвитку армії як само організовані системи та військово-

правового виховання як однієї з її підсистем; керований розвиток військово-правового виховання в умовах самоорганізації.

Розвиток військово-правового виховання як однієї з підсистем армії відбувається внаслідок взаємодії її елементів і пов'язаний з упорядкованістю або їх дезорганізацією внаслідок внутрішніх процесів й активного впливу суспільного оточення, що призводить до зміни структури і функцій елементів збройних сил. Відтак, причина розвитку військово-правового виховання багато в чому пов'язана з саморозвитком. Сутність цього явища полягає в тому, що зміна функцій елементів, яка відбувається в результаті флуктуацій різної природи, спричиняє зміну функцій системи та її структури. Перебудова структури зумовлює нову зміну функцій елементів. Кожний з них починає характеризуватися функціями не притаманними їм раніше. Структура, поєднавши елементи військово-правового виховання, стає джерелом нових способів і форм реалізації її функцій. А оскільки військово-правове виховання характеризується конкретними функціями, то структура постійно перебудовується для їх збереження [44; 105; 179].

Отже, якісні зміни в функціях свідчать про зміну типу структурних взаємовідносин в процесі військово-правового виховання. Тому нова структура і функції – це продукт розвитку військово-правового виховання відповідно до розвитку армії, а не його функціонування. Зміст саморозвитку – це істотні зміни стану армії, військово-правового виховання, що призводить до зміни елементів, змін його устрою і форм функціонування. Для розвитку військово-правового виховання характерні два взаємопов'язаних процеси: збереження стійкості, підтримання цілісності та їх тимчасове порушення. Збереження цілісності, тобто спроможності протистояти зовнішнім впливам, забезпечує спадкоємність в її розвитку. При цьому новий склад елементів і тип структури дають початок новому цілому. Вони вторинні відносно попереднього складу елементів і структур, є їх продуктом і стають первинними щодо нових процесів і явищ.

Тимчасове порушення цілісності пов'язане з нестійкістю збройних сил, що відбувається у певних точках біфуркації, які виникають під впливом нелінійних процесів як у соціумі, так і в самій армії. Все це супроводжується певними змінами. Ці зміни охоплюють окремі елементи чи військово-правове виховання загалом. Історія розвитку армії є процесом розвитку зброї, воєнної техніки, військової науки, особового складу, управління і зміни взаємозв'язків

між ними. Вона засвідчує, що армія існує не лише як певний тип, рід чи вид, а й як історична реальність, котра поєднує в собі всі досягнення суспільного розвитку. Весь цикл розвитку армії як суспільного інституту складається з певних стадій – це виникнення, становлення, зрілість і перетворення. Причому на кожній з них армію, а відповідно і військово-правове виховання як одну з її підсистем, можна розглядати як систему, що постійно розвивається. Розвиток армії і військово-правового виховання (підсистеми) характеризується єдністю минулого, сучасного і майбутнього. Будучи діалектично пов'язаним з розвитком армії, військово-правового виховання, з одного боку, – це один з елементів армії як системи, а з другого, – постає як система.

Прогнозування та планування військового будівництва, визначення напрямів і засобів зміцнення національної безпеки у військовій сфері України у зв'язку зі складністю та суперечливістю розвитку міжнародних відносин у світі не можуть здійснюватися без координації та узгодженості. Тільки синхронний розвиток усіх сфер та елементів збройних сил, у тому числі й військово-правового виховання, забезпечує їх найвищу боєготовність і боєздатність. Без з'ясування механізму взаємодії всіх компонентів важко успішно застосовувати досягнення однієї сфери в іншій.

При аналізі процесів, що відбуваються в збройних силах, військово-правовому вихованні, доцільно, на нашу думку, використовувати методологію системного дослідження, розроблену У. Баклі, К. Бейлі, Н. Луманом та ін. [204]. Якщо взяти до уваги, що Н. Луман розуміє суспільство як «всеосяжну соціальну систему, що містить всі інші соціальні системи» [204, с. 220], то як одну з соціальних систем можна розглядати і збройні сили, а відповідно військово-правове виховання як елемент цієї системи.

Системний метод дозволяє:

а) розвинути, специфічно інтерпретувати абстрактні принципи і категорії соціальної філософії і безпосередньо застосовувати їх при аналізі армії та військово-правового виховання;

б) виявити недоліки в системі наявних знань про військово-правове виховання, висунути новий підхід до їх розгляду як цілісного об'єкту;

в) розгорнути проблему в формі системи понять і методів дослідження.

Висхідним пунктом системного аналізу є вироблення філософського і конкретно-наукового способу дослідження військово-правового виховання в

Збройних Силах України як цілісного явища. Цілісність вказує на те, що всі елементи системи приводяться до узгодження один з одним і кожний зі всією системою. Відтак, успіхи пізнання пов'язані не з описом окремих елементів процесу військово-правового виховання, а з відкриттям в них специфічних зв'язків, що роблять його цілісним.

Отже, предметом системного дослідження військово-правового виховання є виявлення типів зв'язків і, передусім, системотворчих зв'язків цілісності, виокремлення об'єктивної структури процесу військово-правового виховання та його характеру. Такий підхід дає значно більше можливостей для пошуку внутрішніх механізмів удосконалення, оптимізації та підвищення ефективності військово-правового виховання. Надалі йде побудова системи специфічних понять, які відображають системні зв'язки військово-правового виховання у Збройних Силах України і упорядкованість його пізнання. Вияв таких категорій є внутрішньою необхідністю системного дослідження, оскільки в ньому військово-правове виховання буде виступати на теоретичному, формально-категоріальному рівні, що в подальшому відкриває шлях до конкретної інтерпретації на предметному рівні. Розуміння методологічної ролі категорій полягає у з'ясуванні принципів їх взаємозв'язку, взаємозумовленості в межах системи, що розглядається. Для виразу інтегративних властивостей і якостей військово-правового виховання у системному дослідженні служать такі поняття, як «елемент», «структура», «система», «середовище», «функції», «управління» та інші [36; 154, с. 54–63].

Розглянемо їх методологічне значення. Термін «елемент» відображає якісно визначену реальність, специфікою якої є спроможність до відносно самостійного здійснення конкретної функції. У військово-правовому вихованні можна виділити два класи елементів. Перший клас елементів розкриває ставлення суб'єктів виховання до навколишнього середовища та їх відносин між собою. Ці відносини зумовлені певними інтересами і тому характеризуються соціально та політично спрямованою активністю. Вони виступають формою ідеологічної діяльності суб'єктів збройних сил. Другий клас елементів охоплює різні види суб'єктів дійсності та їх відносини. Такими суб'єктами виступають військовослужбовці та військові колективи. Вичленовування груп взаємопов'язаних однотипних елементів певної системи дозволяє з'ясувати притаманні кожній групі закономірні зв'язки, визначити

місце цієї групи елементів у межах усіх збройних сил, зрозуміти їх роль у загальному функціонуванні військово-правового виховання.

Структура процесу військово-правового виховання – це сукупність закономірних системотвірних зв'язків-відносин, яка здатна до перетворення і саморегуляції. Завдяки зв'язкам елементів утворюється цілісність і упорядкованість військово-правового виховання як системи. Структура військово-правового виховання характеризується типом громадянських відносин конкретного суспільства. Виявлення структури дозволяє пов'язати елементи системи військово-правового виховання у цілому та визначити систему відносин між ними і такий спосіб їх взаємодії, який детермінований парадигмою розвитку громадянського суспільства [83, с. 21–46].

Військово-правове виховання характеризується певними закономірностями функціонування і розвитку його елементів. Вони формуються, виникають та існують в процесі практичної діяльності суб'єктів і реалізуються через неї. Це дозволяє зрозуміти джерело причинних зв'язків і спрямованості процесів, що відбуваються в збройних силах, а відповідно, і військово-правовому вихованні. Військово-правове виховання повинно відповідати як законам функціонування збройних сил загалом, так і окремих його сфер, особливо духовної. Вичленовування специфіки цих груп законів дозволяє співвідносити їх як закони соціальні та закони функціонування сфер збройних сил. Перша група законів, виражаючи природу збройних сил як цілого, виступає провідною силою у взаємодії із законами сфер збройних сил, визначає роль, яку відіграють ці сфери в їх розвитку. Специфіка соціальних законів полягає в тому, що вони виступають як закони розвитку відносно законів сфер, а закони останніх – як закони функціонування щодо цілісної системи. Отже, всі закони збройних сил як системи виступають здебільшого законами розвитку.

Дослідження функцій системи дозволяє дати відповідь на питання: «Для чого тут діє та утримується державою армія?», та «Яка роль військово-правового виховання у вирішенні цих завдань?». Функції військово-правового виховання діалектично взаємопов'язані з функціонуванням збройних сил – це прояв їх внутрішньої активності, за якої функції елементів виступають засобом розв'язання протиріч, пристосування системи до внутрішніх змін і середовища, досягнення загальної мети системи і збереження її цілісності, забезпечення умов для розвитку збройних сил. Розуміння функцій збройних сил як відносин

дозволяє сформулювати закони їх функціонування як системи, а також закони функціонування елементів цієї системи. Вони характеризують зміни, спрямовані на збереження динамічної тривалості збройних сил як системи в межах певного типу, внаслідок чого зміни в сферах останніх є завжди постійними. Однак ми повинні враховувати, що такі зміни не виводять збройні сили за межі досягнутого рівня організації, не спричиняють їх глобальних змін.

На певному етапі життєдіяльності збройних сил, коли закони їх функціонування починають ускладнювати прояв структурних відносин, визрівають умови до переходу системи до іншого типу зв'язків, що дозволяє зберегти цілісність збройних сил. Розглядаючи проблему удосконалення військово-правового виховання в умовах реформування збройних сил, потрібно враховувати, що з утворенням нових зв'язків у збройних силах починають виявлятися закони розвитку. Розвиток збройних сил як системи – це процес, що призводить її до структури іншого рівня. Він відрізняється від функціонування збройних сил як простої зміни стану в межах старої структури. Разом із тим, жорстке розмежування розвитку і функціонування не припустиме. Розвиток збройних сил відбувається в єдності протилежностей – зміни і збереження, де збереження виступає синонімом незмінності, оскільки зберігаються зміни. Тому закони функціонування і розвитку збройних сил як системи, а відповідно і кожного з її елементів, в т. ч. і військово-правового виховання, нерозривні.

Створена нова структура збройних сил визначає зміну рівня функціонування, стабілізує й оптимізує на якісно новому етапі їх розвитку. Це, в свою чергу, зумовлює зміну рівня функціонування, стабілізації та оптимізації процесу військово-правового виховання. Системному аналізу притаманний важливий методологічний спосіб, сутність якого полягає в тому, що процеси, які відбуваються в збройних силах як системи, притаманні й кожному її елементу.

Ці процеси потрібно розглядати з погляду на їх якісну природу та з погляду на якісну специфіку. Тому, розглянувши функціонування і розвиток військово-правового виховання в найбільш абстрактному вигляді, необхідно досліджувати його стан в межах певної суспільної системи, розкрити конкретно-історичний зміст, визначити його специфічні якості [146; 179; 199; 222, с. 612–613]. Специфіка форм прояву загальних законів функціонування та розвитку залежить від парадигми суспільного розвитку, політичного режиму,

тобто умов, в яких діють загальні закони. Створюючи умови для дії специфічних законів збройних сил певних типів, а відповідно, і певного типу військово-правового виховання, вони започатковують нові закони його побудови.

Важливою умовою розкриття сутності військово-правового виховання певного типу є визначення його основної мети. Вона повинна відповідати меті існування армії і конкретним завданням, які ставить держава перед збройними силами на конкретному етапі їх розвитку і котрі детермінують формування нових функцій, змінюють організацію, принципи комплектування, озброєння тощо [249, с. 12–15]. Мета військово-правового виховання повинна відповідати призначенню збройних сил, способу їх функціонування, напрямам діяльності, виступати стрижневою основою їх організації. Вона дозволяє взаємоузгоджувати діяльність військовослужбовців у всіх сферах збройних сил, спрямовувати їх діяльність на збереження цілісності армії.

При дослідженні військово-правового виховання необхідно враховувати, що такий результат досягається внаслідок діяльності всієї системи управління побудовою збройних сил, в яких кожний суб'єкт управління, маючи свій об'єкт, проникає в нього і розв'язує тільки свої завдання. Ієрархічні відносини таких суб'єктів між собою дозволяють здійснювати управління з центру через нижчі ланки. При цьому конкретні цілі центру мають спрямовуватися на надання підсистемам якостей, що призводять до бажаних інтегративних цілей.

Тому інтеграція сфер збройних сил є синтезом цілеспрямованих дій центру та підсистем, за якого конкретні цілі центру не повинні збігатися з його глобальними кінцевими цілями. Регуляторами діяльності центрального органу військового будівництва виступають знання щодо сучасного стану збройних сил, пов'язані з оцінкою суб'єктів; прогноз яких відповідає інтересам суб'єктів і є реальним для них; знання про умови і засоби здійснення прогнозу [20]. Об'єктами дослідження в збройних силах є ті їх властивості, які відомі й перевірені на практиці у ході їх використання в середині країни та поза її кордонами, включені в процес регулярної практичної діяльності та підлягають цілеспрямованому вивченню. У процесі своєї діяльності кожен суб'єкт управління впливає на прояв закономірностей функціонування і розвитку збройних сил. Отже, сутність управління військово-правовим вихованням полягає не просто у використанні законів, а й впливі на них шляхом створення одних умов і усунення, послаблення, нейтралізації інших.

Збіг цілі та отриманого результату має, як правило, випадковий характер. Співвідношення може характеризуватися тим, що результат може збігатися з метою лише частково або ж збігатися в основному, але не відповідати меті. Науково управляти військово-правовим вихованням можна лише розкривши і подолавши перешкоди на шляху до мети. Для цього необхідно забезпечити збереження і розвиток структурної та функціональної єдності системи, точне врахування об'єктивних можливостей і співвідношення соціальних сил, як в середині армії, так і в суспільстві загалом.

У процесі наукового управління військово-правовим вихованням воно стає цілісною системою, яка має нові якості, не притаманні її окремим складовим. Військово-правове виховання – це діалектична єдність її елементів, які взаємодіють із середовищем (тобто тим, що перебуває поза межами збройних сил, але пов'язане з ними і впливає на них) і протистоїть стану, що в кінцевому результаті забезпечує цілісність системи військово-правового виховання та армії [20; 220; 262, с. 76–98]. Військово-правове виховання одержує можливість виступати як ціле завдяки відтворенню своїх передумов. Але це може відбутися тільки тоді, коли система виступає внутрішньо суперечливим утворенням. Тому військово-правове виховання певного типу (відповідає типу збройних сил) характеризується своїм специфічним характером змін і своїм історичним часом.

Отже, завданням системного дослідження військово-правового виховання є створення концептуальної схеми його цілісності, вироблення специфічних вихідних понять і виявлення зв'язків між ними. Важливо при цьому враховувати і розуміти характер збройних сил як системи. Висловлюючись словами Н. Лумана, системи створюють свої власні базові елементи, організовують свої власні межі та відносини між своїми внутрішніми структурами, вони є самореферентними і замкненими.

Аналіз різноманітних методологічних підходів до розгляду військово-правового виховання як особливого соціального феномену дозволяє краще визначити його сутність, зміст, структуру, функції, осмислити принципи, взаємозв'язок системи національного виховання, військово-правового виховання та військово-правової соціалізації військовослужбовців, визначити роль та місце традицій і патріотизму в системі військово-правового виховання як чинників національної ідентифікації військовослужбовців ЗСУ, а також

охарактеризувати методологію і практику оцінки ефективності військово-правового виховання в умовах соціальної трансформації сучасного українського суспільства та його збройних сил [244; 262]. Реалізація розглянутих методологічних підходів до дослідження військово-правового виховання буде можливим, на наш погляд, тільки за умови з'ясування діалектики загального й особливого у військово-правовому вихованні. Особливе детерміноване багатьма факторами, але їх об'єднує відповідь на одне загальне питання: «Чи існує необхідність в існуванні армії в сучасних умовах і яким вимогам вона повинна відповідати?»

На початку 90-х років XX століття здавалося, що завершення «холодної війни», ліквідація біполярного світу відкриває перед людством перспективи можливого зниження рівня конфронтації, зменшення ролі військової сили в системі міжнародних відносин. Почався процес роззброєння, гонка озброєнь була помітно загальмована. Вищезазначене породжувало надію на світле майбутнє людства та втілення в життя ідеї Е. Роттердамського, І. Канта та інших видатних мислителів, які мріяли про вічний мир [97; 294]. Пропагувалася ідея створення нового світового порядку, в умовах якого світове співтовариство буде прагнути вирішувати всі спірні питання винятково політичними засобами. Але все це виявилось не таким простим, як здавалося на перший погляд.

Вступивши у III тисячоліття, людство продовжує вважати насильство важливою домінантою в системі міжнародних відносин. Думка Геракліта, що «війна (Полемос) – батько всіх, цар всіх; одних вона проголошує богами; інших – людьми, одних створює рабами, інших вільними» [280, с. 202], залишається й нині актуальною та привабливою для багатьох політиків. А часом – цілих країн і народів. Життя підтверджує циклічний характер гонки озброєнь, характерний для людства, а також правильність думки Л. Мартіна про те, що найважливішим завданням держави, навіть в умовах ейфорії з приводу роззброєння, є планування, що виходить з імовірності ситуації, коли військові приготування можуть стати негайною потребою [302, с. 25]. У будь-якій системі світопорядку значна увага акцентується на військовій складовій, яка є у того чи іншого її «полюса».

У статті «Максимізація ентропії? Новий геополітичний порядок й інтернаціоналізація бізнесу» Ст. Корбрідж сформулював теорію «гегемонії і стабільності», за якою міжнародні відносини можуть стабілізуватися тільки

тоді, коли вони будуть регулюватися і контролюватися гегемонією сили [303, с. 291]. Цю ж точку зору поділяє В. Вайденфельд, який, визначаючи поняття «світова держава», третім (із шести) критерієм називає такі явища, як «випереджальний розвиток військової сфери, порівняльна невразливість і висока стримуюча здатність щодо інших держав» [307, с. 29-30]. Отже, військова сила була і продовжує залишатися серйозною складовою в забезпеченні стійкого світового правопорядку загалом і на регіональному рівні зокрема.

За оцінкою військових експертів США, роль військової сили в майбутньому світопорядку пов'язана із поширенням зброї масового ураження і високих технологій, що збільшують можливості амбіційних лідерів і груп; використанням деякими державами міжнародного тероризму для досягнення національних цілей; збільшенням числа транснаціональних проблем і зростаючою інтеграцією світового співтовариства; циклічним характером розвитку з чергуванням періодів насильства і відносної стабільності; загальною нестабільністю ситуації в зоні середньо- і слаборозвинених держав, що ускладнюється можливими протиріччями між високорозвиненими країнами [61, с. 15]. Потрібно також враховувати, що досить часто вектор військової сили може бути спрямований в середину країни. Феномен громадянських воєн другої половини XX століття перетворився в постійний чинник світової політики (якщо за період 1480 – 1941 рр. з 278 великих 200 були міждержавними і лише 78 – громадянськими, то в 1946 – 1965 рр. з 54 конфліктів лише 16 були міждержавними, а 26 – внутрішніми [299, с. 12]). Ця тенденція продовжує діяти і на початку XXI століття.

За допомогою воєнної сили окремі держави продовжують вирішувати свої територіальні проблеми. Із 33 збройних конфліктів, що відбулися на території колишнього Радянського Союзу за останні роки, 28 були пов'язані з проблемою вирішення територіальних претензій. За оцінкою західних військових експертів, на території новоутворених держав пострадянського простору у майбутньому вірогідним є виникнення приблизно 85 збройних конфліктів із територіальних і міжетнічних причин [101, с. 7]. Наведені дані свідчать, що в сучасних умовах використання воєнної сили є досить вірогідним, причому її вектор може бути зорієнтований як на навколишні держави, так і в середину певного соціуму. Чим суперечливішим є хід політичних, економічних,

соціальних перетворень, тим більш ймовірним є використання збройних сил для розв'язання проблем, що стають перед країною.

Характер та особливості бойових дій в зоні Перської затоки, Югославії та Україні засвідчують, що успіх в сучасній війні досягається, передусім, розв'язанням двох основних завдань: оснащенням збройних сил найсучаснішою зброєю і бойовою технікою та їх забезпеченням професійно підготовленими і патріотично налаштованими військовими кадрами. На жаль, останні події в Україні (Крим, Донецька та Луганська області) свідчать, що нинішній стан справ в Збройних Силах України не відповідає сучасним вимогам і підтверджує серйозні недоліки у цих двох напрямках забезпечення національної безпеки. Одним із ключових недоліків є й низька ефективність військово-правового виховання військовослужбовців.

Розглядаючи особливості військово-правового виховання, слід зазначити, що у більшості праць з цієї проблематики подається узагальнююча характеристика з акцентуванням уваги на зовнішніх ознаках [22; 57]. Практика виховної роботи дає можливість розглянути й інші особливості, які визначаються об'єктом виховання, характером і досить великим спектром виховних завдань в цьому процесі. Процес виховання в армії відображає специфіку військової організації суспільства, її призначення і завдання. Армія – це частина конкретного суспільства, свідомо створений інститут як знаряддя ведення війни націями і державами в ім'я досягнення певних цілей. Вона характеризується визначеною чисельністю особового складу, конкретною кількісно-якісною характеристикою озброєння, рівнем стратегічної та оперативно-тактичної підготовки офіцерського складу і ступенем навченості й вихованості особового складу. Це і робить її ефективним знаряддям ведення війни.

Практично тільки армія здатна вести тривалу збройну боротьбу в сучасній війні, пов'язану зі значними матеріальними і людськими втратами, вимагаючи високої морально-бойової напруженості військовослужбовців. Але ця роль армії визначається насамперед її монополією на володіння зброєю, а не тільки кількістю самої зброї і систем забезпечення збройної боротьби. В умінні армії краще за інші соціальні інститути використовувати озброєння і полягає її основна перевага перед іншими озброєними організаціями. Армія як інструмент держави виступає матеріальним засобом військового насилля, маючи бойову

міць [18; 247]. Єдність матеріальних і духовних елементів армії знаходить своє вираження в її боєготовності та боєздатності.

Особливість військово-правового виховання визначається також характером конкретних відносин, організацією армії. Армія – це сукупність суб'єктів військової діяльності (військовослужбовців, військових колективів, підрозділів, частин), організованих системою конкретних відносин. У літературі ці відносини характеризуються загалом як військово-службові. А серед них доречно виокремити: службово-функціональні (відносини посадових осіб в процесі реалізації функцій військової діяльності); суспільно-організаційні (відносини в системі суспільної роботи); особистісні відносини (побут, відпочинок, відносини між військовослужбовцями). Поряд з військово-службовими відносинами, в армії існують як неформальні, так і соціально-психологічні, міжособистісні [154, с. 54–63]. Кожний військовослужбовець постає і як особистість, і як посадова особа. У будь-яких взаємодіях, у відносинах військовослужбовців мають місце моменти керівництва – підлеглості та лідерства – визнання. Кожна функціонуюча група виступає і військовим колективом, і специфічним військовим підрозділом. Такий поділ груп міжособистісних і службових зв'язків і норм можна простежити на всіх рівнях організації армії. Тому вона складається з двох частин: формальної організації і неформальної самоорганізації військовослужбовців. Кожна з них будується на основі специфічних норм і характеризується особливою природою сумісності своїх компонентів.

Формальна організація, яка домінує в армії, містить в собі три підсистеми. Однією з них є підсистема чіткого розподілу посад, службових ролей з визначеними їм специфічними функціями і завданнями. Універсальним принципом побудови цієї підсистеми є ієрархія, яка визначається в армії через систему офіційних посадових відносин нерівності, службового підпорядкування. Вони цілеспрямовано задаються, свідомо вводяться у відносини як між військовослужбовцями, їх колективами, так і між військовими частинами і підрозділами. Офіційні відносини проявляються відповідно через особистісну чи односторонню залежність між ними, через відносини керівництва і підпорядкування та персональну відповідальність кожного військовослужбовця за довірену частину діяльності. Ця залежність будується відповідно, по-перше, за ступенем загальності виконуваних функцій, спорідненості функціональних завдань, що породжує ієрархію організаційних

підрозділів, ланцюг залежності; по-друге, за принципом ієрархії посад, прав ухвалювати рішення, що породжує ієрархію повноважень, керівних посад.

Підсистема військово-службового підпорядкування як спосіб стабілізації діяльності військовослужбовців, їх колективів і військових підрозділів призначена для вирішення службових завдань без врахування індивідуальних особливостей. Вона носить лінійний характер. У ній кожен командир, начальник сам комусь підпорядкований, за першим закріплюються засоби контролю за посадовою поведінкою других. Спрямованість керуючого впливу йде згори до низу, що забезпечує спеціалізацію військової діяльності відповідно до завдань і функцій.

Другою підсистемою формальної частини армії є блок службово-посадових, організаційних відносин функціональних залежностей, які виступають засобами службового спілкування. Організація посадових відносин пов'язана з тим, що військовий колектив, підрозділ виконують певні функції, а в середині їх кожний військовослужбовець посідає певну посаду. Кожен військовослужбовець, військовий колектив чи підрозділ пов'язані з великою кількістю подібних функціонуючих суб'єктів. Внаслідок чого вони перебувають в силу поділу військової діяльності у чітко визначених об'єктивних відносинах між собою. Така система взаємної відповідальності та співробітництва надає армії стійкості як організації. Будь-який військовослужбовець, військовий підрозділ включаються у систему відносин і функцій, тому вони мають конкретний режим виконання своїх обов'язків чи завдань, відповідні норми взаємовідносин. Як наслідок, структура внутрішньо організаційних відносин відображає місце кожного, виходячи з об'єктивних потреб у військовій діяльності та визначену сукупність ролей, які виконують різні загони військовослужбовців. Через них реалізується статус військовослужбовців, забезпечується їх об'єктивне становище у певній професійній діяльності і відносинах, відбувається об'єктивізація їх функцій.

Третьою підсистемою формальної частини армії є сукупність регуляторів (санкцій, норм, форм примусу і стимулювання), необхідних для координації функціональної діяльності військовослужбовців, військових колективів і засобів контролю, отриманих для підпорядкування загальним цілям і виникаючим завданням. Так, у системі внутрішньо єдиних і взаємодіючих соціальних норм, які регулюють відносини у сфері військової справи діють

політичні, правові, моральні та інші норми, які прийнято називати загальним терміном «військово-правові норми». Норми права, які становлять правову основу діяльності військовослужбовців, є невід'ємною складовою всього загальноукраїнського права. Вони не тільки регулюють суспільні відносини у військовій сфері, а й є засобом виховання воїнів у дусі патріотизму, законності й правопорядку. Але правові норми в умовах військової діяльності мають більш широкий спектр, тому що їх виконання часто пов'язане з ризиком для життя людей, що накладає специфічні особливості на ці норми. Більшість правових вимог до військовослужбовців закріплено в особливих нормативних актах: військовій присязі, загальновійськових і бойових статутах, настановах, інструкціях і т. ін. Ці особливості істотно впливають не тільки на методи регулювання військово-службових відносин, а й на характер зв'язку норм права з іншими соціальними нормами, які діють в сфері військової діяльності [146].

Слід підкреслити тісний зв'язок норм права з моральними нормами. На відміну від правових норм, виконання яких забезпечується державними адміністративними органами, в нормах моралі інтереси і потреби суспільства знаходять вираз у вимогах, які підкріплені силою суспільної думки, прикладу і звички. В них знаходять відображення моральні погляди, переконання і почуття людей, які отримали суспільну значущість і у сукупності є формою суспільної свідомості. Але моральні норми не можна відносити лише до сфері моральної свідомості чи моральної практики. Будь-яка моральна норма містить в собі факт свідомості і є способом його реалізації. Тут має місце діалектичний взаємозв'язок: моральна свідомість формує моральні норми, а моральні норми регулюють моральні відносини. У військово-нормативних актах юридично закріплені навіть прості норми моралі: дотримання ввічливості й такту у відносинах між військовослужбовцями, віддання військової честі, звернення один до одного на «Ви» тощо [147, с. 78–83].

В умовах цивільного життя такі норми, як правило, виходять за межі правового регулювання. Взаємодія моральних і правових норм у сфері військової діяльності часто виступає як взаємний вплив на об'єктивно існуючі й періодично мінливі форми і засоби спільного регулювання відносин у військових колективах. Тут справа в особливостях військової служби, в її специфіці. Специфіка морально-правового регулювання відносин полягає в тому, що значна частина норм моралі закріплена в статутах, які мають силу закону,

інших законах і як наслідок вони мають правову силу. Невиконання окремих норм моралі для військовослужбовця є одночасно порушенням юридично закріпленої норми. Так вимоги статутів, настанов і інструкцій щодо експлуатації бойової техніки і використання озброєння спираються не тільки на юридичні, а й моральні основи. Це характеризує особливості всієї системи регулювання військових відносин, закріплення їх й охорони військового правопорядку.

Отже, нормування діяльності формальної організації армії здійснюється за допомогою прийнятих норм і системи санкцій. Тому оцінка діяльності функціонуючих військових підрозділів детермінована мірою дотримання чи порушення характеру відносин, що склалися в армії, а стимулювання чи примус військовослужбовців зумовлені відповідними нормами і правилами, які знаходять свій вираз в законах, статутах, наказах і директивах командування, планах бойової підготовки.

В армії існує й діє організація позаслужбових, неформальних відносин. Соціологічний аналіз неформальної організації передбачає розгляд її зародження і функціональної приналежності, виходячи з об'єктивних потреб армії як організації, а не суб'єктивних рис характеру особистостей військовослужбовців, їх інтересів, поглядів і т. ін. Такий погляд містить можливість висунути на перший план суспільно-психологічний аналіз взаємовідносин між ними. Інша справа, що джерелом створення неформальної організації є особистісні фактори, міжособистісні відносини, неформальні статуси та інше.

Неформальна організація – це другий спосіб об'єднання суб'єктів військової діяльності в інтересах розвитку і функціонування армії загалом, досягнення заданих нею цілей. Але вона може використовуватись і в корисних інтересах окремих особистостей, мікрогруп для дезорганізації армії. Про це свідчать події, які відбувалися в ЗСУ і привели їх до важкого стану. Ґрунтується це об'єднання військовослужбовців на базі соціальної самоорганізації процесів, які спеціально не задаються і цілеспрямовано не управляються. Неформальна організація армії виступає в двох формах позаформальній (напівформальній) і соціально-психологічній організації. Неформальну (напівформальну) організацію А. Пригожин визначає як організаційну систему відносин і діяльності, яка спрямована на вирішення організаційних завдань, але засобами, відмінними від формально прописаних [195, с. 111].

Через напівформальні відносини іноді здійснюються управлінські функції [20, с. 173]. Така організація відносин виникає в основному стихійно, породжується протиріччями, які виникають в результаті взаємозв'язку без особистісного порядку й особистісних факторів у конкретних умовах діяльності військовослужбовців і функціонування армії. Джерелами утворення позаформальної самоорганізації є: функціональна обмеженість, недостатність формальної організації для діяльності воїнів; спільність інтересів особового складу в досягненні цілей-завдань; певна автономія виконавців відносно своїх функцій, яка виникає в силу індивідуальних і суспільних потреб, інтересів кожної особистості воїна. Позаформальна організація не регламентується і не має санкціонованого впливу. Вона, будучи проявом позаформальних зв'язків, утворюється на «формальній» основі, доповнює «формальні відносини і функціонує в зв'язку з вирішенням завдань, які поставила формальна організація.

Соціально-психологічна організація є продуктом саморегулювання військовослужбовцями внутрішніх процесів армії з метою задоволення своїх потреб та інтересів. Оскільки формальна організація в армії дає можливість задовольнити лише частину потреб, то для досягнення незадоволених інтересів вона надає тільки можливість, але на певних умовах. Потреба в задоволенні інтересів, які виходять за межі формальних настанов, призводить військовослужбовців до утворення соціально-психологічних груп в середині формальної організації, а коли засобом задоволення потреб одних військовослужбовців виступають інші військовослужбовці, саме безпосереднє спілкування з себе подібними. Такі групи військовослужбовців, стихійно формуючи особистісні норми поведінки, надають можливість взаємної підтримки, спілкування на базі взаємної симпатії, взаємної довіри, поваги і дружби, лояльності членів цієї групи один до одного. В таких групах військовослужбовці виступають як особистості, а не як функціонери. Така організація відносин визначає особливості військово-правового виховання, впливає на його сутність, зміст, форми і методи виховного процесу, та методологію оцінки його ефективності.

Особливість військово-правового виховання визначається організацією армії, яка характеризується чітко визначеними, специфічними елементами і структурою, необхідними для успішного ведення війни; конкретним складом військовослужбовців, зайнятих військовою діяльністю; специфічною системою

цінностей і норм, які регулюють поведінку і діяльність особового складу; цілеспрямованістю удосконалення і подальшого розвитку; готовністю і здатністю реалізовувати визначені функції як в самій країні, так і поза її кордонами; визначеною субординацією, ієрархією і функціональною диференціацією різних органів. У цих складових армії знаходять свій конкретний організаційний вияв соціальні, політичні й духовні відносини, які існують між різними соціальними прошарками країни.

Деякі особливості військово-правового виховання проявляються і при аналізі основних аспектів армії – соціально-політичного та організаційно-технічного [56, с. 296–300]. Останні виступають найбільш великими частинами армії, які, в свою чергу, самі складаються з низки компонентів. Соціально-політична сторона армії – це її соціально-економічна природа, історичне призначення, соціальні функції, внутрішня структура, механізм її соціально-політичного функціонування, її особовий склад в аспекті соціально-психологічних ознак.

Організаційно-технічний аспект армії – це її особовий склад в аспекті кількісних і якісних військово-професійних характеристик як суб'єкт збройної боротьби; військово-технічна база армії, її організаційна структура; військово-теоретичні знання військовослужбовців. Обидві підсистеми не ізольовані одна від одної, перебувають у тісному діалектичному взаємозв'язку, в нерозривній єдності й зумовленості різними аспектами суспільного життя.

Соціально-політичний аспект армії визначається нерозривним взаємозв'язком з державою, складом і підбором командних кадрів; засобом комплектування військовослужбовців; характером взаємовідносин між командирами і підлеглими; морально-правовими і бойовими якостями особового складу і т. ін. Організаційно-технічний аспект армії визначається передусім продуктивними силами суспільства, матеріально-технічним забезпеченням збройних сил, розвитком науки та іншими чинниками.

Зв'язок між зазначеними аспектами армії, їх складовими багатогранний. Можна простежити взаємозв'язки одного елемента соціально-політичного аспекту армії з усіма елементами її організаційного аспекту чи навпаки. Існує зв'язок і кожного компонента одного аспекту армії з кожним компонентом іншого. Розглядаючи діалектику загального й особливого у військово-правовому вихованні, важливо розуміти, що на військово-правове виховання

значний вплив чинить специфічний вид діяльності, а саме військова діяльність, яка має суттєві особливості [83].

Перша особливість полягає в тому, що в основі військової діяльності лежать більше духовні, аніж матеріальні стимули і мотиви. Військова діяльність не носить предметно-виробничого характеру. Незважаючи на те, що військовослужбовці не виробляють матеріальних цінностей, їх діяльність є суспільно значущою. Це витікає із Конституції України, Законів України: «Про Збройні Сили України», «Про всезагальний військовий обов'язок і військову службу», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей» та ін. В сучасних умовах від військовослужбовця Збройних Сил України як ніколи вимагається не тільки мати професійні знання, а й високий рівень громадянської зрілості, моральної надійності, ініціативи і творчості.

Другою особливістю є те, що військова діяльність в сучасних умовах характеризується підвищенням ролі розумової праці. Ця особливість пов'язана з об'єктивною тенденцією розвитку військової справи. А це, в свою чергу, вимагає високо розвиненої в загальнокультурному і технічному відношенні людини. Процес удосконалення і подальшого розвитку системи «людина – військова техніка» веде до впровадження складної обчислювальної техніки і автоматизованих систем управління [199, с. 200–224]. Це потребує необхідної фундаментальної спеціальної підготовки військовослужбовців.

Третя особливість характеризує цільову соціальну спрямованість військової діяльності. Аналізуючи соціальну спрямованість, ми повинні враховувати, що цілі військової діяльності пов'язані із суб'єктом і об'єктом. Вона конкретизується через зв'язок військовослужбовця і предмет його діяльності – бойову техніку й озброєння. Ставлення воїна до військової техніки й озброєння не має суттєвого соціального сенсу до того, доки аналізуються межі технологічної, процедурної сторони діяльності. Не тільки стара козацька шабля, а й сучасна ракета не є самі по собі моральними чи аморальними об'єктами. Але при аналізі об'єктів військової діяльності в їх реальних зв'язках і виконуваних функціях – служіння справі миру, захисту держави чи загарбницькій війні – предметна діяльність стає носієм соціального сенсу. При цьому соціально значуща мета військовослужбовців полягає в забезпеченні безпеки й оборони України, її незалежності.

Військову діяльність неможливо розглядати поза діяльністю держави. Потреба суспільства в наявності й використанні армії у конкретних обставинах стали основою виникнення військової діяльності як самостійного виду людської діяльності. Призначення військової діяльності полягає в тому, що вона пов'язана з наданням соціально-політичних послуг, забезпечення політичних інтересів і цілей держави. Але для цього необхідно виокремити структурні елементи армії, що зумовлюється її здатністю виконувати історичне призначення та внутрішньою організацією. У цьому контексті армія є сукупністю груп, взаємопов'язаних однорідних, необхідних і достатніх елементів.

Підставою виокремлення класів однорідних, однотипових елементів в армії як суб'єктів військової діяльності є:

- а) конкретні військовослужбовці як особистості, коли вони включені в військову діяльність;
- б) функціонуючі групи військовослужбовців: підрозділи, частини, роди військ і види збройних сил;
- в) армія загалом.

При дослідженні першого класу елементів слід пам'ятати, що первинним носієм якості армії є військовослужбовець, включений в конкретну соціальну групу і який в ній здійснює певну військову діяльність. За первинний елемент армії не можна брати окремого військовослужбовця, поза його зв'язками з суспільством, армією, з іншими військовослужбовцями. Суб'єкти другого класу елементів характеризуються тим, що виступають узгодженою діючою підсистемою армії, яка вирізняється специфічною поведінкою.

Обидва види суб'єктів військової діяльності і відносин є продуктами розвитку армії. Вони виникають і розвиваються в її межах і поза зв'язками з нею їх не можна зрозуміти і досліджувати. В результаті їх взаємодії армія, її підсистеми отримують конкретну реальність. Вона функціонує і розвивається як цілісний організм. Виокремлення видів суб'єктів військової діяльності дозволяє визначити їх місце і роль в армії, розкрити характер соціальних відносин між ними, і як наслідок, дає можливість врахувати ці особливості при організації військово-правового виховання.

Суб'єкти військової діяльності спрямовують свої зусилля на конкретні її ділянки. Як наслідок, другим підґрунтям виділення класів однорідних елементів армії є конкретні об'єкти, з приводу яких відбувається організація взаємодії між

суб'єктами активності армії. Відносини в армії завжди складаються відносно результату військової діяльності. Цей критерій дозволяє виокремити напрямки, ділянки, де здійснюється діяльність суб'єктів військової діяльності й котрі об'єднують їх зусилля. Для цього потрібно йти від аналізу призначення армії загалом до виявлення особливостей діяльності військовослужбовці всередині відносно самостійних сфер їх життєдіяльності. Це дозволяє визначити як загальні, так і специфічні цілі військово-правового виховання.

Кожний вид діяльності спрямований на задоволення існуючих і виникаючих потреб військовослужбовців, армії і суспільства загалом. До них відносяться різні потреби (матеріальні, духовні, технічні та ін.). Їх задоволення потрібне для забезпечення збройної боротьби, узгодженої діяльності особового складу, підтримки постійної боєготовності і високої боєздатності збройних сил, отримання і відправлення інформації і т. ін. Класифікації відносин між суб'єктами і об'єктами військової діяльності за її видами ще недостатня для виявлення їх змісту. Самі види діяльності суб'єктів теж повинні мати підґрунтя для поділу. Ними виступають ті предмети військової діяльності, які породжують взаємозв'язок між суб'єктами.

Тому об'єкт їх взаємовідносин є посередником між суб'єктами військової діяльності (знищення ворога, доставка засобів бойового враження, управління особовим складом і бойовою технікою, транспортування засобів і т. ін.). Такі предмети військової діяльності стають носіями змісту конкретного виду відносин, з приводу якого вони встановлюються. В цьому аспекті відносини між суб'єктами виступають як взаємовідносини суб'єктів з приводу конкретних об'єктів, їх змісту. Це дає можливість вивчати різні потреби й інтереси військовослужбовців, які виникають в процесі функціонування і розвитку армії і тих напрямків військово-правового виховання, які забезпечують їх задоволення в процесі військової діяльності.

Виокремивши зі всієї сукупності потреб, потреби, які мають найбільшу значущість на певному етапі існування армії, важливо мати уявлення про зміст військово-правового виховання. Більше того, розуміння цих процесів дозволяє передбачати, що кожний новий етап розвитку армії може породжувати нові специфічні, конкретно-історичні потреби, і як наслідок, і нові підходи до організації процесу військово-правового виховання. Виокремлення видів діяльності, характерних для конкретної сфери діяльності військовослужбовців,

класифікація спеціальностей військовослужбовців в середині їх, виконання конкретних функцій в ході збройної боротьби (основні, допоміжні, функції забезпечення та ін.) дозволяє встановити призначення, місце і роль кожного з видів військової діяльності для функціонування і розвитку армії, структуру діяльності суб'єктів військової діяльності, що, в свою чергу, сприяє визначенню загального й особливого у військово-правовому вихованні.

Третім підґрунтям для виявлення класів однорідних елементів є специфічний спосіб здійснення військової діяльності. Він містить в собі засоби задоволення потреб армії, знаряддя військової діяльності, вміння ними оперувати і засоби реалізації своїх можливостей в середині суспільства.

Оскільки конкретному виду потреб відповідає конкретний засіб їх задоволення, постільки засоби самі стають потребами для армії і суспільства. Названий клас елементів дозволяє встановити як здійснюється координація зусиль особового складу з використання засобів досягнення цілей і вирішення військових завдань, які стоять перед армією; виявити систему зв'язків між засобами і механізмами реалізації активності воїнів. Відтак, групування однорідних елементів армії в їх класи є пізнавальним інструментом. Вона вносить порядок в досліджувану суму елементів, не дозволяє змішувати якісно різні класи елементів, забезпечує виявлення їх специфічної ролі і робить їх предметом безпосереднього знання про загальне й особливе у військово-правовому вихованні. Це дає можливість виявити специфіку військово-правового виховання для забезпечення ефективного функціонування кожного класу елементів.

Як видно з проведеного аналізу, військова діяльність багатопланова. Це безумовно впливає на особливості військово-правового виховання, яке також постає як багатогранний процес. Деякі особливості військово-правового виховання зумовлені й потребами суспільства в особистості захисника Вітчизни, який здатен вирішувати завдання її збройного захисту.

Вивчення реального процесу військово-правового виховання засвідчує, що його специфічні особливості визначаються: по-перше, конкретним вираженням об'єктивної зумовленості цього процесу; по-друге, специфікою самого процесу військово-правового виховання; по-третє, особливостями суб'єкта і об'єкта військово-правового виховання; по-четверте, конкретним змістом загальних, типових цілей військової діяльності.

В армії навчально-виховним процесом займаються передусім командири та прямі начальники. У Статуті внутрішньої служби Збройних Сил України в загальних обов'язках командирів та інших прямих начальників (до командира відділення) визначені завдання навчання і виховання підлеглих.

Як свідчить проведення АТО на Донбасі, у сучасних умовах значно підвищуються вимоги до морально-психологічної підготовки військовослужбовців, що відповідно ускладнює й виховні завдання. Необхідність формування у військовослужбовців високих морально-правових і бойових якостей, розвиток психологічної стійкості зумовлює зміст військово-правового виховання в сучасних умовах. Військово-правове виховання визначається також завданнями щодо забезпечення бойового потенціалу Збройних Сил України, тому до нього висуваються такі вимоги: воно повинне спрямовуватись на формування відповідного рівня бойової майстерності, безумовного дотримання вимог Конституції України, Законів України, Статутів, організованості й дисципліни особового складу, виховання у нього вірності народу України, патріотизму.

Таким чином, в умовах удосконалення військової справи, необхідності підтримання бойового потенціалу ЗСУ на належному рівні, забезпечення безпеки нашої держави, необхідна відповідна підготовка особового складу, здатного вирішувати спеціальні завдання, що, в свою чергу, визначається творчою організацією військово-правового виховання. В армійських умовах процесом навчання і виховання зайняті люди, які мають певні знання, навички, вміння, здібності і т. ін. Іноді командири вимушені не тільки формувати світогляд, військово-правову культуру і свідомість військовослужбовців, а й дещо «руйнувати», що потребує врахування особливостей особистості воїна.

Зміни у сучасному українському суспільстві, його сферах, в діяльності кожної людини є загальною тенденцією, яка відображає динаміку соціального розвитку, пов'язану з євроінтеграцією. Це складний, повний суперечностей процес, який суттєво впливає на характер військово-правового виховання в ЗСУ і викликає необхідність творчого підходу до нього. Сьогодні проявили себе нові реальності. Однією з них є нерозумність, абсурдність розв'язання війни, яка може призвести до знищення всієї цивілізації і відповідно відсутності

переможця. У таких умовах здійснення підготовки особового складу за цих реалій ставить нові завдання перед військово-правовим вихованням.

Висновки до розділу 1

Проблеми армії та виховання її воїнів з глибокої давнини перебували в центрі уваги мислителів і політичних діячів. У Китаї місце і роль армії в житті суспільства, виховання воїнів досить глибоко досліджувалися конфуціанством, маоїзмом, даосизмом, школою правників ("фацзя"). Питання організації, підготовки та виховання озброєних людей розглядали й давньогрецькі мислителі (Геракліт, Демокріт, Арістотель та ін.). У суспільної свідомості Афінської республіки періоду її піднесення і могутності сформувався особливий взаємозв'язок між суспільством і армією, на базі якого здійснювався процес виховання воїнів. У Стародавньому Римі армія стала відігравати більш важливу роль у житті соціуму, тому практичній підготовці та вихованню воїнів почали приділяти більше уваги. Саме римляни звели всі заходи військового характеру воедино і створили військовий статут, у якому було чітко прописано структуру війська та правила його використання.

Епоха Середньовіччя характеризувалася тривалим пануванням церкви і релігійних поглядів, у межах яких розвивалися і погляди на суспільство та армію, а відповідно і виховання воїнів. Прикметною рисою середньовічного усвідомлення проблем військового виховання був дух лицарства. У цей період теологічний підхід в осмисленні виховання воїнів був характерним і для Сходу (Китаю, Японії). Дзен-буддизм фактично підтримував формування цивільної форми мілітаризму, що виявилось насамперед у сповідуванні суворої дисципліни, його представниками були сформульовані правила поведінки самураїв – кодекс "Шлях воїна".

Досить широко проблеми військово-правового виховання розглядалися у творах мислителів Відродження (Н. Макіавеллі, Еразм Роттердамський та ін.). У Нового часу проблема армії та військового виховання обговорювалася ще інтенсивніше, у зв'язку з політичними домаганнями буржуазії в боротьбі з феодальними інституціями (Т. Гоббс, Г. Гроцій, С. Пуффендорф та ін.). Місце та роль армії в житті суспільства, а відповідно і проблема виховання воїнів були предметом досліджень І. Канта, Г. Гегеля. Найбільш послідовно позицію

позитивістської філософії про місце і роль армії, військового виховання у суспільстві подав Г. Спенсер.

Соціальні революції XVIII – XIX ст. і науково-технічна революція XX ст. привнесли багато нового в розуміння й визначення ролі та місця армії у суспільстві, якості навчання і виховання особового складу, які осмислювалися М. Драгомировим, К. фон Клаузевіцем, Г. Леєром, Дж. Лежєном, К. Лемейом, Б. Ліддл-Гартон, Г. фон Мольтке (старшим), А. фон Шліффеном та ін.).

Світові війни XX століття відкрили явища не тільки прямого впливу суспільства на армію, а й посилення зворотної тенденції – впливу армії на суспільство, її інфільтрації в усі сфери суспільного життя. В умовах постіндустріальної цивілізації ці тенденції зберігаються, а з урахуванням характеру науково-технологічних перетворень навіть посилюються. Усвідомлення складності процесу військово-правового виховання, який детермінований процесами взаємодії армії і суспільства, призвело до створення низки сучасних концепцій його інтерпретації: системної і структурно-функціонального аналізу, синергетичної, інструментально-силової, потенційно-вольової, поведінкової (біхевіористської) та комунікативної.

В епоху Постмодерну змінюється розуміння сутності військово-правового виховання, ролі й призначення армії. Військова глобалізація, геополітичні виклики, міжнародний тероризм, гібридні та інформаційні війни потребують створення сучасної армії та ефективної системи військово-правового виховання, спроможних відповісти на зазначені виклики, своєчасного вирішення низки проблем як у теоретичному, так і практичному аспектах.

У вітчизняному та західному наукових дискурсах проблеми військово-правового виховання розглядаються у міждисциплінарних філософських, психолого-педагогічних, політичних, соціологічних та історичних студіях. Дисертаційна робота ґрунтується на теоретико-методологічних здобутках філософії, філософії науки, філософії освіти, історії філософії, соціальної філософії, теорії традицій, етноісторії, соціальної педагогіки, психології, культурології. Методологічним інструментарієм дисертації слугували праці Арістотеля, Ю. Габермаса, Г. В. Ф. Гегеля, Г. Гроція, Р. Дарендорфа, Ф. Енгельса, І. Канта, Конфуція, Платона, К. Поппера, Ж.-Ж. Руссо, Сунь-цзи, М. Яновіца та інших щодо проблем взаємодії армії та суспільства в контексті розвитку цивілізації.

Теоретико-методологічним підґрунтям дослідження слугували також праці В. Абрамова, В. Ананьїна, Е. Афоніна, В. Баранівського, О. Бодрука, М. Варія, А. Зачепи, К. Корженка, М. Козюбри, В. Мандрагелі, Є. Мануйлова, Ю. Оборотова, С. Скуріхіна, В. Смолянюка, М. Требіна, Г. Фініна, В. Чорного, В. Ягунова та інших науковців, присвячені різним аспектам становлення Збройних Сил України, функціонування і розвитку їх духовного потенціалу, проблемам військової освіти, патріотичного виховання і правової соціалізації військовослужбовців.

Формування і розвиток військово-правового виховання як однієї з підсистем військової організації суспільства, відбувається внаслідок взаємодії її елементів і пов'язана з упорядкованістю або їх дезорганізацією внаслідок внутрішніх процесів та впливу суспільного оточення, що призводить до зміни структури і функцій елементів збройних сил. Зміна функцій елементів, яка відбувається у результаті флуктуацій різної природи, спричиняє зміну функцій системи та структури військово-правового виховання. Перебудова структури, у свою чергу, поєднавши елементи військово-правового виховання, стає джерелом нових способів і форм реалізації її функцій.

Як складний соціальний феномен військово-правове виховання потребує поєднання діалектичного, структурно-функціонального, синергетичного, системного, інформаційно-ціннісного та інших підходів. Основи структурно-функціонального аналізу були закладені Т. Парсонсом, Р. Мертоном, Н. Луманом, відповідно до якого армію будь-якої держави можна розглядати як функціональну систему, а військово-правове виховання як одну з її підсистем. Результатом військово-правового виховання як функціональної системи в сучасних умовах є забезпечення виконання збройними силами основних її функцій.

РОЗДІЛ 2. ВІЙСЬКОВО-ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ : СУТНІСТЬ ТА ДІАЛЕКТИКА СТАНОВЛЕННЯ

2.1. Сутність, зміст та методи військово-правового виховання військовослужбовців

Військово-правове виховання – багатогранний соціальний феномен, і зовсім не випадково, що його досліджують різні науки: філософія і соціологія, право і історія, військова педагогіка і військова психологія, військова наука і політологія. Виходячи зі специфіки, особливостей предмета, кожна з наук власними засобами, за допомогою категоріального апарату досліджує виховання військовослужбовців у різних аспектах, вивчає конкретні зв'язки та відносини. Так, у межах військової педагогіки основна увага приділяється розгляду питань, пов'язаних з педагогічною характеристикою військово-правового виховання і визначенням шляхів підвищення його ефективності. Військова психологія досліджує психологічний механізм організації військово-правового виховання.

Але ці й інші конкретні науки, роблячи важливі для військової практики висновки, як правило, не досліджують проблеми методологічного характеру, насамперед, сутності, змісту, принципів військово-правового виховання, ефективності й управління виховним процесом, взаємозв'язку правового виховання і правової соціалізації військовослужбовців, традиції і патріотизму як чинників нормативної регуляції поведінки військовослужбовців й національної ідентичності.

Зазначені й інші проблеми виховання військовослужбовців потребують насамперед філософсько-соціологічного осмислення. Це не применшує ролі й значення знань про військово-правове виховання, отриманих іншими науками, а, навпаки, підкреслює необхідність міждисциплінарного підходу. При цьому філософія не дублює жодної іншої науки, оскільки вона має свій предмет у вивченні зазначеного соціального феномена. Результати цього вивчення не тільки доповнюють теоретичне знання, а й надають деякі вихідні положення, за

допомогою яких проводяться соціологічні, педагогічні та соціально-психологічні дослідження військово-правове виховання.

Дослідження природи військово-правового виховання – складний гносеологічний процес, що постає закономірним рухом думки від явища до сутності. Сутність існує реально, органічно пов'язана з явищем, розкриває його зміст тільки в ньому, через нього. Явище, в свою чергу, теж нерозривно пов'язане з сутністю, не може існувати без неї і є проявом її сутності. Ці методологічні положення орієнтують на пізнання сутності військово-правового виховання, філософської інтерпретації його як явища. А для цього необхідно чітко визначити цілі й завдання, роль і місце в системі підготовки захисників Вітчизни, проаналізувати сутність, зміст і структуру військово-правового виховання.

Оскільки військово-правове виховання постає як цілісний, специфічний соціальний феномен, котрий, як і будь-який інший має сутність різних порядків, то його сутність та прояви (явище) необхідно розглядати в двох аспектах: онтологічному і гносеологічному.

Онтологічний аспект відображає сутність і явище в самій об'єктивній дійсності, де явище, будучи зумовленим внутрішньою природою об'єкта, його якісною визначеністю, представляє конкретне зовнішнє виявлення сутності військово-правового виховання.

У гносеологічному аспекті сутність і явище – це дві протилежні сторони військово-правового виховання як об'єктивної дійсності. І зрозуміти їх відношення як протиріччя, подолати його шляхом звернення явища до сутності є важливим завданням дослідження [209; 262, с. 34-48].

У діалектиці пізнання сутності військово-правового виховання умовно можна виокремити два етапи. Сенс першого полягає у русі пізнання від явища до сутності. На цьому етапі суб'єкт пізнання, розкриваючи мінливість явища і стійкість сутності, здійснює звернення явища до сутності. Так розкривається сутність військово-правового виховання. Другий етап постає зворотнім процесом руху пізнання від сутності до явища. На цьому етапі отримані знання про відносно стійку сутність військово-правового виховання застосовуються для пояснення різних його явищ, відтак, здійснюється перехід сутності в її протилежність, у зовнішній прояв.

В арсеналі військово-теоретичної літератури не бракує праць з військово-правового виховання [18; 40; 57; 65; 92; 100; 166; 188; 209]. Проте в значній їх

кількості розкривається сутність і зміст військового і правового виховання в збройних силах колишнього СРСР, які функціонували в умовах тоталітаризму й авторитаризму. Це призвело до низки негативних наслідків, зокрема: пристосування військової організації до реалізації інтересів не національної, а державної безпеки, відсутність у суспільстві конституційного механізму використання військової сили, надмірна ідеологізація і партизація військової сфери, пристосування армії не стільки до усунення військової загрози, скільки до забезпечення масштабів поширення «ідей соціалізму»; бюрократизації військового життя, надання йому рис і ознак, притаманних адміністративно-командній суспільній системі; дегуманізація військових відносин, слабкість правової і соціальної захищеності військовослужбовців.

Усе це не змогло не вплинути на зміст і військового виховання, на характер робіт, в яких досліджувалась ця проблема. Загалом у низці праць військове виховання розглядається поряд з політичним, правовим, моральним, як важливий самостійний чинник виховання і як наслідок, як складова комплексного підходу до виховної роботи [166]. Інші автори стверджують, що військове виховання передбачає сукупність всіх видів виховання (політичного, правового, морального, естетичного та ін.) [262]. Поряд із роботами, в яких розкривається зміст військового виховання, є праці, в яких подаються його визначення. Звернення до них є доцільним, оскільки дозволить осмислити саму проблему і запропонує спосіб рішень, а, значить, і саме рішення, виявити необхідні внутрішні зв'язки, які визначають сутність військового виховання.

Досліджуючи зміст військового виховання О. Шахов стверджує, що під військовим вихованням розуміється систематичний і цілеспрямований вплив на інтереси військовослужбовців і забезпечення їх реалізації з метою формування якостей, необхідних захиснику Батьківщини [287, с. 7]. У цьому визначенні відображені важливі характеристики військового виховання. Разом із тим, не з усім зазначеним автором можна погодитись. Так, викликає сумнів твердження, що «...сутність військового виховання складається з цілеспрямованого і систематичного впливу на інтереси військовослужбовців...», оскільки автор вважає, що за своєю суттю і природою – це політичний інтерес.

В. Молчанов і М. Грачов стверджують, що військове виховання – це процес формування духовних якостей, необхідних для виконання військового обов'язку [166, с. 6]. Наведене визначення розкриває сутність військового

виховання, але воно, на наш погляд, не тільки просторове, а й не розкриває зміст якостей, які необхідні для виконання військового обов'язку. Не ставлячи під сумнів це визначення, слід підкреслити необхідність відображення у визначенні військового виховання основні суттєві ознаки. Якщо підходити до питання формально-логічно, то операція визначення поняття має за мету виявити його зміст. Але при цьому слід пам'ятати, що поняття є формою мислення, яка відображає предмет у його найбільш суттєвих ознаках.

Справа, врешті-решт, не в дефініціях. Вони можуть бути більш-менш вдалимими, «широкими» чи «вузькими», повними чи однобічними. Завдання полягає в тому, щоб, звертаючись до виховної практики військовослужбовців, а також наявних знань з цього питання, виявити сутність військово-правового виховання, яка повинна увійти в його визначення не як сукупність окремих характеристик, а як концентрований вираз глибокого й усталеного, що споріднює його із законом і навколо якого можуть бути об'єднані всі його змістовні ознаки.

Осмислення сутності військово-правового виховання забезпечує спосіб сходження від абстрактного до конкретного, тобто через пізнання конкретних сторін виховного процесу до абстрактних понять і визначень, а в подальшому – до окремих абстракцій (понять) через їх синтез здійснюється сходження до конкретного в теорії. Такими аспектами військово-правового виховання, які забезпечують можливість сходження до конкретного в мисленні (створення сутнісної його характеристики) є, на наш погляд, структура, об'єкт і суб'єкт військового виховання, основні завдання і результат виховного процесу та його особливості; співвідношення національного і військово-правового виховання, фактори детермінації останнього.

Оскільки стоїть завдання вивчення сутності військово-правового виховання, то правомірно дати визначення цьому поняттю. «Сутність – підкреслюється у Філософському енциклопедичному словнику, – це внутрішній зміст предмету, який знаходить вираз в єдності всіх різнорідних і суперечливих форм його буття...» [222, с. 665]. Сутність, таким чином, постає основою існування явища, сукупністю внутрішніх, стійких зв'язків, які відображають загальні і специфічні риси різних явищ. Відтак пошук внутрішніх, стійких зв'язків, які визначають військово-правове виховання як явище, забезпечить пізнання його сутності.

Безпосередньому розгляду сутності військово-правового виховання зробимо декілька зауваг, які характеризують вихідну позицію автора. По-перше, філософський аналіз військово-правового виховання ґрунтується на загальному уявленні про процес військово-педагогічної діяльності. Це важливо підкреслити ще й тому, що зазначений процес розуміється по-різному, відповідно, існують й різні знання про нього. По-друге, спосіб умовиводів і висунення нових знань буде здійснюватись насамперед за допомогою дедукції – руху думки від загального до часткового.

Перед дослідженням сутності військово-правового виховання з'ясуємо принципове питання: чи є військово-правове і національне виховання абсолютно протилежними, що мають різну сутність? Військова педагогіка доводить, що військово-педагогічна діяльність, маючи багато спільного з педагогічною, характеризується відмінними ознаками. Цей висновок побудований на основі вивчення військово-педагогічного процесу. Визнаючи відмінності військово-педагогічної діяльності від педагогічної загалом, слід визнати певну відмінність і в сутності військово-правового виховання. Чи означає це, що військово-правове виховання і національне виховання мають різну сутність? Безумовно, ні.

У цьому випадку правомірно говорити про діалектику загального й особливого в сутності військово-правового виховання. Загальне в сутності зазначених соціальних процесів зумовлено тим, що педагогічна діяльність – їх єдина основа. Іншими словами, у них є спільні завдання в педагогічній діяльності, загальний механізм здійснення виховного процесу. Підкреслюючи наявність загального в сутності військово-правового і національного виховання, варто було б окреслити наявність специфічного в сутності першого. Насамперед, це те, що обумовлене реальною практикою військово-правового виховання – загальні виховні завдання наповнюються специфічним змістом в умовах військово-педагогічного процесу. Характерною для військово-правового виховання є й специфічна дія механізму вирішення виховних завдань.

Необхідним кроком у розумінні сутності військово-правового виховання є дослідження його структури (інтегративних, динамічних характеристик системи) і на основі виявлених закономірних зв'язків між елементами простежити особливості її діалектичного взаємозв'язку і взаємодії. «Пізнати структуру системи, – пише О. Уледов, – означає пов'язати виявлені її

елементи певним закономірним зв'язком, розкрити сукупність відношень, існуючих між елементами системи» [260, с. 78]. Дослідження структури військово-правового виховання як сукупності основних тенденцій його удосконалення, в яких знаходять своє відображення діючі в ній закономірності, передбачає, по-перше, з'ясування її особливостей як однієї з підсистем національного виховання, по-друге, виявлення сукупності взаємозв'язків і взаємодій її внутрішніх елементів чи підсистем.

Так, В. Садовський підкреслює, що «властивості об'єкта як цілого визначаються не тільки і не стільки властивостями його окремих елементів, скільки властивостями його структури, особливими інтегративними зв'язками об'єкта, який розглядається» [213, с. 18–19]. Структура військово-правового виховання як важлива характеристика його якісної визначеності, стійкості й цілісності водночас є дуже мобільною й динамічною. У процесі удосконалення вона постійно накопичує кількісні зміни і під впливом діючих факторів набуває нових якісних властивостей. Схематично структуру процесу військово-правового виховання подано на *рис. 1*.

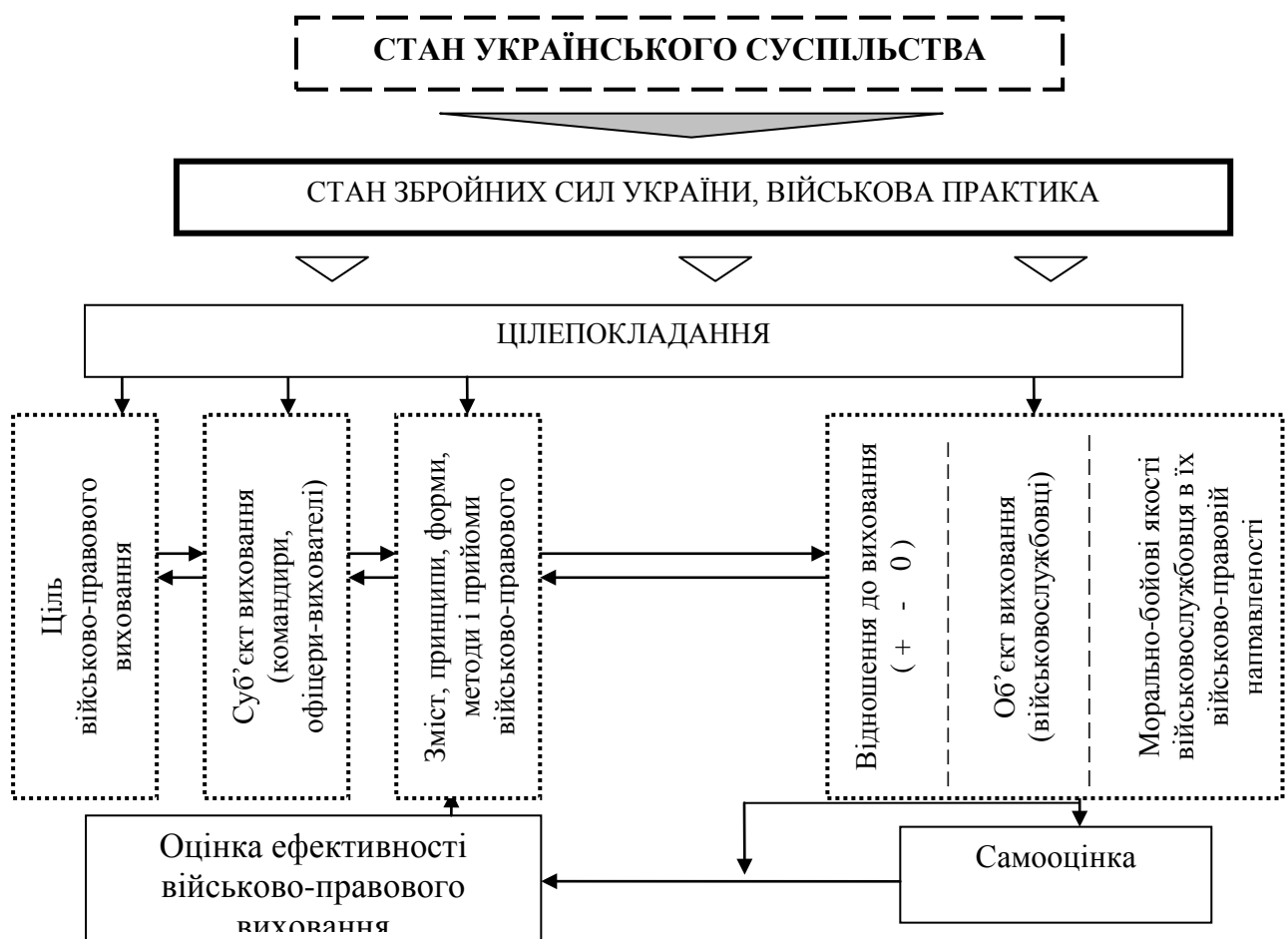

Рис. 1

Суб'єктами військово-правового виховання виступають командир, його заступник з виховної роботи, юрист, офіцер соціально-психологічної служби та конкретний військовослужбовець, який є учасником процесу навчання та виховання і військовий колектив. Суб'єкт військово-правового виховання на рівні військового колективу – це «сукупний» вчитель і вихователь. Тут функціонує колективний розум і колективне вміння, а також колективна військово-педагогічна творчість. Наявність такого роду сукупного суб'єкту не відміняє індивідуального виховання. Перед колективним суб'єктом військово-правового виховання стоять інші виховні завдання.

Усі суб'єкти військово-правового виховання вирішують спільні завдання, досягаючи реалізації поставлених виховних цілей. Разом із тим, специфіка функціональних і посадових обов'язків кожного із суб'єктів виховання обумовлює особливості змісту діяльності з військово-правового виховання. Так, у діяльності командування, відділу виховної роботи військового навчального закладу, з'єднання, частини переважають функції керівництва та управління процесом військово-правового виховання. Сюди можна віднести визначення та планування цілей і завдань військово-правового виховання на основі вимог Конституції України, Законів України, указів Президента України – Верховного Головнокомандувача ЗСУ, Військових Статутів, вимог керівних документів; основних організаційних, адміністративних і виховних заходів на весь період навчання й на окремі його етапи; виховання та розміщення кадрів і т. ін. В інших суб'єктів військово-правового виховання (командирів, вихователів) переважає безпосередня робота з вирішення виховних завдань.

Суб'єкт військово-правового виховання – це організатор всього процесу виховання, успішне функціонування якого в умовах розбудови Збройних Сил України неможливе без високої компетентності. Сьогодні за новизною, характером, глибиною завдань, котрі стоять перед суб'єктами виховання, на перших щаблях розмістилися проблеми формування правової свідомості і правової культури, патріотизму, демократизму.

Як засвідчує вивчення реальної практики військово-правового виховання, об'єкт виховання нині відчуває гострий дефіцит демократичних форм і методів виховного впливу. З одного боку, – це наслідок тривалого «досвіду» адміністративно-авторитарного мислення і дії, а з другого, – результат невміння

жити і працювати в умовах розширення і поглиблення демократії. Відтак у військових частинах типовими є прояви бюрократичного стилю діяльності частини суб'єктів виховання. Найпоширенішими формами яких є: надмірна регламентованість виховних заходів, їхня заорганізованість; «валовий» підхід до виховної роботи і неувага до індивідуальної роботи з підлеглими; страх змін; слабка активність в пошуку нових форм і методів виховної роботи; недооцінка активності воїнів і військових колективів, слабкість опори на громадську думку; авторитарний, командно-натискний стиль діяльності частини командирів, офіцерів з виховної і соціально-психологічної роботи, їхнє невміння переконувати підлеглих; суб'єктивна, а іноді й несправедлива оцінка дій військовослужбовців.

Небажання змін, негативне сприйняття активності підлеглих, недовіра до розуму, досвіду та ініціативи людей є перешкодами, які необхідно подолати у виховній роботі. Гадаємо, що необхідною умовою реалізації цього завдання є оволодіння культурою демократизму. А це, в свою чергу, передбачає:

- творчий пошук сучасних, активних методів виховання військовослужбовців, необхідність мати платформу єдності й безпосереднього спілкування, що виступає ефективним стимулом військово-правового виховання;
- міцну опору на військовий колектив, громадську думку, ініціативу та активність підлеглих;
- постійний облік індивідуальних особливостей особового складу, подолання «валового» підходу до виховної роботи;
- вміле використання всіх важелів демократії у виховній роботі;
- подолання адміністративно-натискного стилю у вихованні воїнів, технократизму у відносинах, штучного поділу обов'язків у вихованні підлеглих;
- рішуче забезпечення принциповості, справедливості й об'єктивності в діяльності військовослужбовців.

Ефективність військово-правового виховання значною мірою залежить також від рівня педагогічної майстерності, людяності, моральної привабливості, інтелектуального багатства суб'єктів військово-правового виховання. Тому на виховну і соціально-психологічну роботу слід призначати офіцерів, які особистим прикладом підтверджуватимуть власні переконання, здібні аналітично мислити, чути й переконувати людей;

взагалі, добре підготовлених – теоретично і практично, здатних професійно вирішувати сучасні завдання військової служби.

Об'єктом військово-правового виховання виступає конкретний військовослужбовець (група військовослужбовців), військовий колектив. Абсолютна більшість військовослужбовців – це молоді люди. Як свідчить реальна військова практика, результати соціологічних досліджень, ставлення молоді до військової служби неоднозначне. Частина молоді не бажає служити у Збройних Силах України, ухиляється від мобілізації. Чітко проявилась тенденція до зменшення конкурсу при вступі у військові навчальні заклади. Останнім часом не виконуються плани мобілізації і відбору кандидатів на вступ у військові ВНЗи. Реалії сучасного життя демонструють, що поряд із волонтерством, бажанням допомогти армії у суспільстві з'явилися й антиармійські настрої. Як явище суспільної психології і суспільної свідомості, вони відображають тенденції розвитку думок, поглядів, інтересів, емоцій, почуттів, що формуються під впливом низки причин, котрі зумовлюють негативне ставлення молодих людей до служби в ЗСУ і армії загалом [237; 262].

У процесі організації військово-правового виховання потрібно враховувати і той факт, що основний контингент збройних сил сформувався в умовах мирного життя. Більшість військовослужбовців уважали, що збереження і зміцнення миру не вимагають ніяких зусиль, тому у частини молоді зустрічаються елементи пацифізму й недооцінки реальної військової небезпеки в сучасних умовах. Останні події в Україні засвідчили хибність таких поглядів. Сьогодні як ніколи потрібний активний пошук науковцями, практиками, політиками шляхів виходу зі стану соціальної інерції, байдужості. Мета цих пошуків – знайти ефективні й надійні стимули впливу на особистість, створення якісно нового механізму її активізації.

Враховуючи, що об'єктом виховання є конкретна особистість військовослужбовця, то важливо розуміти, що ефективність і дієвість цього процесу зумовлюється і його цілеспрямованим самовдосконаленням – самонавчанням, самовихованням, самоосвітою. Суб'єкт виховання досягає поставлених цілей швидше й краще, коли цілеспрямований вплив на об'єкт виховання збігається з «роботою» його внутрішнього механізму самовдосконалення, з бажанням постійного росту й якісного оволодіння

військовою справою. Внутрішню основу самовиховання становить потреба самовдосконалення – здатність людини пізнавати себе, думати про свою діяльність, вміти подивитись на себе з боку, об'єктивно оцінювати свої можливості, контролювати свою поведінку, оперативно вносити корективи в діяльність.

Важливим елементом структури військово-правового виховання є засоби, які у загальному вигляді постають сукупністю форм, методів і прийомів реалізації виховних цілей як на проміжних, так і на завершальних етапах. Вивчення реальної практики військово-правового виховання у військово-навчальних закладах і військових частинах засвідчує прояви формалізму, імітацію діяльності, розрив між словом і ділом, некомпетентність і т. ін. Нерідко активний творчий пошук нових форм і методів підміняється показною діловитістю, непотрібною паперотворчістю. Так, у багатьох частинах й донині не здійснено рішучого повороту від валового підходу до індивідуального впливу на особистість. Індивідуальний підхід частіше за все декларується. У результаті рух вперед, як того вимагає сучасний етап розбудови Збройних Сил України, підміняють ілюзією руху. В умовах суспільних трансформацій необхідний творчий пошук нових засобів військово-правового виховання, нових педагогічних ідей із використанням традиційних форм і методів [123].

До основних структурних елементів військово-правового виховання належать також цілі й результат. Цілі військово-правового виховання – це науково обґрунтовані знання суб'єкта виховання про спектр і рівень розвитку морально-правових і бойових якостей, які необхідно сформулювати в об'єкта виховання для зразкового виконання обов'язків у військах. Ці уявлення формуються на основі вимог Конституції, законів України, указів і рішень Президента України, Військових Статутів, вимог Міністра оборони, командування видів збройних сил і родів військ, військових частин і військової практики. Формування певних якостей військовослужбовців здійснюється у військовій діяльності як процесі реалізації інтересів суспільства щодо захисту України, її національної безпеки. У цьому плані сьогодні потрібно переорієнтувати цілі військово-правового виховання на усвідомлення інтересів державної, національної безпеки України як виразу інтересів не окремих політичних груп, партій, окремих груп суспільства, а цінностей більш високого державного рівня, які стали загальнонародним надбанням.

Цілісність України, її незалежність і непорушність кордонів, свобода і демократія, повага особистості, безумовне виконання законів, статутів, повага військових традицій, патріотизм, відвага, мужність, офіцерська честь, історія і мова народів України – все це входить в пакет таких цінностей, ядром яких є конституційні основи суспільного ладу. Військовослужбовцям Збройних Сил України необхідно засвоїти ці цінності, усвідомити їх роль і місце в забезпеченні надійного захисту Батьківщини. Результат військово-правового виховання знаходить своє вираження в спектрі та рівні морально-правових і бойових якостей, сформованих у конкретного військовослужбовця [93, с. 7; 123].

У процесі аналізу сутності морально-правових і бойових якостей військовослужбовців методологічно важливо дослідити їх, виходячи із об'єктивних соціальних детермінант, які зумовлюють зміст всіх соціальних властивостей особистості воїна. Наступною методологічною вимогою є єдність гносеологічного, соціологічного та аксіологічного аспектів аналізу. Ця вимога особливо важлива при розкритті змісту морально-правових і бойових якостей військовослужбовців, які містять елементи свідомості (знання, почуття, волю і дії, вчинки) в їх визначеній і ціннісній зорієнтованості.

Особливістю морально-правових і бойових якостей є те, що вони пов'язані не зі всією свідомістю, а, перш за все, з її ядром – світоглядом, який виступає гранично узагальнюючим, універсальним, упорядкованим поглядом на оточуючий світ. Світогляд виконує роль своєрідної призми, крізь яку сприймаються і переломлюються всі зовнішні впливи [123, с. 269–270]. У структурі морально-правових і бойових якостей військовослужбовця передусім слід виокремити основні елементи світогляду: погляди, знання і переконання в їх морально-правовій і бойовій спрямованості. Світогляд і морально-правові й бойові якості особистості повністю не збігаються. Погляди, знання і переконання діалектично взаємопов'язані з діями та вчинками воїна. Але світогляд – це насамперед сфера його духовного світу, а дії та вчинки лежать поза межами цієї сфери і не можуть бути безпосередньо включені в неї.

Морально-правові і бойові якості військовослужбовця, безумовно, містять духовний, світоглядний елемент, характеризують в той же час найбільш типові риси поведінки. Цілком очевидно, що бути мужнім, відважним, свідомо дисциплінованим можливо тільки тоді, коли військовослужбовець здійснює визначеним чином спрямовані дії. Але повністю дії та вчинки відносити до

морально-правових і бойових якостей також не можна, оскільки в них, крім морально-правового і бойового змісту, завжди присутнє і щось інше (пов'язане, наприклад, із витратами фізичної, інтелектуальної енергії). Але сутність особистості військовослужбовця полягає не стільки в самому факті цієї діяльності, скільки в усвідомленні того, в ім'я чого, яких цілей володіє він зброєю. Таким чином, морально-правові й бойові якості, постаючи найбільш загальними, типовими, соціальними рисами воїна, характеризують ще й відповідну спрямованість його діяльності. Відтак дії та вчинки військовослужбовців входять до структури морально-правових і бойових якостей.

Морально-правові й бойові якості – це складний сплав власне морально-правових і вольових компонентів військовослужбовця, що забезпечують йому можливість успішно здійснювати військову і бойову діяльність. За змістом і призначенням серед них особливо виділяються загальновійськові якості, необхідні в будь-якій обстановці і будь-якому військовослужбовцю, незалежно від його спеціальності і службового становища під час виконання завдань щодо захисту Батьківщини. Це насамперед висока дисциплінованість, постійне прагнення до оволодіння військовою справою, неослабна пильність, військова співдружність, військова честь та інші. Сенс цих якостей чітко визначений у присязі та статутах ЗСУ. У процесі військово-правового виховання формуються і такі якості, які необхідні воїнам завжди (стійкість, мужність, відвага та інші). Зазначені якості просякнуті й зцементовані патріотизмом і є основою здатності воїнів в умовах повсякденної служби підтримувати бойову готовність, а в умовах бойової ситуації виконати свій конституційний обов'язок щодо захисту Вітчизни.

Особливе місце в структурі військово-правового виховання належить оцінці, яка будучи основою зворотного зв'язку, дозволяє суб'єкту виховання активно впливати на процес військово-правового виховання, а також дає можливість вивчати й інші його аспекти. Без оцінки ефективності процес військово-правового виховання може перетворитися на некерований, стихійний. Тому оцінка – це важлива умова успішного функціонування процесу військово-правового виховання і одна із детермінант його ефективності.

Необхідним кроком у розумінні сутності військово-правового виховання є вияви його співвідношення з військовою діяльністю і бойовою майстерністю. Реальність зазначеної проблеми підтверджується тим, що існують протиріччя між самим процесом військово-правового виховання і знаннями з цього

питання. Результати опитування офіцерів свідчать про те, що 80 % із них вважає військово-правове виховання частиною військової діяльності; 8 % – впевнені, що військова діяльність охоплює й військово-правове виховання; 4 % – зазначили, що ці поняття не мають точок дотику; 8 % – стверджують, що ці поняття перехрещуються [262, с. 43]. В умовах науково-технічного прогресу, інформаційно-технологічної революції та її впливу на військову справу, військово-правове виховання не відокремлене від військової діяльності, воно тісно пов'язане з формуванням природничих, військово-технічних знань, умінь і навичок з розвитком бойової майстерності.

У силу цих обставин військово-правове виховання дуже органічно пов'язане з морально-психологічною підготовкою і навчанням особового складу. Морально-психологічна підготовка, яка спрямована на розвиток моральної свідомості військовослужбовців з урахуванням вимог сучасної збройної боротьби, виступає духовним стрижнем військово-правового виховання, насамперед у формуванні тих якостей, які необхідні їм у бою. У бойових умовах (це підтверджують й останні події в Донецькій та Луганській областях) особливе значення мають психологічні процеси, властивості і стани, які лежать в основі мужності, стійкості, відваги. У тісній єдності військово-правового виховання і морально-психологічної підготовки має місце взаємопроникнення, злиття сфер підготовки захисників Вітчизни. Врахування цих обставин дозволяє всебічно підходити до розкриття сутності військово-правового виховання [197; 201; 210; 225, с. 50–54].

Процес військово-правового виховання здійснюється у нерозривній єдності з навчанням. Це дві сторони єдиного процесу підготовки військовослужбовців. Визначальними рисами духовного світу військової людини є глибока усвідомлена готовність до збройного захисту Вітчизни, свідомо дисципліна, що полягає в безумовному виконанні вимог військової присяги, законів, статутів, відмінне знання військової справи, пильність. Усі ці риси формуються в єдиному процесі військово-правового виховання і навчання. При цьому потрібно враховувати, що різні навчальні дисципліни неоднаково співвідносяться з військово-правовим вихованням. Є, наприклад, такі, які за своїм призначенням в багатьох аспектах збігаються з ним, зокрема, військове право, загальновійськові статuti, стройова, вогнева підготовка, що формують якості, які властиві «людині в погонах», а це означає, що вони майже цілком входять у сферу військово-правового виховання.

Загалом, як не можливе навчання, котре не формує високих професійних якостей, так не можливе й військово-правове виховання без активного та дієвого впливу на оволодіння особовим складом військовою справою. Досвід діяльності ВНЗ і військових частин свідчить, що виховні можливості навчального процесу використовуються не повному обсязі. Цей недолік проявляється головним чином у тому, що на заняттях вирішення виховних завдань свідомо не ставиться. Так, у ході соціологічних досліджень, проведених у Житомирському військовому інституті імені С. П. Корольова, встановлено, що лише 18 % викладачів військових дисциплін чітко визначають виховні цілі занять, 50 % визначають їх невиразно, 28 % не визначають зовсім. Це говорить про недостатнє використання виховних можливостей під час викладання навчальних дисциплін.

Отже, виховні можливості навчального процесу – це наявні в його організації, в навчальних дисциплінах, кожній темі виховні заходи-тенденції, які лише за певних умов можуть втілитися в життя. Навчання носить виховний характер тоді, коли чітко й конкретно, виходячи з виховних можливостей, аспектів навчальних тем, визначаються і формуються виховні цілі кожного заняття, здійснюється якісний відбір науково обґрунтованого навчального матеріалу. Це вимагає від організаторів цього процесу свідомого підходу до з'ясування виховного потенціалу навчальних дисциплін, а також до створення необхідних умов для їх успішної реалізації.

Кожна група навчальних дисциплін, кожний предмет містять різний матеріал для вирішення виховних завдань. У свою чергу, кожна тема навчальної дисципліни містить свої неповторні можливості для військово-правового виховання, і якщо вони не будуть реалізовані, то їх можливо втратити взагалі, оскільки інша тема надає вже інші можливості. Так, за результатами проведеного соціологічного дослідження у ВНЗ 68,1 % викладачів, командирів і 62,8 % курсантів 4-5 курсів вважають, що найбільший вплив на формування морально-правових і бойових якостей здійснює вивчення спеціальних і військових дисциплін. 46,2 % опитаних викладачів, командирів курсантських підрозділів і 68,5 % курсантів 4-5 курсів зазначили, що поряд з цими групами дисциплін такий же вплив на формування морально-правових і бойових якостей має й вивчення суспільних дисциплін.

Наведені дані свідчать по-перше, про великі виховні можливості зазначених навчальних дисциплін; по-друге, про необхідність професорсько-

викладацькому складу конкретніше й цілеспрямованіше реалізовувати ці можливості в процесі навчання. Слід зазначити, що у ВНЗ проводиться значна робота з виявлення виховних можливостей різних навчальних дисциплін. Так, у Житомирському військовому інституті в результаті виконання НДР «Виховання» створена «Виховна програма з формування особистості офіцера Військ ППО під час навчального процесу», яка дозволила значно підвищити ефективність військово-правового виховання в процесі навчання [59].

Це підтверджує і практика підготовки офіцерів в арміях західних державах, зокрема у США, Німеччині, Данії, Франції військово-правове виховання процес підготовки офіцерів й інших категорій військовослужбовців, був і залишається в центрі особливої уваги і піклування з боку держави. Прагматичні установки і продумана система військово-правового виховання дозволяє готувати військовослужбовців відповідно до вимог військової справи. Зміна вимог відбулася після відомих терактів у США 11 вересня 2001 року, яка призвела до необхідності підвищення рівня морально-правових, бойових якостей військовослужбовців, а відповідно й до підвищення ефективності системи військово-правового виховання.

Під час виступу перед слухачами штатного коледжу в Норфолку, Мелвін Лейрд звернув увагу на необхідність переорієнтації підготовки офіцерів. «Раніше вважалось достатнім, – стверджував він, – щоб командир був сильним і хоробрим. Сьогодні гама необхідних здібностей і якостей надзвичайно широка, й основний акцент повинен бути зроблений на інтелектуальні та бойові...» [187, с. 46]. Комісія сухопутних військ США з оцінки рівня підготовленості офіцерів на предмет просування по службі зазначила, що особлива увага буде звертатися на «...здібність офіцера відчувати дух часу і діяти відповідно до його вимог. Розглянуті фактори охоплюють: здатність правильно передбачати майбутнє і підходити до теперішнього, вміння орієнтуватися в невизначеностях і труднощах реального світу, здатність виховувати підлеглих, здатність створювати атмосферу участі в загальному виконанні цілей і завдань армії» [305, с. 28].

Важливого значення питанням військово-правового виховання і морально-психологічного забезпечення служби надають в Данії. У першу чергу, це стосується так званого «*team building*», тобто «будівництва групи», що означає створення здорової атмосфери і товариських відносин у колективі. Стиль поведінки викладачів і слухачів серед данських військовослужбовців

досить демократичний. Заслугує на увагу ставлення населення держави до своїх збройних сил, військової історії і традицій [246, с. 46–47].

Виходячи з вищезазначеного, керівництво армій НАТО приділяє більше уваги процедурі відбору претендентів на навчання у військових навчальних закладах. Так, М. Маєвський і Дж. Х. Пейтон у статті «Підготовка офіцерів у вищій військовій академії бундесверу» зазначають: «Необхідно пам'ятати, що сучасний офіцер армії ФРН є продуктом навмисного процесу відбору і підготовки. Мета цього процесу – виявити талановитих, відданих своїй справі офіцерів, здатних зайняти ключові пости в бундесвері й військах НАТО» [302, с. 26].

Знайти талановитих, відданих «своїй справі» офіцерів, як і абітурієнтів, які вступають в училища і вищі військові школи, – це перший крок. Другий крок – це організація моделі навчання і виховання, що приводить до розвитку в зазначеному сенсі слова. Тут в самій практиці підготовки офіцерських кадрів можна простежити вплив концепції «самореалізації вродженої внутрішньої природи людини». Згідно з якою суттєво змінилась модель виховання у ВНЗ. Вона сьогодні більше зорієнтована на індивідуалізацію виховання, на створення умов, які сприяють самореалізації вихованців. В усіх ВНЗ армій НАТО розробляються програми індивідуального удосконалення спеціальності. Змінилась уява про сутність самого процесу виховання, його засобів і методів. Якщо раніше суть виховання зводилась до організації впливу на об'єкт виховання з боку вихователів, то при новому розумінні воно зводиться до розвитку виховних ситуацій.

Отже, військово-правове виховання, з одного боку, – відносно самостійний вид національного виховання, а з другого, – воно пронизує всю систему підготовки захисників Вітчизни. Як наслідок, основною сутнісною ознакою військово-правового виховання є систематичний і цілеспрямований вплив на духовний і фізичний розвиток військовослужбовців з метою формування у них таких духовних і фізичних якостей, котрі враховують специфічний характер армії, її призначення, і необхідні для її функціонування, виконання особливої місії в мирний і воєнний час. Процес військово-правового виховання у Збройних Силах України спрямований передусім на формування духовних якостей і особливо тих, які в значній мірі проявляються під час бойової підготовки, несення служби, виконання завдань збройної боротьби в строгій відповідності до вимог

військової присяги, Законів України, Загальновійськових Статутів. У сукупності їх називають морально-правовими і бойовими якостями [194; 197].

Враховуючи вищезазначене, військово-правове виховання можемо визначити як об'єктивно зумовлений процес систематичного й цілеспрямованого впливу на свідомість, поведінку та діяльність військовослужбовців з метою формування та розвитку правових уявлень, переконань, поглядів, почуттів і навичок, котрі гарантують усвідомлене дотримання вимог Законів України, Військової присяги і Військових Статутів, виконання наказів командирів (начальників), широкого спектру і рівня морально-правових і бойових якостей, необхідних для успішного функціонування армії та виконання нею своєї особливої місії захисту кордонів і цілісності України в мирний і воєнний час.

До змістовних визначальних аспектів військово-правового виховання відносяться й принципи, які за змістом є відображенням у мисленні об'єктивно діючих закономірностей у військовій сфері суспільного розвитку й постають вихідними положеннями, що визначають зміст, методи і форми виховання військовослужбовців ЗСУ. Найважливішими принципами військово-правового виховання є: об'єктивність, науковість; принцип виховання в процесі військової діяльності; виховання у військовому колективі і через військовий колектив; поєднання високої вимогливості до підлеглих з повагою до особистої гідності та турботою про них; опора на позитивне в військово-правовому вихованні; єдність, узгодженість і спадкоємність у військово-правовому вихованні; єдність теорії і практики; єдність цілей і засобів; цілеспрямованість; врахування глибоких змін і тенденцій у розвитку військової справи, ЗСУ.

Принцип об'єктивності і науковості постає як визначальний і передбачає науковий підхід до аналізу фактів та процесів у сфері військової справи, розглядати всі події, увесь досвід такими, якими вони були і є. Зазначений принцип дозволяє уникнути крайнощів й однобічності, упередженості, вимагає всебічної участі науковців не тільки в теоретичних розробках, а й в практиці військово-правового виховання. Цілеспрямована виховна робота немислима без добре продуманого плану і чіткої організації, без вміння із множини завдань виділяти основне, визначати перспективу розвитку військовослужбовців, прогнозувати їх поведінку в різних умовах.

Принцип виховання у процесі військової діяльності передбачає таку організацію виховної роботи, яка охоплює уклад військового життя особового складу; аспекти служби воїнів, з цілеспрямованим формуванням необхідних для успішного вирішення завдань воєнного і мирного часу; знань, умінь, навичок, визначеного спектру й рівня розвитку морально-правових і бойових якостей; психологічної підготовки. Військова діяльність охоплює широкий комплекс багатьох її видів: бойову і гуманітарну підготовку, несення бойового чергування, внутрішньої, караульної і гарнізонної служб, обслуговування і підтримання в готовності військової техніки і зброї і т. ін. [118, с. 52–55; 197].

Великі виховні можливості військової діяльності визначаються насамперед суспільною значущістю військової служби в державі. Значний виховний потенціал військової діяльності закладений і в тому, що вона чітко регламентована Конституцією України, Законами, Військовими Статутами, наказами, в яких відображена воля народу України. Встановлені цими документами норми військового життя, організації навчально-виховного процесу і внутрішнього порядку, правила взаємовідносин між військовослужбовцями виховують у воїнів почуття гордості за належність до ЗСУ, свого роду військ.

Основною формою військової діяльності є бойове навчання – система заходів, спрямованих на оволодіння особовим складом зброєю, військовою технікою, способами їх застосування у бою, вдосконалення бойової майстерності, підготовку підрозділів і частин для ведення бойових дій чи виконання інших завдань у відповідності до їх призначення. Військова діяльність за своїми виховними можливостями має низку переваг. Вимагаючи від воїнів і військових колективів різних навантажень, вона розвиває розумові здібності, виховує дисциплінованість, колективізм, загартовує волю, робить їх витривалими й наполегливими.

Значення принципу виховання в колективі і через колектив полягає в тому, що не може бути успішним виховання, якщо колектив військового підрозділу стоїть осторонь від цього процесу. Виховні можливості військового колективу полягають насамперед у силі його громадської думки, в її відносній незаперечності, оскільки колектив рідко помиляється. Тому кожний військовослужбовець завжди несе моральну відповідальність за себе і за побратимів перед колективом, узгоджуючи свою поведінку з його вимогами. Колектив також несе відповідальність за дії кожного члена. У колективі

швидше й усебічно пізнається людина. Міцний і потужний військовий колектив здатний попередити протиправні дії і злочини воїнів, не допустити порушення військової дисципліни [43; 51; 186, с. 3–17; 205, с. 16–21].

У діяльності військового колективу як вихователя важливе місце займає підвищення відповідальності колективу за кожного воїна і за стан справ у підрозділі, обстановка взаємної вимогливості, почуття колективної відповідальності. Від військовослужбовця тут вимагають не тільки особистої дисциплінованості, а й відповідальності за дисципліну побратимів. Водночас не виключається й персональна відповідальність командира-вихователя і кожного члена колективу, що нерозривно пов'язані з накопиченням традицій підрозділу, формуванням у військовослужбовців зацікавленості в успіхах колективу, любові до свого підрозділу, частини.

Важливим принципом військово-правового виховання є принцип поєднання високої вимогливості до підлеглих з повагою до їх особистої гідності та турботою про них. Спираючись на позитивні якості військовослужбовців і пред'являючи до них високу вимогливість у поєднанні з повагою, їх особистою гідністю і турботою про них, суб'єкт виховання не тільки спонукає підлеглих до сумлінного виконання своїх обов'язків, а й стимулює розвиток кращих сторін, дає можливість розкрити здібності військовослужбовця. Вимогливість – це спонукання підлеглих до сумлінного виконання обов'язків і довіра до них, віра в сили і здібності. Без високої вимогливості до особистості не може бути ніякого цілеспрямованого військово-правового виховання, тим більше в армійських умовах, де вимогливість командирів і начальників є їх статутними обов'язками, важливою умовою успішного виконання завдань бойової підготовки, зміцнення військової дисципліни, формування морально-правових і бойових якостей військовослужбовців.

Висока вимогливість, що висувається до підлеглих, допомагає закріпити позитивні якості, подолати недоліки, загартувати волю, виховувати необхідні риси характеру, суспільно корисні навички і норми поведінки. Для високої статутної вимогливості суб'єкта виховання характерні такі риси, як принциповість і непримиренність до недоліків, наполегливість і рішучість, персональна відповідальність військовослужбовців за доручену справу, суворий контроль виховання. Показником високої вимогливості є безумовне дотримання всіма військовослужбовцями Конституції України, військової присяги,

Законів України і Статутів, чітке несення бойового чергування, караульної і внутрішньої служби і т. ін. У вимогливості до підлеглих не допустимі крайнощі, зокрема лібералізм, м'якотілість, потурання, підміна вимоги вмовлянням. Не менш небезпечним є і голе адміністрування, роздача стягнень «направо» й «наліво». Вимогливість у ЗСУ несумісна з грубістю, образою і приниженням особистої гідності військовослужбовця. Важливо, щоб військовослужбовці розуміли сенс вимог, які до них висувуються й усвідомлювали їхню доцільність. Справедлива вимогливість начальника до підлеглих передбачає й вимогливість до себе, у протилежному випадку будь-яка вимога втрачає логічний сенс, не відіграє виховної ролі, носить формальний характер.

Повага до гідності військовослужбовців проявляється у турботі суб'єкта виховання про дотримання прав і задоволення потреб підлеглого. Права, які надані воїнам законами, військовими статутами і встановлені для них види забезпечення, повинні строго виконуватись. Командиру й офіцеру структур виховної роботи важливо пам'ятати, що необхідно дбайливо відноситись до задоволення духовних і матеріальних потреб воїнів. Суб'єкту виховання важливо бути чуйним і уважним до підлеглих, від цього в багатьох випадках залежить і настрій людей, результати військової праці.

У процесі військово-правового виховання велике значення має опора на позитивні якості особистості військовослужбовця і колективу. Люди не народжуються хорошими чи поганими, такими вони стають і якщо у деяких молодих людей з'являються негативні риси характеру і нахили, то вони є наслідком конкретних несприятливих обставин життя або недоліків їхнього виховання в минулому чи в теперішній час. Сутність принципу опори на позитивне і полягає в тому, щоб використовувати кращі, позитивні якості людини і спиратися на них.

На жаль, недосвідчені й недостатньо підготовлені в педагогічному відношенні офіцери, виховуючи підлеглих, часто концентрують усю увагу на негативних рисах, не помічаючи позитивних якостей. Це призводить до того, що військовослужбовця, який зробив декілька порушень військової дисципліни, зараховують в число важковиховуваних. У результаті частого нагадування про його недоліки й промахи він перестає вірити в можливість відновити своє добре ім'я, а потім, починає думати, що на добрі справи він уже не здатний і тому не потрібно робити зусилля до виправлення. Вміння знайти в людині добре,

розвивати це і на його основі долати негативне в свідомості та поведінці особистості – важлива складова педагогічної майстерності суб'єктів виховання. Вихователь завжди проектує особистість воїна, його розвиток на основі «оптимістичної гіпотези» з вірою в те добре, що є у військовослужбовця і що може розвиватися. Слід залучати військовослужбовця до таких видів діяльності, які дозволяють бачити позитивне в житті, у військовій справі; проявити себе з найкращого боку, що часто дає командир цінний матеріал для розвитку позитивних якостей, викликає у військовослужбовців довіру і повагу до командира, віру в свої сили та здібності.

Принцип опори на позитивне в повній мірі поширюється не тільки на окремих воїнів, а й на військові колективи загалом. Навіть при призначенні у відстаючий підрозділ в інтересах виховання особового складу новий командир прагне насамперед виділити успіхи колективу, використовувати позитивні традиції, окреслити можливості подолання відставання та вийти на рівень кращих військових колективів. Починати роботу в новому колективі з акцентування уваги лише на слабких місцях, недоліках – це не тільки ознака дурного тону, а й педагогічна помилка. Віра в кращі якості, риси людини і колективу, безумовно, дає позитивні результати.

Успіх військово-правового виховання перебуває у прямій залежності від єдності, узгодженості та спадкоємності виховних впливів командирів, офіцерів структур виховної роботи, військових колективів. Єдність, узгодженість і спадкоємність виховання проявляються, перш за все, у правильному розумінні суб'єктами виховання завдань, принципів, методів, форм виховання і навчання особового складу, в об'єктивній оцінці стану справ у тому чи іншому підрозділі, в оцінці роботи та дій конкретного військовослужбовця, в пред'явленні єдиних статутних вимог до військових. Завдяки єдності та узгодженості дій суб'єктів виховання у підрозділі, частині створюється сприятлива обстановка, яка сприяє формуванню у військовослужбовців і військових колективів певного життєвого стереотипу, що відповідає вимогам військової служби.

Будь-яке порушення цього принципу може призвести до ускладнень у формуванні в військовослужбовців морально-правових і бойових якостей. Непослідовні, суперечливі вимоги і розпорядження здатні внести плутанину, загальмувати утворення звичок, необхідних кожній військовій людині. Практично це в тій чи іншій мірі веде до зниження авторитету офіцера, який допускає вільне

тлумачення і застосування військових статутів, недостатньо приділяє увагу встановленню правильних взаємовідносин між військовослужбовцями, наведенню і підтримці статутного порядку, що знижує результативність процесу військово-правового виховання. Єдність, узгодженість виховних впливів передбачає дотримання наступності у військовій праці. Все найкраще накопичене в підрозділі, у випадку заміни командира, заступника з виховної роботи не тільки зберігається і закріплюється, а й розвивається та примножується.

Принцип єдності теорії і практики маніфестує важливість як єдності теорії і практики у військово-правовому вихованні, так і необхідність опори на наукові ідеї. Військово-правове виховання неможливе без низки теоретичних положень та узагальнень. Теорія озброює військовослужбовців знаннями найбільш загального, суттєвого, стійкого, необхідного і створює умови для правильних дій в житті. Вона надає суб'єкту та об'єкту виховання необхідні знання законів, військових статутів, правил і норм особистої поведінки. Теорія виокремлює центральні аспекти військово-правового виховання і забезпечує необхідну увагу до окреслених положень. Окремі теоретичні недоопрацювання можуть негативно вплинути на практику виховання патріотів. Проте, високо оцінюючи значення теорії, не слід забувати про роль практики, яка є основою військово-правового виховання й визначає його зміст і критерії. Досвід, життя, участь військовослужбовців у навчаннях, маневрах, несенні бойового чергування роблять зрозумілими і близькими ідеї захисту Батьківщини, необхідності підвищення обороноздатності країни. Тільки під час практики напрацьовуються традиції, розвиваються і зміцнюються морально-правові й бойові якості військовослужбовців. Лише єдність і вміле поєднання, відповідність теорії і практики дає максимальний виховний ефект.

Важливими у військово-правовому вихованні є конкретність та історичність, розуміння їх взаємозв'язку і взаємовпливу. Військово-правове виховання в Збройних Силах України ґрунтується на героїчній історії українського народу та його традиціях. Тут не можливо спотворювати історичну правду, робити спроби виправити її. Історичний факт, історична подія, історична постать й історичний процес можуть бути науково оцінені тільки при конкретному вивченні та осмисленні. Принцип конкретно-історичного підходу у військово-правовому вихованні не тільки обґрунтовує взаємозв'язок між прийомами і засобами виховання, а й акцентує нашу увагу на

існуючу відмінність у вихованні військовослужбовців на різних етапах розвитку армії і суспільства загалом. Особливо це важливо враховувати на сучасному етапі розбудови ЗСУ, в умовах проведення антитерористичної операції на сході країни. У військово-правовому вихованні принцип конкретно-історичного підходу допомагає бачити в подіях минулого і сучасності прямі й опосередковані зв'язки, знаходити в чисельних фактах основну лінію розвитку, визначальні зв'язки і тенденції.

Визначним принципом військово-правового виховання є й принцип єдності цілей і засобів. Результат військово-правового виховання залежить від діяльності багатьох суб'єктів. Якщо ціль відповідає на питання «Що робити?», то засіб – «Як робити?». Саме тому не потрібно недооцінювати відповідність цілей і засобів у процесі військово-правового виховання. Без чіткої, зрозумілої, мобілізуючої цілі і продуманих засобів її досягнення будь-яке виховання, у тому числі й військово-правове, буде мати недоліки. Найсучасніша зброя залишається грудю металобрухту без вміння солдата чи військового колективу взяти від неї все, що закладено в її конструкцію. А це потребує врахування глибоких змін і тенденцій у розвитку військової справи, збройних сил в процесі організації військово-правового виховання.

Знання вимог основних принципів військово-правового виховання має велике практичне значення, тому що дозволяє суб'єктам виховання всебічно вникати в сутність виховного процесу, розуміти закономірності формування у військовослужбовців морально-правових і бойових якостей. Принципи військово-правового виховання є не догмами, а вихідними теоретичними положеннями, відповідно до яких і здійснюється цей процес. Усі вимоги зазначених принципів реалізуються різними методами, засобами, формами і прийомами військово-правового виховання. Розглянуті принципи тісно пов'язані, взаємозумовлені і перебувають в органічній єдності. Не потрібно нехтувати або захоплюватися одним із принципів, позаяк глибоке розуміння і творче застосування різних принципів забезпечить високу ефективність військово-правового виховання.

Успіх військово-правового виховання залежить не тільки від правильного визначення цілей, завдань та принципів, а й від методів, способів і прийомів його здійснення. Методи військово-правового виховання – це сукупність засобів і прийомів педагогічного впливу на психіку та поведінку

військовослужбовців з метою формування якостей, необхідних для успішного виконання військового обов'язку. Вихованці не залишаються відстороненими у процесі виховання. Вони так чи інакше реагують на виховні впливи і виступають не тільки в ролі об'єктів, а й суб'єктів виховання. Якщо методи виховання вибрані вдало і застосовуються вміло, вихованці своїми діями сприяють вирішенню виховних завдань. Враховуючи педагогічний досвід багатьох командирів і запити сьогодення, до основних методів військово-правового виховання можна віднести переконання, прикладу і вправ, заохочення, примушування.

Методи військово-правового виховання характеризуються певними ознаками: по-перше, кожен метод є особливим чином організованою педагогічною діяльністю, спрямованою на вирішення специфічних для військово-правового виховання завдань; по-друге, кожному методу притаманна специфічна педагогічна функція, пов'язана з об'єктивними можливостями вирішувати частину виховних завдань; по-третє, кожен із методів військово-правового виховання, впливаючи на формування особистості військовослужбовця, відіграє домінуючу роль у розвитку, зміні або усуненні його певних рис чи якостей.

У системі методів військово-правового виховання можемо окреслити такі особливості:

- методи виховання військовослужбовців забезпечують формування високих морально-правових і бойових якостей, необхідних захиснику Батьківщини;
- вони спрямовані на формування колективістської психології, згуртування військових колективів, створення здорового морально-психологічного клімату, відносин дружби, товарищескості, взаємодопомоги;
- у використанні зазначених методів характерне поєднання і певне співвідношення, а провідне місце належить методам переконання і вправ;
- методи військово-правового виховання (як й інші методи в системі національно-патріотичного виховання) слугують благородним цілям виховання зрілих, всебічно освічених, гармонійно розвинених особистостей;
- вони ґрунтуються на гуманізмі, глибокій повазі до особистої гідності воїна, його громадянських прав.

Для того, щоб ефективно використовувати методи військово-правового виховання на практиці, необхідно знати сутність та умови забезпечення дієвості як системи методів виховання так і кожного методу окремо. Важливість

оволодіння офіцером чи сержантом системою методів військово-правового виховання диктується актуальними завданнями повсякденної виховної роботи в умовах реформування Збройних Сил України.

Важливим методом військово-правового виховання є *переконання*. У військово-педагогічній практиці термін «переконання» використовується у двох значеннях: як результат цілеспрямованого військово-педагогічного впливу на воїна (глибоко укорінені погляди, якими керуються в діяльності) і як метод впливу на особистість – процес логічного обґрунтування якого-небудь судження або висновку з метою досягнення згоди воїна. Необхідно розрізняти ці два аспекти терміну «переконання» і бачити їх тісний взаємозв'язок.

Важлива роль переконання у сфері військової діяльності зумовлюється специфікою військової праці, жорсткою регламентацією всього життя і діяльності військовослужбовців, необхідністю суворого дотримання вимог військової дисципліни, неможливістю виконання складних бойових завдань без глибоких патріотичних переконань. Для вихователя, командира переконати воїна означає домогтися того, щоб він погодився з певною точкою зору, захищав її як особисту і діяв відповідно. Мало роз'яснити, потрібно спонукати до дій, до чесних вчинків. Успіх переконання багато в чому залежить від уміння командира дотримуватися логічно доцільної послідовності етапів педагогічного впливу.

У використанні методу переконання можна виділити такі напрямки *переконання словом* і *переконання ділом*. До засобів і прийомів переконання словом можна віднести порівняння, співставлення, аналогію, використання сили громадської думки, посилення на авторитети, звернення до почуттів вихованців, оцінку та самооцінку їх вчинків. Засобами переконання ділом є особистий приклад та авторитет командира, вчинки та досвід інших людей, історичні приклади та документи, приклади з особистого життя. Реалізація методу переконання в органічному поєднанні слова і діла здійснюється безперервно у повсякденній діяльності командира, в ході індивідуальної виховної роботи, навчального процесу, в процесі несення бойового чергування, внутрішньої, вартової служб.

Зазначимо, що влада командира над підлеглими дозволяє йому шляхом прямих вказівок регламентувати майже всю зовнішню схему поведінки останніх. У такому випадку виховання неминуче еволюціонує до рівня повчання, проповіді, абстрактного моралізування. Нехтування на практиці закономірностями переконання як методу призводить до «пустого» напуття, до

спроб словесного тиску, прямолінійної апеляції до свідомості, почуття сорому. Щоб уникнути цього, вихователю потрібно дотримуватися таких педагогічних умов підвищення дієвості переконання: особиста переконаність офіцера в питаннях, про які йде мова; правильний вибір відповідних шляхів, прийомів і форм переконання; керівництво і допомога командира в самовихованні воїна; єдність командирського слова і діла; наполегливість, терпіння і такт вихователя; вміння дохідливо і переконливо доводити і спростовувати.

Зміст методу *прикладу у вихованні воїнів* полягає у тому, що вихователі у всіх випадках спілкування з вихованцями спрямовують їхню увагу на позитивні зразки діяльності і поведінки людей, роз'яснюючи при цьому якими принципами необхідно керуватися, вибираючи приклади для наслідування. Виховна сила прикладу ґрунтується на схильності людей до наслідування, на потребі вивчати та переймати досвід оточуючих, порівнювати його зі своїм. Наслідування прикладу може бути механічним (повторення, копіювання зовнішніх дій, манер) та свідомими (творче засвоєння оцінок та суджень інших людей).

Метод прикладу містить в собі особистий приклад командира, приклад сержантів, активістів, відмінників навчання, а також приклад передових людей нашого суспільства, історичних особистостей та літературних героїв.

Для успішної реалізації можливостей виховання на позитивних прикладах необхідні певні умови:

1. Позитивний приклад набуває сили виховного впливу коли він органічно пов'язаний з високими якостями особистості командира і проявляється постійно, а не від випадку до випадку.

2. Вплив позитивного прикладу залежить від рівня його усвідомлення воїнами.

3. Командир повинен бути прикладом для воїнів у всьому: від зовнішнього вигляду, манер до високих морально-правових і бойових якостей.

4. Ефективним виявляється виховання воїнів на їх особистому прикладі.

Метод вправ привчає військовослужбовців вести себе певним чином, виробляти і закріплювати в поведінці такі якості, навички і звички, які відповідають вимогам моралі, права, військового етикету і військової поведінки. Якщо вправа в навчанні – це процес багатократного повторення прийомів і дій з метою вироблення навичок і вмінь певної діяльності, то вправа у вихованні формує правильні звички поведінки, що стали потребами. Особливе значення звички мають у військовій діяльності. Звичка до слухняності, ретельності, порядку,

організованості зміцнює боєздатність підрозділів. Звичка бути ввічливим, точним, підтягнутим, завжди виконувати обіцянки, доводити почату справу до кінця забезпечує успіх воїнам у будь-якій діяльності, повагу з боку товаришів.

Метод вправ дає високі результати за дотримання таких умов:

По-перше, поєднання вправ з переконаннями. Потрібно пояснювати військовослужбовцям необхідність, зміст та значення статутних вимог, досягаючи усвідомлення ними суспільної корисності звичок, які виробляються при виконанні цих вимог. Без цього вправи перетворюються в муштру або дресирування.

По-друге, послідовність, поступовість у наростанні навантажень та труднощів на особовий склад. Подолання труднощів сприяє формуванню у воїнів сили волі, сміливості, рішучості та інших якостей.

По-третє, висока вимогливість командира, суворий порядок, чіткий розпорядок дня, систематичність, регулярність вправ та подолання труднощів є необхідними умовами.

По-четверте, формування громадської думки, що підтримує позитивні та засуджує негативні звички.

Таким чином, метод вправ дозволяє забезпечити єдність свідомості, переконань та поведінки, слова і діла, сформувати у воїнів високі морально-бойові й правові якості.

Заохочення як *метод виховання* – це прилюдне визнання командирами і начальниками заслуг підлеглого, що проявляється у формі нагороди або надання пошани. Це система засобів морального і матеріального стимулювання успіхів у службовій діяльності, поведінці та виконанні ним військового обов'язку. В основі заохочення лежить природне почуття самоповаги, самолюбства, потреба у визнанні старань та зусиль. Значення цього методу полягає в тому, що він зміцнює віру в себе, у власні сили, викликає у воїнів душевний підйом, енергію і старанність, допомагає вибрати правильну лінію поведінки у складній ситуації.

Заохочення є одним з найбільш дієвих засобів популяризації і широкого поширення у військах позитивних прикладів дисциплінованої поведінки. Маючи на озброєнні цілий арсенал заохочень, вихователю кожний раз доводиться вирішувати низку військово-педагогічних завдань. Дотримання всіма командирами психолого-педагогічних умов застосування заохочень, їх творче використання допоможуть перетворити заохочення у вирішальний

момент виховання дисциплінованості воїнів, свідомого виконання ними службових обов'язків, підпорядкування командирам і начальникам [124, с. 5].

Метод *примушування* є сукупністю засобів та прийомів, які спонукають воїнів всупереч бажанням виконувати вимоги військового обов'язку, присяги та статутів, дотримуватися норм поведінки, встановлених у суспільстві. Завданням методу є попередження негативних вчинків (порушення дисципліни), вироблення позитивних звичок і рис характеру, примушення воїна виконувати вимоги, незважаючи на внутрішній опір.

Військово-правове виховання воїнів здійснюється у процесі діяльності в умовах суворого дотримання вимог військової дисципліни. Небажана поведінка підлеглого примушує офіцерів вдаватися до покарання недисциплінованих воїнів. Примушування здійснюється шляхом пред'явлення категоричних вимог, заборон, попереджень, накладання дисциплінарного стягнення, притягнення для карної відповідальності. Стягнення є крайнім засобом, який повинен використовуватися тоді, коли інші засоби не мають результату.

Проте існують причини, які дозволяють стверджувати, що одне тільки покарання рідко є кращим засобом вирішення проблем у навчанні й вихованні. Воно тягне за собою багато непорозумінь, образ, конфліктів. Дослідження вчених засвідчують, що ефективність покарання з метою усунення небажаної поведінки майже непередбачувана, а його використання призводить до проблем, які не завжди усвідомлюються. Так, той військовослужбовець, який піддається покаранню, часто зникає до нього. А це означає, що інтенсивність покарання повинна збільшуватись. Як наслідок, створюється атмосфера, в якій покарання, співіснує з серйозними проблемами девіантної поведінки, а покарання привертає увагу до воїна і в дійсності може діяти як підсилювач негативної поведінки. Наслідки застосування стягнень складніші, ніж прийнято вважати [186, с. 3–17].

Вибір методів виховання не є довільним актом. Значення у виборі необхідних методів має правильна оцінка педагогічної ситуації, урахування цілей та завдань виховної роботи. Успіх виховного процесу багато в чому залежить від того, чи зможе керівник при виборі засобів впливу на підлеглого знайти ключ до його розуму та серця, враховуючи риси характеру, психологічні особливості, життєвий досвід, загальноосвітню і військову підготовку. Іншими словами, офіцеру необхідно ефективно здійснювати *індивідуальний підхід до підлеглих*.

Індивідуальний підхід є однією з найважливіших вимог військових статутів. Він був і залишається основним принципом навчання та виховання. У Статуті Внутрішньої служби Збройних Сил України у розділі «Обов'язки посадових осіб солдатів і матросів» зазначено, що командир роти повинен «...знати військове звання, прізвище, строк служби, посаду чи фах, родинний стан, фахові та психологічні якості кожного військовослужбовця роти (корабля), постійно вести з ними індивідуальну виховну роботу». Сутність індивідуальної виховної роботи полягає в тому, щоб сукупністю систематичних і цілеспрямованих педагогічних дій здійснювати постійний вплив на свідомість і почуття воїна, враховуючи особливості характеру, мотиваційної сфери та рівня його підготовки з метою формування у нього високих морально-правових і бойових якостей, організованості та сумлінності [113, с. 548–575].

Основою успіху індивідуальної роботи є повсякденна увага до військовослужбовців, поєднана з високою вимогливістю і батьківською турботою про їх життя. Індивідуальна виховна робота, доповнюючи, а не змінюючи масові форми роботи, дозволяє враховувати рівень зрілості, особливості характеру кожного військовослужбовця, його хист і звички, активно впливати на нього, розвивати позитивні риси. Індивідуальна виховна робота – складна і відповідальна справа, яка вимагає глибоких педагогічних знань, умілого вибору і використання різноманітних засобів, форм і методів.

Аналіз військової практики дозволяє виявити причини існуючих недоліків, визначити найбільш слабкі місця у системі виховних впливів. Зупинимось на деяких із них:

1. Труднощі в проведенні індивідуальної виховної роботи покладаються на плечі молодих офіцерів, яким бракує психолого-педагогічної підготовки. Коли (з роками) до офіцера приходить досвід, то він виходить зі складу роти, просуваючись сходами службової кар'єри. Йому на зміну приходить молододосвідчений випускник військового ВНЗу.

2. Поточні справи, повсякденність «дозволяють» відгороджуватися від індивідуальної виховної роботи. Часто не вистачає часу, щоб приділити достатньо уваги підлеглим. Забувається, що успіх у будь-якій справі залежить від конкретної людини, настрою її душі.

3. У багатьох підрозділах не існує системи психолого-педагогічного вивчення особистості воїна. А без знання підлеглих неможлива успішна

виховна робота. Недоліки у вивченні особистості військовослужбовця нерідко зумовлені бажанням вирішувати складні педагогічні питання нехтуючи науковими рекомендаціями.

4. У взаємовідносинах з підлеглими не усунено дистанцію душевного відчуження. Авторитарний стиль діяльності і спілкування не формує атмосферу відкритості, довіри.

5. Не всі офіцери-вихователі володіють мистецтвом переконувати. Бракує педагогічних знань, культури діалогу начальника з підлеглим. Все це формує підґрунтя для жорсткого управління поведінкою військових.

6. Організація індивідуальної виховної роботи здійснюється без урахування психологічних та педагогічних законів і закономірностей, які торкаються розвитку особистості, виникнення психічних новоутворень, взаємодії воїна з навколишнім середовищем.

Досвід переконує, що індивідуальна виховна робота приносить успіх, якщо дотримуватись таких *принципів її організації* :

1. Принцип науковості (виховна робота виконується командиром у повній відповідності з її діяльнісними (ціль, мотив, дія, результат, оцінка, корекція) і процесуальними (сукупність послідовних дій для досягнення результату) характеристиками, а також ґрунтується на соціально-психологічних та психолого-педагогічних законах і закономірностях.

2. Кожен начальник навчає і виховує своїх підлеглих. Неприпустимо, коли командир роти своїми діями підміняє молодшого за рангом вихователя бере на себе частину його виховних завдань і функцій. Нехтування цим принципом призводить до самоусунення деяких командирів від виховної роботи, пасивності, очікування вказівок зверху з будь-якого приводу.

3. Охоплення індивідуальною роботою всіх без винятку військовослужбовців незалежно від посади, поведінки, успіхів і недоліків у бойовій підготовці й службі.

Багато командирів роблять помилки, не здійснюючи систематичного цілеспрямованого виховного впливу на тих і непримітних військовослужбовців, котрі завжди добре виконують свої обов'язки, дисципліновані, мають деякі успіхи в службовій діяльності, але нічим не виділяються. Через певний час військовослужбовці, які «випали» з поля педагогічного впливу, починають звертати на себе увагу незначними

відхиленнями від вимог статутів, які з часом можуть перетворитися на значні порушення. Ці педагогічні прорахунки стають джерелом багатьох проблем, труднощів в подальшому вихованні воїнів.

4. Системність, цілеспрямованість, нерозривність та плановість індивідуальної виховної роботи.

До системи індивідуальної виховної роботи відносять цілі та завдання; планування; принципи, методи, форми, етапи індивідуальної виховної роботи; суб'єктів та об'єктів пізнання й оцінювання; суб'єктів педагогічної взаємодії. Системний підхід до вирішення завдань індивідуального виховання передбачає розгляд елементів і взаємозв'язків між ними в діалектичній єдності. Цілеспрямованість полягає в аналізі виховних можливостей педагогічних впливів і правильному виборі цілей індивідуальної виховної роботи, їх конкретності та реальності. Цілі проведення будь-якої педагогічної взаємодії з підлеглими повинні так чи інакше працювати на досягнення найважливіших цілей виховання воїна. Командиру необхідно продумати засоби здійснення індивідуального впливу на підлеглих та передбачити можливі особистісні зміни. Перерва в організації індивідуальної виховної роботи, непостійна вимогливість, імпульсивність вносять негативізм і дезорганізують будь-яку виховну діяльність. Планування є регулюючим та організуючим фактором, надає індивідуальній виховній роботі послідовності, логічності, підвищує її ефективність.

5. Урахування індивідуальних особливостей кожного підлеглого. Кожен з методів буде успішним за умови врахування індивідуальних та психологічних особливостей підлеглих.

6. Єдність, взаємозв'язок та спадкоємність виховних впливів.

Перераховані принципи доповнюють та конкретизують загальні принципи військово-правового виховання, відображають специфіку індивідуальної виховної роботи. Загальновійськові статuti встановлюють ієрархію службових відносин і тим самим визначають, хто і з ким індивідуально працює. Практика проведення індивідуальної виховної роботи у передових підрозділах засвідчує оптимальну періодичність цієї роботи з різними категоріями військовослужбовців. Якісна індивідуальна робота можлива тільки за умови глибокого знання психологічних особливостей вихованця. Спільні риси особистості притаманні кожному але проявляються вони індивідуально та своєрідно залежно від впливу соціально-психологічних умов, економічних та

політичних обставин, службових факторів, форм, методів і засобів військово-правового виховання.

Доцільно досягати глибокого психологічного проникнення у внутрішній світ воїна, відокремлювати суттєве від несуттєвого, з'ясовувати дійсні мотиви та причини, які спонукають до тих чи інших вчинків і на цій основі вибрати й застосувати конкретні засоби впливу. Важливо особливу увагу приділяти виявленню позитивних якостей, своєчасно помічати і підтримувати у підлеглих найкраще і не робити акцент на негативних якостях. Найбільший ефект дає комплексне використання різноманітних методів вивчення індивідуальних особливостей особистості. Тільки всебічне знання підлеглих, розуміння їх запитів, інтересів, урахування здібностей та індивідуальних особливостей можливо розраховувати на успіх у такій складній і тонкій справі, якою є виховання військовослужбовців, особливо в сучасних умовах [237, с. 75–97].

Загалом у військово-педагогічній практиці не існує якихось особливих методів і прийомів індивідуальної виховної роботи. Тут використовуються найрізноманітніші види педагогічного впливу, завдання полягає в тому, щоб з урахуванням обставин й особливостей підлеглого вміло їх застосовувати. Традиційно використовують індивідуальну бесіду, індивідуальну допомогу, доручення й контроль, аналіз службової діяльності. Успіх у застосуванні на практиці всіх форм індивідуальної виховної роботи приходить не стихійно, а тільки в результаті великої та напруженої праці командира підрозділу, творчого підходу, осмислення кожного кроку в навчанні та вихованні підлеглих.

2.2. Ефективність військово-правового виховання в умовах суспільних трансформацій та критерії її оцінки

Військово-правове виховання – це один з видів діяльності, тому в виховній роботі теж потрібно враховувати затрати часу, праці і засобів, але зводити ефективність лише до цього неправомірно. Практика засвідчує, що під ефективністю виховання протягом багатьох років розумілось і розуміється сьогодні загальне покращення виховного процесу. Проте накопичення теоретичних і емпіричних даних дозволило виявити, що ефективність виховання не означає тільки покращення результатів виховання. Так, на думку П. Городова, ефективність виховання є критерієм оптимальності заходів, які

проводить суб'єкт виховання з метою отримання відповіді на питання, яке з запланованих варіантних рішень виховного процесу в найбільшій мірі відповідає цілям виховання [65, с. 8, 17–18].

Дійсно, ефективність виховання є складним поняттям, що зумовлено самою сутністю реального виховного процесу, тому доречно проаналізувати існуючі визначення ефективності виховання. Той же, П. Городов вважає, що «ефективність – це підсумок діяльності всіх категорій вихователів, всіх факторів, які впливають на процес становлення особистості офіцера, це, нарешті, узагальнюючий показник функціонування всієї системи виховання...» [65, с. 18]. Польські дослідники К. Денек і Я. Гнітецький вважають, що важливим показником ефективності процесу підготовки спеціалістів у ВНЗ є ступінь досягнення поставлених виховних цілей, що визначається під час контролю й оцінки результатів процесу виховання [75, с. 38–41]. При цьому К. Денек стверджує, що ефективність виховання проявляється у вузькому і широкому значенні. Перше з них має чисто економічний характер, а саме виражає співвідношення величини досягнутих результатів у порівнянні з витратами. Друге – відносну величину, яка означає співвідношення досягнутого ефекту з витраченими коштами [75, с. 59].

Отже, існують різні підходи і критерії визначення ефективності виховання. Загалом вони характеризують сукупність позитивних найбільш продуктивних властивостей навчально-виховного процесу, і водночас економічно обґрунтованих дій, які дозволяють досягнути найкращих результатів в процесі виховання. По-друге, вони вказують, що категорія «ефективність виховання» найбільш тісно пов'язана з поняттями імовірність, оптимальність, результативність.

Усі поняття об'єднує те, що вони вказують на кількісно-якісну характеристику процесу військово-правового виховання і в різних умовах так чи інакше виступають виявом філософської категорії міри. Це близькі за сенсом, але не тотожні поняття. Так ймовірність виражає ступінь обґрунтованості, можливості якогось явища чи процесу, а ефективність є мірою можливості з точки зору близькості її до найбільш доцільного для військовослужбовців результату [19, с. 62]. Оптимальність виступає мірою, межею кількісно-якісних «переливів» ефективності. Це означає, що вона більш органічно і безпосередньо пов'язана з конкретним, доцільним з точки зору умов,

станом процесу виховання. Тоді ефективність виховання є результатом оптимізації процесу виховання – результатом такого співвідношення, взаємозв'язку елементів його структури, в результаті чого досягається найвищий результат цієї операції із всіх можливих, який визначається критеріями оптимальності. У іншому джерелі зазначено, що поняття ефективності похідне від латинського *effectus* (виконання, дія) і означає дієвість, результативність [60, с. 322]. Категорія ефективності взагалі передбачає досягнення найвищих результатів при найменших затратах праці й часу. Будь-яка діяльність вимагає певних фізичних, духовних, матеріальних, фінансових затрат та часу. Ефективнішою вважають ту діяльність, яка дозволяє досягти поставленої мети за найкоротший час із найменшими затратами сил і засобів.

Аналіз реальної практики військово-правового виховання засвідчує, що його ефективність зумовлена низкою детермінант суб'єктивного й об'єктивного характеру. Так, за результатами соціологічних досліджень 51,6 % опитаних офіцерів і 44,3 % солдат і курсантів вважають існуючу систему військово-правового виховання недостатньо ефективною. На зниження ефективності військово-правового виховання суттєво впливає падіння престижу та авторитету армії «в очах суспільства» (24,5 %), відсутність нової національної військової ідеології (34,5 %), низький рівень якостей вихователів офіцерського складу (28,6 %), поганий соціальний захист, побут (39,4 %), неефективність форм і методів виховання (їх одноманітність) 58,2 % [194, с. 56–57]. Забезпечення ефективності військово-правового виховання зобов'язує нас враховувати сутність, зміст і структуру процесу військово-правового виховання, його особливості й зв'язок із морально-психологічною підготовкою, а також із навчанням, які розкривають його складність і суперечливість. Оскільки ми оперуємо поняттям «ефективність», яке відображає якість діяльності, то доцільно ще раз звернутися до поняття «діяльність» з урахуванням її специфіки в процесі військово-правового виховання.

Такий підхід дозволив виокремити в процесі військово-правового виховання як одного із видів діяльності чотири взаємопов'язаних етапи:

- а) формування бажаного як суб'єктивної мети;
- б) обґрунтування засобів та умов досягнення ефективного результату;
- в) безпосереднє втілення, матеріалізацію вибраної мети;
- г) оцінка отриманого результату.

Ефективність військово-правового виховання пов'язана з кожним етапом і зумовлена їх співвідношенням (відповідністю чи невідповідністю).

Отже, виховна діяльність містить в собі мету, засоби, результат, його оцінку і сам процес діяльності. Тому один із підходів до визначення ефективності військово-правового виховання залежить від усвідомлення та установки необхідних зв'язків у структурі «мета – засіб – результат – оцінка». Виходячи з вищезазначеного, правильне розуміння ефективності військово-правового виховання можливе тільки при її співвідношенні з цілями. Значення цілей для розуміння ефективності військово-правового виховання полягає в тому, що в них визначається його кінцевий кінцевий результат. Мета служить вихідним пунктом будь-якої діяльності (з неї починається діяльність) і першоосновою оцінки її результату. Досягнення результату повністю залежить від ступеня реалізації мети в ньому, а отже досягнута мета – добрий результат, високий ступінь ефективності виховної роботи; відповідно частково реалізована мета – не високий результат і низька ефективність виховної роботи. Такий підхід до розкриття сутності ефективності військово-правового виховання засвідчує подвійний характер людської діяльності, єдність її духовної і предметно-матеріальної сфер, цілепокладання і цілевиконання. Суперечлива єдність ідеального й матеріального, співпадінь або розбіжностей мети і результату в діяльності дають підстави розглядати ефективність військово-правового виховання як ступінь відповідності результату поставленій меті, що досягається за допомогою адекватних їй засобів в конкретних умовах соціальної практики.

Науковці здійснюють спроби формалізації визначення ефективності військово-правового виховання через певний коефіцієнт ефективності, який пропонують визначати за формулою:

$$K(ef) = \frac{X - \text{вимірне}}$$

X – цільове де K(ef) – коефіцієнт ефективності

X – характеристика ефективності

Але таке розуміння ефективності військово-правового виховання є досить узагальнюючим, зорієнтованим тільки на порівняння отриманого результату з метою – ефективність, яка знаходить вираз у кінцевому результаті. Такий підхід не дозволяє за ефективністю функціонування основних елементів структури процесу передбачати його можливий результат й оцінити проміжні результати,

визначити ступінь співвіднесеності та оптимізованості елементів структури військово-правового виховання.

Правомірно ставити питання про розкриття сутності ефективності військово-правового виховання «в двох вимірах»: а) як ефективність самого процесу військово-правового виховання і б) як ефективність, що знаходить вираз у кінцевому результаті (ефективність проміжну та ефективність кінцеву). Обидва виміри перебувають у діалектичному взаємозв'язку за провідної ролі ефективності «в другому вимірі». Це дозволяє, на наш погляд, уникнути абсолютизації однієї зі сторін цього явища, коли ефективність виховання визначали тільки за кількістю проведених заходів, їх періодичністю, кількістю учасників охоплених заходами, але не аналізували зміни в свідомості й поведінці учасників, в їх практичній діяльності, з одного боку, а з другого, – не розглядали стан реального процесу військово-правового виховання, що зумовив зміни. Таке розуміння сутності ефективності військово-правового виховання передбачає і врахування ще одного детермінанта – фактора часу.

Тому чим краще будуть вирішуватися у процесі військово-правового виховання протиріччя між зростаючими вимогами до спектру й рівня розвитку необхідних військовослужбовцю морально-правових і бойових якостей та обмеженим часом, тим вище буде його ефективність. Відтак, *ефективність військово-правового виховання – це ступінь досягнення поставлених цілей при оптимальному використанні існуючих засобів у можливо короткий час*. При цьому під оптимальним використанням засобів розуміється така організація і здійснення процесу військово-правового виховання, вибір його змісту, методів, форм і прийомів впливу на основі певних критеріїв, які забезпечують ефективніше вирішення виховних завдань як на проміжних, так і на завершальних етапах.

Зазначене положення відображає з погляду сутнісної характеристики процесу військово-правового виховання зумовленість його ефективності низкою детермінант. Останні діють не ізольовано, а створюють систему елементів, які взаємодіють у процесі військово-правового виховання. Математичну модель ефективності процесу військово-правового виховання можна подати за допомогою такої формули:

$$E = \int (s, o, c, k, z, m, n, u, w, t)$$

У цій формулі залежна змінна (E) означає ефективність військово-правового виховання. Вона є функцією незалежних змінних процесу військово-

правового виховання, у тому числі й фактору часу. У наведеній формулі використовуються також такі позначення: s – потенціал суб'єкта виховання, o – потенціал об'єкта виховання, c – якісне цілепокладання, z – принципи, m – методи, n – організаційні форми, u – самовиховання, w – оцінка, t – час виховного впливу. Слід враховувати неправомірність розгляду якогось одного із елементів цієї системи поза його зв'язками з іншими.

Розкриття сутності та змісту ефективності процесу виховання неможливе без визначення факторів, якими він детермінований. Факторами ж виступають явища, ознаки або обставини, які перебувають у причинно-наслідковому зв'язку з показниками, результатами процесу військово-правового виховання і здійснюють на неї якісний та кількісний вплив. У реальній практиці управління вихованням існує багато таких факторів і всі вони певною мірою впливають на його ефективність. Цей вплив виникає не тільки в результаті різних комбінацій елементів процесу військово-правового виховання, а й із зовнішнього середовища. У контексті прямого впливу, фактори можна поділити на внутрішні й зовнішні. Разом із тим, внутрішні та зовнішні фактори перебувають у складному взаємозв'язку, тому важливо розуміти їх взаємний вплив. Останній може набувати специфіки залежно від конкретної ситуації. Зовнішні фактори, у свою чергу, поділяють на фактори прямої дії (які безпосередньо впливають на процес військово-правового виховання), та фактори непрямої дії (котрі здійснюють вплив через певні механізми).

Зовнішні фактори є тими об'єктивними умовами, в яких здійснюється процес виховання. Вони не залежать від системи військово-правового виховання і визначають напрями й характер виховної діяльності. Для системи військово-правового виховання важливо оптимально використовувати засоби й можливості. Під оптимальним використанням можливостей розуміється найбільш повне використання об'єктивних умов, у яких здійснюється процес військово-правового виховання. Об'єктивні умови – це обставини і фактори, що не залежать від людей, визначають напрямок, характер і форми їх діяльності. Слід пам'ятати, що об'єктивні умови (фактори) самі по собі не створюють можливість ефективного військово-правового виховання, яка в дійсності має, як засвідчує практика, різний рівень реалізації. Умовно можна виділити три рівні детермінації, яким відповідають відносно самостійні сфери – «українське

суспільство – армія», «армія – військовий колектив», «військовий колектив – особистість військовослужбовця».

Найважливішими факторами першого рівня детермінації ефективності військово-правового виховання в системі «українське суспільство – армія» є стан суспільства (ефективність функціонування його політичної, економічної, духовної, соціальної сфер); стан законодавчої бази (котра врегульовує відносини у військовій сфері); характер ставлення суспільства до армії, загальнонародний характер армії, зовнішньополітична спрямованість її функціонування; соціально-психологічна єдність військовослужбовців як представників різних соціальних груп; єдність армії і народу; спосіб життя військовослужбовців (як специфічне відображення способу життя українського народу). За ставленням до військово-правового виховання ці фактори є тим об'єктивним середовищем, в якому воно здійснюється.

Тому багато причин негативних процесів, які, на жаль, сьогодні мають місце у військових колективах, слід шукати в тій сфері, в якій вони функціонують. Разом із тим, вплив факторів сфери «українське суспільство – армія» на ефективність військово-правового виховання не завжди є безпосереднім. Специфічні умови і засоби власне військового змісту модифікують вплив «загальних» факторів, вони або посилюють чи послаблюють їх вплив. Так, химерна уява про близькість до людей може виразитися в панібратстві, круговій поруці. Тому суб'єкту виховання важливо вміти застосовувати загальнометодологічні положення про виховання особистості у конкретних умовах діяльності підлеглих.

На ефективність військово-правового виховання впливає і сукупність факторів другого рівня детермінації в сфері «армія – військовий колектив». Вони конкретизують вплив розглянутих вище факторів і відображають специфіку виховної діяльності виду збройних сил чи роду військ. До факторів цієї сфери можна віднести стан Збройних Сил України (стан озброєння і військової техніки, логістики, тилового забезпечення, соціального і правового захисту військовослужбовців і т. ін.); вимоги Міністерства оборони України, командування видів і родів військ з питань виховання воїнів; рівень соціально-психологічної роботи у військах, ступінь відповідності її змісту, форм і методів завданням конкретного роду військ чи виду ЗСУ; рівень розвитку наукових

знань з проблем формування особистості як захисника Вітчизни; стан управління виховною діяльністю в армії та інші [47].

Зазначимо, що саме в сфері «армія – військовий колектив» створюється конкретне середовище, комплекс умов, які вирішальним чином впливають на ефективність військово-правового виховання в первинних військових колективах. І саме від діяльності військових кадрів у сфері «армія – військовий колектив», від їх організаторської роботи залежать результати військово-правового виховання. Суттєвий вплив на ефективність військово-правового виховання здійснює сукупність факторів у сфері «військовий колектив – особистість військовослужбовця», оскільки саме в цій ланці безпосередньо відбувається формування особистості військовослужбовця.

До найважливіших факторів третього рівня детермінації можна віднести систему військово-правового виховання та управління нею; стан матеріально-технічної бази; стан дослідницької роботи з проблем виховання; стан внутрішнього порядку і служби військ в підрозділі; військові традиції частини (підрозділу) та інші. Виокремлення трьох рівнів детермінації ефективності військово-правового виховання і відповідних їм сфер не може не носити характер певної умовності. У той же час розглянуті сфери і фактори дозволяють сформулювати чітке уявлення про залежність вирішення конкретних проблем від стану загальних питань. Так, на нинішньому етапі боротьби за українську незалежність і державність, цілісність, недоторканість кордонів України, реформування всіх сфер суспільного життя, суспільства й армії створюються сприятливі умови для підвищення ефективності всієї виховної роботи.

На основі з'ясування загального і специфічного в сутності ефективності військово-правового виховання, розкриття її залежності від внутрішніх та зовнішніх факторів, і, особливо від специфіки військової діяльності, можемо зробити висновки про те, що:

– ефективність військово-правового виховання – це ступінь реалізації поставлених цілей, викликаних потребами суспільства й пов'язаних із формуванням у військовослужбовців бажаного спектру й рівня морально-правових та бойових якостей за оптимального використання наявних можливостей об'єктивних умов і якостей у найкоротший термін.

– ефективність військово-правового виховання є важливим критерієм навчально-виховного процесу, його кількісно-якісною характеристикою і функцією незалежних змінних навчально-виховного процесу, в тому числі оцінки і часу.

Важливим елементом структури військово-правового виховання є його оцінка, яка перебуває у діалектичному взаємозв'язку з іншими елементами системи і виступає специфічним інструментом її подальшого удосконалення. Оцінка підсумовує глибинні рівні пізнання виховної роботи з військовослужбовцями, дозволяє визначити нові шляхи удосконалення організації військово-правового виховання та його пізнання, виробити для них практичні дієві заходи, знайти ефективні теоретичні засоби. Вона сприяє вивченню та знанню людей, інтенсифікації процесу військово-правового виховання, що становить один зі статутних обов'язків командирів.

Оцінка ефективності військово-правового виховання є основним інструментом контролю й висновком про результативність виховної роботи, має суспільне, морально-емоційне звучання та стимулююче значення. Водночас, вона є тим «імпульсом зворотного зв'язку», на основі якого визначається зміст програм і планів виховної роботи на майбутній період. Як наслідок, оцінка ефективності військово-правового виховання є одним із засобів його удосконалення. Це знання особливо актуальне в період сучасного реформування Збройних Сил України, в результаті якого необхідно досягти і нового якісного стану військово-правового виховання.

Оцінка ефективності військово-правового виховання є надзвичайно важливою, в цьому переконує досвід багатьох офіцерів, що займаються навчанням і вихованням. Результати соціологічних досліджень у військових учбових закладах й частинах засвідчують, що всі опитані командири підрозділів здійснюють оцінку ефективності військово-правового виховання. Більше того, 81,8 % з числа опитаних вважає, що своєчасність, об'єктивність, реальність оцінки ефективності військово-правового виховання і подолання формалізму в її здійсненні є однією з основних умов підвищення ефективності військово-правового виховання. У той же час на питання: «Чи володієте Ви необхідними знаннями про оцінку ефективності військово-правового виховання?» – 66,9 % опитаних відповіли, що їм не вистачає таких знань (командири курсантських підрозділів – 62,9 %, курсанти – 75 %), а 7,8 % відповіли, що зовсім не мають таких знань (викладачі, командири курсантських

підрозділів – 2,6 %, курсанти – 12,9 %) [194, с. 90]. У багатьох випадках саме відсутність чи дефіцит цих знань, (як свідчить аналіз реального процесу оцінки ефективності військово-правового виховання) призводить до того, що оцінка здійснюється значною частиною суб'єктів виховання на емпіричному рівні, а це породжує явище так званої суб'єктивності й емоційного забарвлення, що, у свою чергу, є причиною недооцінки її практичної й теоретичної значущості. Крім того, оцінку часто пов'язують з кількісною характеристикою ефективності військово-правового виховання, тобто вона здійснюється в основному там, де має місце вимір будь-яких величин (кількість запланованих заходів у планах командирів підрозділів з військово-правового виховання, їх періодичність і т. ін.). Це призводить до її неповноти та однобічності.

Дані результатів досліджень, по-перше, підтверджують висновок про функціональну залежність ефективності військово-правового виховання від оцінки; по-друге, переконливо фіксують існуючі протиріччя між необхідністю оволодіння суб'єктом виховання знаннями про оцінку (методикою її здійснення і нестачею або відсутністю таких знань взагалі), що значно знижує ефективність військово-правового виховання; і, по-третє, відображають вимоги реальної практики до постійної оцінки ефективності військово-правового виховання.

Слід зазначити, що оцінка ефективності військово-правового виховання є складовою оцінки рівня виховання воїна загалом, тому низка її проблем знайшли своє відображення у тих філософсько-соціологічних, психологічних, педагогічних дослідженнях, які присвячені загальній теорії оцінки, оцінці ефективності соціального управління, оцінці виховання загалом й оцінці окремих його сторін. Специфічність оцінки ефективності військово-правового виховання полягає у здійсненні оцінки в системі військової організації. Тому правомірно говорити про її особливості, що зумовлені загальними для будь-якого виховного процесу моментами, а також про специфіку, визначену організацією, у якій вона здійснюється.

Досвід практичної діяльності суб'єктів виховання засвідчує, що в процесі військово-правового виховання оцінка його ефективності здійснюється у результаті порівняння, співставлення знань про реальну ефективність військово-правового виховання з існуючими в суб'єкта виховання уявленнями про те, якою вона повинна бути. Як наслідок, оцінка ефективності військово-правового виховання – це результат порівняння, яке є сутнісною і необхідною фазою

оціночного процесу. Оскільки порівнюватися повинні реальні предмети, то для цього необхідно пізнати реальну ефективність військово-правового виховання, тобто відобразити її в певних поняттях, а потім порівняти з тією ефективністю, яка задовольняє потреби суб'єкта. Другою умовою є наявність необхідного еквівалента оцінки вираженого в певних поняттях (щоб було з чим порівнювати).

Еквівалентом оцінки, на наш погляд, можуть виступати науково обґрунтовані уявлення суб'єкта оцінки про кінцевий результат процесу військово-правового виховання і про те, яким повинен бути цей процес. Отже, враховуючи, що відображення реального процесу військово-правового виховання у певних поняттях і є процесом пізнання його ефективності в двох вимірах, як ефективності самого процесу військово-правового виховання, так і ефективності його кінцевого результату (а зазначений процес пізнання передуює оцінці, яка передбачає порівняння уже пізнаного кінцевого результату і реального процесу військово-правового виховання з науково обґрунтованими уявленнями суб'єкта про те, якими вони повинні бути), то ці уявлення виконують у процесі оцінки функцію мірила чи норми і тим самим дозволяють суб'єкту перейти до оціночного судження.

Результатом такого порівняння постає «суб'єктивний образ об'єктивної реальності», у нашому випадку суспільної реальності. Але цим не вичерпується роль порівняння, оскільки дозволяє лише визначити соціальну значущість пізнаного. Необхідно також враховувати, що процес порівняння здійснює суб'єкт і при цьому залишає на ньому відповідний «відбиток». Цей «відбиток» проявляється по-перше, в емоційному забарвленні суб'єктом результату цього порівняння, адже оцінка тісно пов'язана з емоціями людини. Академік АПН України І. Бех з цього приводу слушно зазначає: «...оскільки природа всіх ціннісних орієнтацій емоційна, то їх зовнішнє вираження відбувається в інтонації, у різних експресивних рухах, у міміці, у виборі різноманітних відтінкових значень слів. Цим арсеналом має професійно користуватися вихователь, оскільки через механізм емоційного зараження й виховання можливе формування аналогічних моральних ставлень» [32, с. 13]. В оцінці завжди виражається відношення самого суб'єкта оцінки до об'єкту. Емоції як би висвітлюють уявний образ об'єкта і еквівалента оцінки в одних випадках і затьмарюють – в інших, слугують свого роду лінзою зі змінною кривизною, крізь яку то збільшується еквівалент, то зменшується об'єкт оцінки.

Свідоме формування суб'єктом виховання у себе необхідних для виховання соціально-психологічних якостей є запорукою об'єктивності в оцінці та вмілого використання оцінок у виховній роботі з підлеглими. Емоційний же ефект виникає перш за все у зв'язку з тим, що оцінка ефективності військово-правового виховання ніколи не є пасивним виміром об'єкта оцінки, оскільки вона надзвичайно важлива для суб'єкта виховання. Проте абсолютизувати емоційну основу порівняння не можна, а тим паче видавати її за єдино визначену сутність оцінки, ставлячи під сумнів когнітивний зміст оціночних суджень. Крім того, у цьому порівнянні проявляється цілеспрямованість його здійснення з боку суб'єкта військово-правового виховання. Спрямованість суб'єкта у досягненні поставленої мети є результатом активності, за допомогою якого він усвідомлює свої потреби і можливості їх задоволення. На основі цього проектується ідеальні умови організації процесу військово-правового виховання, які могли б оптимально задовольнити його потреби. Але все це – загальне знання про оцінку, яке характеризує процес будь-якого виду оцінки, у тому числі й оцінки ефективності військового виховання.

Тому необхідно визначити, у чому ж специфіка процесу оцінки ефективності військово-правового виховання. Що відрізняє її від інших видів оцінки? Який її реальний зміст? Відповіді на поставлені питання можемо отримати із розгляду предмета оцінки ефективності військово-правового виховання та її засад, суб'єкта і об'єкта оцінки. Теорія оцінки визначає, що предметом будь-якої оцінки є цінність, що «виражає суспільно «задану» значущість явищ, їх можливостей бути використаними в діяльності людей, слугувати задоволенню їх потреб» [68, с. 63]. Об'єктивно розуміння цінності в філософії базується на визнанні того, що вона не є чисто природною властивістю предмета, а створюється у результаті предметно-практичної взаємодії об'єкта і суб'єкта. Як і будь-яка цінність, предметна цінність ефективності військово-правового виховання зумовлюється військовою практикою, що розуміється у найширшому розумінні цього слова. У той же час військова практика виступає і як об'єктивний визначник зазначеної цінності.

Отже, цінність якраз і постає в предметі або явищі тим, що необхідно людині для її практично-пізнавальної діяльності. Що ж потрібно суб'єкту військово-правового виховання? Філософсько-соціологічний аналіз ефективності військово-правового виховання засвідчує, що суб'єкт прагне досягти конкретної

мети, яка знаходить вираження у певному спектрі й рівні розвитку морально-правових і бойових якостей, а засоби її досягнення повинні відповідати науково обґрунтованим вимогам (певним законам і закономірностям, принципам, нормам, властивим процесу військово-правового виховання). Відтак, ціннісною буде така ефективність військово-правового виховання, яка забезпечить виховання у військовослужбовців певного спектру і рівня розвитку морально-правових і бойових якостей, що дозволяють їм виконувати військовий обов'язок.

Визначення зазначеної предметної цінності здійснюється шляхом порівняння морально-правових і бойових якостей, які характеризують особистість конкретного військовослужбовця, з певним зразком (військово-професійна модель) і визначення ступеня відповідності цьому зразку. Цінність ефективності військово-правового виховання об'єктивна, оскільки створюється у процесі військової практики, хоча її об'єктивне значення для суб'єкта виховання може їм і не усвідомлюватися. Форма ж оцінки завжди суб'єктивна і виражає настрій її автора, його життєвий і практичний досвід. Практика доводить, що якщо має місце об'єктивне за змістом оцінювання ефективності виховної роботи у підрозділі, що викриває всі її недоліки, а її суб'єктивна форма виражає діловий настрій офіцера, його намір позбутися недоліків, то це передається підлеглим, створює такий же настрій у більшості з них, і оцінка стає дієвою. Але коли такий настрій в офіцера відсутній, це позначається на емоційній формі оцінки і на сприйнятті її змісту підлеглими, знижує її ефективність. Оцінка ефективності військово-правового виховання як вираз суб'єктивного ставлення до цієї цінності може бути істинною, якщо вона адекватна цінності, або хибною, якщо їй не відповідає.

Засадами для визначення ціннісної предметності ефективності військово-правового виховання постають потреби суб'єкта виховання у відповідному спектрі та рівні розвитку морально-правових і бойових якостей військовослужбовців, які дозволили б їм якісно виконувати службові обов'язки. Потреби виступають основним фактором, що спонукає до дії суб'єкта з оцінки ефективності військово-правового виховання, а опосередковано і фактором, що мотивує цей процес оцінки. Підтвердженням цього може слугувати думка В. Сагатовського про те, що «генетично, тобто у процесі свого походження, цінності акумулюють у собі загальну спрямованість потреб, інтересів та емоційних переживань суб'єктів» [272, с. 425]. Потреби за якими здійснюється

оцінка ефективності військово-правового виховання детерміновані розвитком військової справи. Це дає можливість стверджувати, що через потреби здійснюється перетворення об'єктивної необхідності в реальні морально-правові й бойові якості на основі суб'єктивного усвідомлення цієї необхідності.

Відтак розбудова Збройних Сил України повинна змінити і потреби суб'єктів виховання. Проте аналіз практики свідчить про повільність цього процесу. Командири різних рівнів ще не зовсім усвідомили необхідність приведення змісту навчально-виховного процесу в повну відповідність з характером сучасної військової боротьби і оборонним характером військової доктрини. Бесіди з офіцерами (особливо ротної ланки) засвідчують, що окремі з них приділяють недостатньо уваги якості військово-професійної підготовки, не у всіх сформована потреба у пошуку більш ефективних форм і методів виховання, об'єднання військових колективів. Зазначене свідчать про складність механізму перетворення об'єктивних потреб у нових підходах до оцінки ефективності військово-правового виховання в їх суб'єктивне усвідомлення.

Потреби суб'єкта та їх повне задоволення у процесі оцінки ефективності військово-правового виховання є тією основою, на якій формуються інтереси суб'єкта. Останні відрізняються зосередженістю на певному предметі, процесі, явищі. Між потребами й інтересами існують зв'язки взаємозумовленості. Потреба проявляє себе в інтересах у вигляді надання переваги певним цінностям при здійсненні вибору; і, навпаки, потреба є результатом заснованого на інтересі віддання переваги цінностям, які суб'єкт, завдячуючи прийняттю певної норми, що виникла історично, вважає складовою життєвого оптимуму. У процесі оцінки ефективності військово-правового виховання механізм «потреба-інтерес» матеріалізується у виборі *еквіваленту* оцінки, який виступає свого роду сполучною ланкою між об'єктом і суб'єктом оцінки.

Основним об'єктом оцінки ефективності військово-правового виховання є конкретний військовослужбовець (група військовослужбовців) із уже сформованим спектром і рівнем розвитку морально-правових і бойових якостей та реальний процес військово-правового виховання. *Суб'єктом оцінки* є, по перше, сам суб'єкт виховання, по-друге, всі, хто наділені правом оцінки (керівники різних ланок, перевіряючи, інспектуючи) і, по-третє, ті, чия оцінка може бути зафіксована будь-яким чином (наприклад, думки чи судження). У

Збройних Силах України суб'єктами оцінки ефективності військово-правового виховання є командир, органи виховної роботи, військові колективи.

Військові колективи виступають суб'єктом оцінки при наявності правильних традицій і взаємовідносин й вирішують єдині загальні завдання, досягають єдиної виховної мети й відповідно оцінюють ефективність її досягнення. Разом з тим, у кожній категорії суб'єктів оцінки з огляду на специфіку функціональних і професійних обов'язків, змісту діяльності в оцінці ефективності військово-правового виховання мають місце певні особливості. У самому загальному плані суб'єкт оцінки ефективності військово-правового виховання може виступати у вигляді колективу чи індивіда або у вигляді безпосереднього чи опосередкованого суб'єкта.

Безпосередній суб'єкт оцінки у процесі військово-правового виховання пов'язаний з об'єктом оцінки, опосередкований – такого зв'язку не має. Потреби опосередкованого суб'єкта, як правило, є менш детермінованими особистим інтересом (із кращої сторони демонструвати результати своєї виховної роботи, приховувати недоліки), тому його оцінка менш суб'єктивізована. У той же час безпосередній суб'єкт, враховуючи постійний зв'язок із підрозділом, а, отже, добре знання об'єкта оцінки, більш предметно і точно визначає внутрішні зв'язки процесу військово-правового виховання, особливості його етапів. Це дозволяє послідовно нарощувати ефективність військово-правового виховання, що робить його оцінку всебічною, конкретною, забезпечує її спадкоємність. За певних умов суб'єктом оцінки ефективності військово-правового виховання може бути сам об'єкт оцінки, такою умовою може бути сформованість у свідомості об'єкта функції оцінки, що дозволить здійснити самооцінку. Отримані знання про предмет оцінки ефективності військово-правового виховання, її засади, об'єкт і суб'єкт оцінки дозволяють перейти до аналізу її структури.

Аналіз реального процесу оцінки ефективності військово-правового виховання, практичного досвіду великої кількості офіцерів, проведений в ході соціологічного дослідження, дозволяє подати структуру оцінки ефективності військово-правового виховання як взаємодією таких її елементів, як об'єкт оцінки, суб'єкт оцінки, еквівалент оцінки, підстави оцінки. Підставами оцінки виступає потреба суб'єкта оцінки в такій організації процесу військово-правового виховання, яка відповідає його закономірностям і дозволяє

виховувати у військовослужбовців спектр і рівень розвитку морально-правових і бойових якостей, відповідно до вимог сучасного бою.

Поняття структури оцінки ефективності військово-правового виховання спрямоване не лише на визначення її складу, а й на виявлення стійких взаємовідносин елементів, відносин взаємодії, будови, функціонування, розвитку та ін. У загальному вигляді структура ефективності військово-правового виховання може бути представлена у вигляді схеми (рис 2).

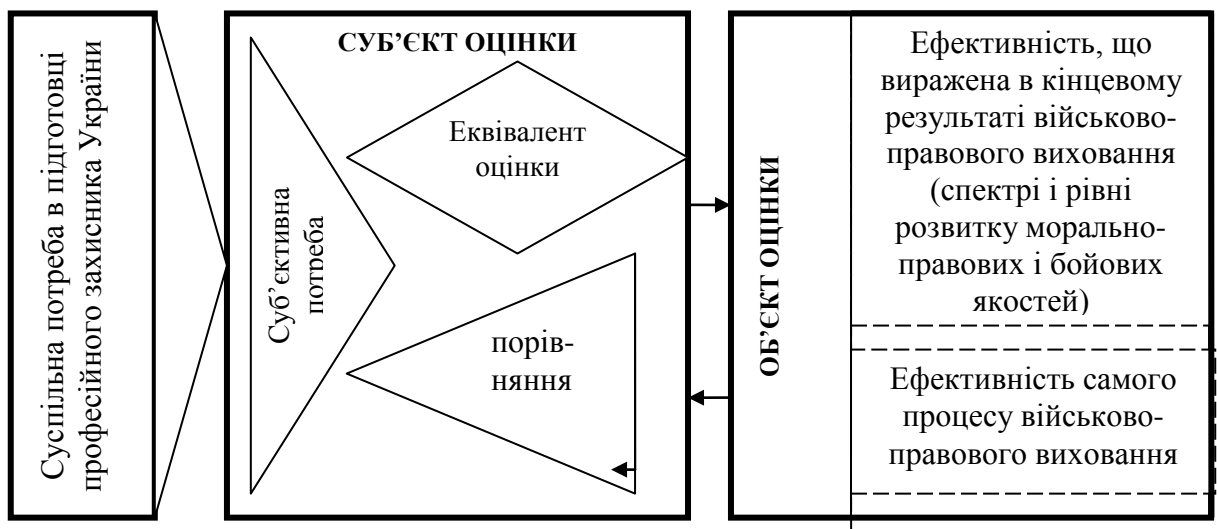

Рис. 2.

Таким чином, виявлення загального і специфічного в процесі оцінки ефективності військово-правового виховання дозволяє зробити висновок, що військова практика створює різного роду цінності. Вона ж відтворює і потреби, які знаходять відображення в інтересах суб'єктів та зумовлюють тим самим вибір оціночного еквівалента. Таке розуміння сутнісних рис і структури оцінки ефективності військово-правового виховання дає можливість сформулювати наступне її визначення. Оцінка ефективності військово-правового виховання – це специфічне відношення її суб'єкта, вираженого в понятійній формі, до реальної ефективності військово-правового виховання, в результаті якого відбувається порівняння цієї ефективності з еквівалентом на основі вибору його як критерію задоволення потреби в формуванні у військовослужбовців такого спектра і рівня розвитку морально-правових і бойових якостей, які дозволили б їм бездоганно виконувати свій військовий обов'язок.

Реальний процес оцінки ефективності військово-правового виховання є складним і потребує всебічного вивчення. Це положення орієнтує командира на

пізнання інших атрибутів оцінки ефективності військово-правового виховання. До них відносять принципи, функції і критерії оцінки ефективності військово-правового виховання, на основі яких вона здійснюється. Серед загальнонаукових принципів найбільш важливим, стрижневим принципом оцінки ефективності військово-правового виховання є *принцип наукової об'єктивності*.

Об'єктивність оцінки особливо важлива для аналізу процесів розбудови Збройних Сил України. Від цього багато в чому залежить ефективність вирішення поставлених перед збройними силами завдань. Об'єктивність передбачає врахування усіх зв'язків і відносин. Зрозуміло, що повною мірою досягти об'єктивності й всебічності неможливо, проте прагнення до них дозволить уникнути помилок.

Принцип єдності теорії і практики в оцінці ефективності військово-правового виховання визначає необхідність постійного врахування основних проблем військово-правового виховання, виключає можливість абсолютизувати оцінку винятково як плід людської думки. Цей принцип передбачає, що теорія оцінки ефективності військово-правового виховання повинна правильно й своєчасно відображати сам процес військово-правового виховання, спиратись на нього. Військова практика має потребу в теорії оцінки ефективності військово-правового виховання, а остання, у свою чергу, вимагає свого підтвердження практикою, оскільки сила теорії визначається через її зв'язок з практикою.

Соціально-філософський аналіз ефективності військово-правового виховання засвідчив, що її особливість постає в надзвичайній діалектичності, мінливості, динамічності. Це потребує при її оцінці використовувати *творчий підхід*, який передбачає вищу форму активності й самостійної діяльності [217, с. 4-8; 93; 262]. Дійсно, педагогічні виховні завдання, у тому числі й завдання «виміру» оцінки ефективності військово-правового виховання, на відміну від інших завжди проблемні і, як наслідок, потребують творчого підходу. Можуть зустрічатися й типові завдання та ситуації в оцінці ефективності військово-правового виховання, при вирішенні яких можливі типові форми, методи та прийоми впливу, але їх поєднання і діалектичний взаємозв'язок при застосуванні в кожному конкретному випадку оригінальні й неповторні. Реалізація цього принципу особливо важлива в процесі розбудови Збройних Сил України.

Оцінка є важливим елементом активізації людського фактора. Проте реальна практика військово-правового виховання в збройних силах дає велику

кількість прикладів бюрократизму й формалізму. Достатньо проаналізувати перевідні характеристики та випускні атестації майбутніх офіцерів, в яких дається оцінка їх військово-правової вихованості. Досить часто вони набувають форм певних штампів, які не активізують курсантів, а навпаки, формують у них байдужість до самовдосконалення.

Системний підхід дозволяє адекватно відобразити усю різноманітність явищ і процесів в оцінці ефективності військово-правового виховання, що сприяє подальшому вдосконаленню усієї системи виховної практики. Системний підхід «орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкту і її механізмів, що забезпечують виявлення різноманітних типів зв'язків складного об'єкта і зведення їх в єдину теоретичну картину» [222, с. 612–613]. Такий підхід до оцінки ефективності військово-правового виховання виявляє її ціннісну предметність загалом; механізми забезпечення ефективного функціонування системи військово-правового виховання; багатоманітні зв'язки і відносини, що дає можливість отримати єдину синтетичну оцінку.

Крім названих принципів необхідно назвати й специфічні принципи оцінки ефективності військово-правового виховання: *принцип розвитку суб'єктивності в об'єктивність, принцип вибору, принцип відповідності*. Для оцінки ефективності військово-правового виховання важливі також принципи, що характеризують процес оцінки з військово-спеціального боку. У числі останніх – зумовленість оцінки потребами військової практики, залежність оцінки ефективності військового виховання від умов, в яких воно здійснюється та інші.

Окреслені принципи оцінки постають певною системою, оскільки вони взаємодіють між собою і відображають зв'язки в процесі військово-правового виховання у трьох «вимірах»: «суб'єкт – об'єкт», «мета – засіб – результат», «система військового виховання – система національного виховання».

Важливим атрибутом оцінки ефективності військово-правового виховання постають її функції. Дослідниця І. Копитова функції оцінки вважає одним із найважливіших структурних елементів процесу оцінювання, ступінь реалізації якого значно залежить від ефективності підготовки кадрів [121, с. 198–200]. До найважливіших функцій оцінки ефективності військового виховання відносять *регулятивну, індикаторну, прогнозуючу, виховну, нормативну і аксіологічну*.

Аксіологічна функція оцінки ефективності військово-правового виховання є основною, визначальною. Оцінка ефективності військово-правового

виховання ставить кінцевою метою виявлення значущості, цінності як наявних в об'єкта виховання спектру морально-правових і бойових якостей, рівня їх розвитку, так і самого процесу військово-правового виховання, умов в яких він здійснюється. Значущість, цінність об'єкта оцінки виражається в характеристиках його якісних ознак та їх рівнів, а також через якісну й кількісну визначеність еквівалента оцінки. Характеристика морально-правових і бойових якостей, процесу військово-правового виховання, якісна і кількісна визначеність еквіваленту оцінки виступають показником оцінки. Критерієм її є потреби та інтереси держави в надійному захисті.

Регулятивна функція оцінки проявляється в тому, що вона здійснює регуляцію відповідності цілей, змісту і результатів виховного процесу. Отримавши в результаті оцінки необхідну інформацію про стан керованого об'єкта (військовослужбовця), самого процесу військово-правового виховання і міри їх узгодженості із заданими параметрами (програма виховання, рекомендації науки в організації процесу військово-правового виховання), суб'єкт виховання корегує свої наступні впливи (постановка нових, більш складних виховних завдань, здійснення змін у змісті та організації як поточних, так і перспективних виховних впливів і т. ін.). Завдяки регулятивній функції оцінки, процес військово-правового виховання набуває чітко керованого характеру. Якість цієї функції визначається рівнем педагогічної майстерності суб'єкта виховання.

Індикаторна функція оцінки ефективності військово-правового виховання дозволяє відстежувати відносини між суб'єктом і об'єктом виховання, оскільки в оцінці знаходить своє відображення не тільки результат військово-правового виховання, за яким ми робимо висновок про його ефективність, а й розкривають цілі, засоби виховного процесу. Індикаторна функція проявляє себе в накопиченні, фіксації й узагальненні відомостей про об'єкт виховання і сам виховний процес. Таким чином, індикаторна функція оцінки ефективності військово-правового виховання дозволяє моніторити стан процесу військово-правового виховання, його структуру загалом й елементи, і перебігом цієї індикації своєчасно реагувати на зміни, що відбуваються.

Прогнозуючу функцію оцінки ефективності військово-правового виховання реалізувати досить складно. Це пояснюється тим, що ми оцінюємо рівень розвитку морально-правових і бойових якостей в умовах мирного часу, коли саме

оптимальне модулювання бойової обстановки не дозволяє відтворити реальну картину сучасного бою із застосуванням як високоточної зброї, так і зброї масового ураження. Адже цей прогноз повинен відповідати прояву реального рівня розвитку морально-правових і бойових якостей в умовах військового часу. Звідси – підвищена вимогливість до точності прогнозу у необхідному спектрі й рівні розвитку морально-правових і бойових якостей як результат оцінки.

У методологічному плані це означає, що не можна ототожнювати оцінку і прогноз, оскільки прогнозу має передувати оцінка, аргументом якої виступає практика. І кінцевий результат військово-правового виховання, і спосіб його досягнення повинні відповідати поставленим цілям, які визначаються вимогами військової практики (рівень розвитку військової науки і техніки, організація армії і флоту, способи ведення збройної боротьби і т. ін.). Прогнозуюча функція оцінки ефективності військово-правового виховання проектується ще в цільовій установці, але реалізується вона практично на всіх етапах процесу військово-правового виховання. Зазначеній функції належить винятково важлива роль у зростанні ефективності військово-правового виховання, оскільки вчить суб'єктів виховання використовувати результати прогнозу у вирішенні завдань.

Виховна функція оцінки тісно пов'язана з прогнозуючою й іншими функціями і в певних відношеннях «перетинається» з ними. Ще А. Макаренко підкреслював, що «немає жодного акту, жодного слова, жодного факту в нашій історії, які крім свого господарського, або воєнного, або політичного значення, не мали би і значення виховного» [142, с. 387]. Це можна віднести й до оцінки ефективності військово-правового виховання. Виникнувши як реакція на певну дію, вчинок, переломлюючись крізь внутрішній світ людини, володіє спрямовуючою силою і впливає на її подальшу поведінку, формування морально-правових і бойових якостей. В. Сухомлинський у цьому контексті називав оцінку тонким педагогічним інструментом і застерігав від бездумного її використання [242, с. 85].

Об'єктивна й справедлива оцінка рівня розвитку морально-правових і бойових якостей в об'єкта виховання, організації виховного процесу постає стимулом соціальної активності як для вихованців, так і для вихователів. Без такої оцінки заклики до роботи над собою, вдосконалення процесу військово-правового виховання у більшості випадків залишаються закликами. Так, позитивна оцінка вихователем вчинків і дій вихованця, схвалення його успіхів у

виконанні військового обов'язку перед Батьківщиною окриляє його, формує у нього почуття власної гідності, сповнює вірою у свої сили.

Нормативна функція оцінки ефективності військово-правового виховання полягає в тому, що в ній виражена міра оцінювальних морально-правових та бойових якостей і процесу військово-правового виховання та її відхилення від відповідної норми, яка виражена в моделі військовослужбовця, тієї або іншої військової спеціальності та у відповідності способів виховного впливу закономірностям процесу виховання. У випадку відхилення від норм у меншу сторону або в сторону невідповідності способів виховного впливу закономірностям процесу виховання оцінка ніби зумовлює перспективу зміни міри об'єкта, що оцінюється, приведення його до норми. Коли відбувається відхилення в бік перевищення норми в позитивний бік (підвищення обороноздатності держави) за умов науково обґрунтованої організації виховного процесу, то в оцінці схвалюється, а тим самим закріплюється нова, більш висока норма [121, с. 198–203].

Військова практика засвідчує, що ступінь реалізації розглянутих функцій оцінки ефективності військово-правового виховання у діяльності суб'єктів виховання різна. Найбільш успішно в практичній діяльності суб'єктів виховання реалізуються аксіологічна, індикаторна, нормативна функції, в меншій мірі – виховна, прогнозуюча і майже не знаходить практичної реалізації регулятивна функція. Дослідження підтверджують також що існують причини неефективності оцінки військово-правового виховання.

По-перше, недостатньо високий рівень професійної підготовки (у тому числі й аксіологічної) і педагогічної культури окремих суб'єктів виховання, особливо на рівні ротної ланки.

По-друге, на процес оцінки все ще суттєво впливають застарілі підходи і стереотипи. У підсумку предметом оцінки стає тільки кінцевий результат. Це, як правило, спектр морально-правових і бойових якостей. Проте засоби, якими був досягнутий цей результат, їх відповідність поставленим цілям суб'єктами не оцінюються. Тому і продовжує діяти в процесі виховання старий девіз: «Головне результат, а засоби усі хороші».

По-третє, оцінюючи будь-яку морально-правову і бойову якість об'єкта виховання, суб'єкти оцінки випускають із поля зору рівень його розвитку. Так і переходять в результаті цього одні й ті самі фрази про

наявність цієї якості в об'єкта виховання із однієї характеристики в іншу, що призводить до заспокоєності як об'єкта, так і суб'єкта виховання.

Зазначені причини демонструють низьку дієвість оцінки ефективності військово-правового виховання. Отже, необхідно озброїти суб'єкта виховання такою методикою оцінки, яка сприяла б найбільш повній реалізації основних її функцій. Таким чином, вивчення оцінки ефективності військово-правового виховання дозволяє зробити наступні висновки:

Оцінка ефективності військово-правового виховання впливає із аксіологічної функції свідомості, яка зумовлена самою діяльністю людини. Постійна потреба суб'єкта оцінки у певному спектрі й рівні розвитку морально-правових і бойових якостей, які визначаються вимогами сучасного бою, породжує не менш постійні протиріччя між метою, засобами її досягнення та отриманими результатами, що, в свою чергу, завжди ставить суб'єкта перед вибором або зміною цілі, засобів, результатів. Тому оцінка ефективності військово-правового виховання – це специфічне відношення суб'єкта, що виражене у понятійній формі, до реальної ефективності військового виховання, в результаті якого відбувається порівняння ефективності з еквівалентом на основі вибору його як критерію задоволення потреби у формуванні в військовослужбовців такого спектра і рівня розвитку морально-правових і бойових якостей, які дозволили б їм бездоганно виконувати свої обов'язки у військах.

Методологічною основою наукової організації оцінки ефективності військово-правового виховання є знання системи та її принципів. Опанування принципами дає загальну орієнтацію, але в жодному разі не звільняє суб'єкта оцінки від прояву самостійності, особистих пошуків, прагнень до еквіваленту. Творче застосування принципів оцінки в їх органічному взаємозв'язку дозволяє не тільки здійснювати наукову оцінку ефективності військово-правового виховання, а й вести пошук її подальшого удосконалення.

Основними функціями оцінки ефективності військово-правового виховання є регулятивна, індикаторна, прогнозуюча, виховна, аксіологічна, нормативна. Глибоке знання суб'єктом оцінки її основних функцій сприяє їх більш повній реалізації, що значно підвищує її дієвість.

Розглядаючи військово-правове виховання як керовану діяльність, ми маємо на увазі, перш за все, програмовану виховну діяльність, яка здійснюється за загальною і спеціальною цілями, що визначають спрямованість виховання.

Управлінню військово-правовим вихованням в Збройних Силах України притаманні основні риси та наукові основи, які характерні соціальному управлінню загалом. Разом з тим, управлінню військово-правовим вихованням притаманні й специфічні риси, які зумовлені змістом і характером завдань, які вирішують Збройні Сили України, особливостями військового колективу як специфічного соціального організму.

Відомо, що у військовому колективі функціональні обов'язки і відносини між військовослужбовцями чітко регламентуються законами, військовими статутами, настановами й інструкціями. У військовому житті практично немає межі між службовим й особистим часом, а всі військові формування мають строгу ієрархію підлеглості [85; 86]. У зв'язку з цим управління військово-правовим вихованням характеризується високим ступенем централізації, динамічністю, соціальною відповідальністю, яка покладається на органи керівництва за прийняття рішення, за «управлінський акт». Особливістю управління військово-правовим вихованням є й те, що суб'єкти управління при виконанні бойових завдань стикаються із смертельною небезпекою, що вимагає колосального напруження духовних і фізичних сил.

Управління військово-правовим вихованням має відповідати певним вимогам: по-перше, воно повинне забезпечувати проведення єдиної загальнодержавної лінії з усіх питань військового будівництва; по-друге, передбачати чіткий розподіл компетенцій і відповідальності між різними рівнями управління; по-третє, орієнтуватися на централізоване управління; по-четверте, бути максимально результативним; по-п'яте, базуватися на наукових прогнозах військово-політичної, військово-стратегічної обстановки і розвитку військової справи загалом [98, с. 51–55].

Управління має бути відпрацьоване таким чином, щоб відтворювати у військовослужбовцях необхідні для захисту Батьківщини риси характеру, зокрема такі як: переконання, діловитість, дисциплінованість, старанність, почуття відповідальності, ініціативу, самостійність тощо. Воно охоплює діяльність органів військового керівництва, командирів, органів виховної роботи і юридичних служб, яка спрямована на забезпечення регулювання соціальних відносин в армії. Останні, на наш погляд, потрібно розглядати на декількох рівнях. Перший рівень – це відносини, які є відображенням соціальних відносин суспільства

загалом. Вони існують у формі соціально-психологічних, міжособистісних відносин у військовому колективі.

Від характеру цих відносин залежить згуртованість військового колективу, соціально-психологічний клімат у ньому й інтенсивність духовного спілкування його членів. Соціальна належність особистості передбачає специфічне ставлення військовослужбовців до служби, що проявляється в рівні військової дисципліни, ступені соціальної активності й відповідальності. Щоб успішно здійснювати роботу з формування у військовослужбовців високих морально-правових і бойових якостей, командири, офіцери органів виховної роботи, військової служби правопорядку, військової прокуратури повинні досконало знати особливості соціальної структури суспільства, характер соціальних відмінностей, особливості соціальної психології.

Другий рівень відносин – це відносини між військовослужбовцями як носіями якісно неоднорідних видів військової праці розумової і фізичної, організаторської і виконавчої, кваліфікованої і некваліфікованої. Цей вид відносин визначається специфікою військової діяльності. Особливістю управління військово-правовим вихованням в армії є його спрямованість на усунення розбіжностей між різними соціальними групами військовослужбовців, на підвищення рівня їх загальноосвітньої і військово-технічної підготовки, на розширення творчого змісту військової праці, а саме на створення умов для всебічного розвитку особистості воїна і соціальний розвиток військового колективу. Тому управління військово-правовим вихованням має спрямовуватися перш за все на розвиток відносин між різними соціальними групами військовослужбовців (утвердження дружніх відносин між військовослужбовцями, командним і рядовим складом). По-друге, на становлення й удосконалення морально-правових і бойових якостей особистості воїна, формування національної свідомості, підвищення бойової готовності й вміння гідно виконувати священний обов'язок щодо захисту Вітчизни. По-третє, на розвиток військового колективу шляхом вдосконалення в ньому соціального спілкування з метою ефективного виконання бойових завдань, що передбачає створення в колективі здорової моральної атмосфери, внутрішньої згуртованості, нетерпимості до порушників військової дисципліни.

Загалом управління військово-правовим вихованням особистості воїна означає визначення соціальної ролі кожного військовослужбовця, його місця в військовому колективі, функцій і обов'язків. У вчинках, діях військових

проявляються їхні якості, соціальні властивості, виявляється особистісні риси. Особистість є носієм множини соціальних ролей, а оскільки роль є фактором, який організовує поведінку військової людини, то в інтересах організації важливо мати чіткі моделі рольової поведінки у військовій праці, спілкуванні й пізнанні. Чим краще розроблені рольові моделі, повніше засвоєні носіями, тим більше передумов до того, що поведінка військовослужбовців буде більше сприяти потребам конкретного військового колективу.

По-друге, управління військово-правовим вихованням залежить від засвоєння кожним воїном призначеної йому соціальної ролі, функцій та обов'язків, але таким чином, щоб він сприймав цю роль як особисту справу. У протилежному випадку військовослужбовець ставиться формально до її здійснення, а тому не дає військовому колективу того, що повинен дати і не використовує на повну силу свої здібності й можливості.

По-третє, управління військово-правовим вихованням означає забезпечення виконання кожним військовослужбовцем соціальних ролей. Вирішення цього завдання здійснюється системою правового регулювання, морального стимулювання із застосуванням різних методів виховання. Ступінь виконання військовослужбовцями ролей у багатьох випадках залежить від їх світоглядної, ідеологічної, професіональної підготовки, організованості, дисциплінованості, почуття відповідальності тощо [262, с. 235-156]. Оскільки управлінська діяльність носить системний характер, то й управління військово-правовим вихованням як соціальним явищем вимагає використання засобів системного аналізу.

Основними елементами управління військово-правовим вихованням як складною багаторівневою соціальною системою є: 1) керуюча підсистема (орган чи суб'єкт управління керуючий системою військово-правового виховання); 2) керована підсистема (об'єкт управління – військовослужбовці, військові підрозділи); 3) мета управління; 4) зміст управління системою військово-правового виховання воїнів; 5) зв'язки між ними [194; 262, с. 137]. Керуюча і керована підсистеми мають відносну самостійність. Будь-яка керуюча система водночас і керована, і самокерована, й навпаки. Самокерованість відіграє особливу роль у військово-правовому вихованні військовослужбовців ЗСУ.

Організаційна структура управління системою військово-правового виховання особового складу ЗСУ постає складною багаторівневою ієрархією підсистем, об'єднань, з'єднань, військових частин, підрозділів. Специфікою ЗСУ є те, що органами управління військово-правовим вихованням є командири, штаби, офіцери з виховної роботи, юридичні служби. Складну організаційну структуру має управління системою військово-правового виховання і у військових частинах. Воно здійснюється у таких напрямках:

- командному (забезпечує субординаційне управління підсистемами виховання колективів офіцерів, прапорщиків, сержантів, рядового складу, індивідуального виховання окремих військовослужбовців – по лінії командир частини – його заступники – штаб – начальники служб – командир батальйону – його заступники – штаб – начальники служб – командир роти, – його заступники – командир взводу – його заступник – командир відділення;

- організаційно-масовому (в межах якого командир частини, заступник командира з виховної роботи, місцевий профспілковий комітет, жіноча рада, рада ветеранів реалізують управління підсистемами виховання працівників, службовців ЗСУ, членів сімей військовослужбовців з метою підвищення їх виховної ролі);

- соціально-психологічний (забезпечує управління виховання по лінії командир – заступник командира з виховної роботи – органи самоуправління (загальні збори особового складу, офіцерські збори, суди честі, різні громадські комісії, редколегії друкованих видань, ради світлин) – агітатори в підрозділах, які організують роботу з військово-правового виховання особового складу).

Центральною фігурою в управлінні системою військово-правового виховання у військовій частині є командир. Він здійснює керівництво виховною роботою особисто, а також через своїх заступників, штаб, відповідні служб й використовує сили громадськості, колективів, жіночої ради, місцевого профспілкового комітету. Найближчим помічником командира в здійсненні цієї функції є заступник командира з виховної роботи. Багатоступеневий характер суб'єкта управління на рівні військової частини полягає в тому, що поряд з командиром і його заступником з виховної роботи суб'єктами управління в своїх підсистемах є начальники служб, голова профспілкового комітету, жіночої ради, ради ветеранів частини та інші.

Сьогодні активну участь в процесі управління військово-правовим вихованням беруть також церква (інститут військових капеланів) та волонтерські

організації. Мистецтво управлінської діяльності суб'єкта управління проявляється в тому, щоб поєднати, узгодити, інституціалізувати всі види відносин у відповідності з вимогами військових статутів, традиціями армійського побуту. Глибоке розуміння сутності і характеру соціальних зв'язків і відносин в армійських умовах, їх облік і регулювання стають важливою складовою національного виховання військових. Це передбачає удосконалення стилю управлінської діяльності, прагнення розвивати високу культуру відносин між військовослужбовцями, вивчати і враховувати інтереси різних категорій особового складу, мати соціальні механізми згуртування військових колективів.

Управлінська діяльність військового керівника передбачає певний рівень правової культури, тобто сукупність правових знань, умінь і якостей, що знаходять свій прояв у виховній діяльності і ґрунтуються на знанні законодавства й глибокій повазі до законів України, їх правильному розумінні та дотриманні. Відсутність подібних знань ускладнює роботу військових кадрів щодо зміцнення військової дисципліни, не дає можливості проникнути в корінь нестатутних взаємовідносин, грубості, образи особистості. Все це потребує від командного складу удосконалення стилю наукового управління військово-правовим вихованням, озброєння його результатами соціологічних досліджень, інформацією про соціальні механізми поведінки воїнів, про можливу поведінку різних категорій військовослужбовців у тій чи іншій ситуації.

Відомо, що управління носить циклічний характер. Цикл управління системою військово-правового виховання містить у собі такі послідовні етапи:

- 1) підготовка прийняття рішень, встановлення початкового рівня керованої системи;
- 2) прийняття рішень у сфері військово-правового виховання, планування виховної роботи на основі отриманої інформації і характеру реалізованих цілей;
- 3) постановка цілей і завдань виховання воїнів на основі рішень і планів, організація їх виконання;
- 4) контроль і оцінка ефективності військово-правового виховання.

Кожен з етапів є сукупністю мисленневих, раціональних і практичних операцій суб'єкта управління з переробки інформації з метою ефективного здійснення керівного впливу на об'єкт. Управління військово-правовим вихованням є інформаційним процесом, тому діяльність командирів, офіцерів з виховної роботи щодо його здійснення значною мірою зводиться до збирання й

опрацювання різноманітної соціальної інформації. Різні види управлінської діяльності здійснюються різними методами управління системою військово-правового виховання, які є сукупністю прийомів і засобів керівного впливу командирів, їх заступників із виховної роботи, офіцерів штабів, соціально-психологічних і юридичних служб на офіцерів, прапорщиків, сержантів з метою спонукання їх до ефективного вирішення виховних завдань. Залежно від виду управлінської діяльності методи управління системою військово-правового виховання класифікуються на методи керівництва, організації і регулювання. Як засвідчує вивчення реальної практики, методи керівництва містять методи цілепокладання (аналіз суспільно-політичної і директивної інформації, перевірки і вивчення стану виховної роботи в підрозділах), вивчення та узагальнення передового досвіду; методи прогнозування (планування, моделювання, екстраполяції); методи дослідження (соціологічні дослідження, психолого-педагогічна діагностика, експеримент, вивчення результатів діяльності й документів та ін.). До методів організаційної діяльності належать нормативні методи (постановка завдань, розпорядження, наказ); виконавчі методи (підбір вихователів, розподіл обов'язків, інструктаж).

Методи регулювання складаються із методів оперативної оцінки (збирання оперативної інформації, узагальнення і порівняння даних); корекції (висування вимог, організація оцінки і спонукання до самооцінки, обмін думками, надання порад і пропозицій); стимулювання (критика і самокритика, вивчення громадської думки, заохочення і примус). Крім того, в усіх видах управління військово-правовим вихованням використовуються загальнопедагогічні методи виховного процесу (переконання, особистий приклад, вправа та інші) і дидактичного впливу (роз'яснення, обговорення, демонстрація, самостійна робота).

У нерозривній єдності з методами управління військово-правовим вихованням перебувають форми. Вони відображають організаційну сторону взаємозв'язку, взаємодії між суб'єктом і об'єктом управління системою військово-правового виховання. Практика, яка склалася у військах, дозволяє виділити форми підготовки офіцерів, прапорщиків, сержантів як керівників виховної роботи. Аналіз форм підготовки засвідчує, що їх характерними рисами є систематичність, послідовність у розробці програм і планів занять, тривалість в часі, орієнтування на вирішення фундаментальних завдань формування особистості офіцера, прапорщика, сержанта як військового педагога.

Управління системою військово-правового виховання як об'єктивний, динамічний процес має свої закономірності. Основними специфічними закономірностями, які відображають суттєві, повторювані зв'язки між елементами і структурою управління системою військово-правового виховання є:

- відповідність мети управління системою військово-правового виховання завданням і змісту регулювання впливів середовища, організації цілеспрямованих виховних впливів і керівництва самовихованням воїнів;
- відповідність керуючих впливів суб'єктів управління мотивам, установкам і внутрішнім можливостям об'єкта виховання;
- відповідність управління і самоуправління системи військово-правового виховання частини і підсистем, що в неї входять.

Ефективне управління системою військово-правового виховання передбачає врахування суб'єктами управління зазначених закономірностей. Це дозволяє їм із багатьох варіантів виховних завдань обирати найбільш оптимальні шляхи розв'язання протиріч, які виникають.

Таким чином, військово-правове виховання та його ефективність як об'єкт соціально-філософського аналізу є складним соціальним утворенням і яке є об'єктивно зумовленим процесом систематичного і цілеспрямованого впливу на свідомість, почуття і волю військовослужбовців з метою формування у них визначеного спектру і рівня морально-правових і бойових якостей, необхідних для успішного функціонування армії та виконання нею особливої місії по захисту кордонів і цілісності України в мирний і воєнний час. Ефективність є важливою характеристикою процесу військово-правового виховання. Таке розуміння ефективності військово-правового виховання дає можливість уявити її в двох аспектах: по-перше, як порівняння отриманого кінцевого результату з метою, тобто як ефективність, що виражається в кінцевому результаті; по-друге, як функцію від основних елементів структури процесу військово-правового виховання, у тому числі і оцінки його ефективності; а також від об'єктивних умов, в яких протікає цей процес.

2.3. Нормативно-правове регулювання поведінки та правова соціалізація військовослужбовців

Нормативно-правове регулювання поведінки особового складу Збройних Сил України – це система правових засобів, яка забезпечує результативний

правовий вплив на військовослужбовців як учасників суспільних відносин. При оцінці механізму правового регулювання враховують два його базових засоби: позитивне зобов'язання (динамічна функція) і дозвіл чи заборона (статистична функція). У психологічному аспекті зазначений механізм повинен характеризувати формування поведінки військовослужбовців як результат правової регуляції [21, с. 84]. Позитивне зобов'язання як динамічна функція спрямовує спонукальні мотиви поведінки індивідів і забезпечує їх дію, навіть примусово. Цей засіб призначений для того, щоб незалежно від інших факторів, досягнути потрібного ефекту. З юридичної точки зору покладання на людину обов'язків та спонукання її до активних дій є могутньою «нав'язливою» силою і найбільш надійним засобом досягнення результату. Проте цей засіб не орієнтує на соціальну активність військовослужбовців, він не сприяє розвитку соціально цінного у психічному житті, тобто реалізації потенціалів людини, котрі базуються на власній ініціативі, свідомому виборі цілей і засобів їх досягнення.

Позитивний психологічний ефект зобов'язання проявляється у виробленні звички до дисципліни, порядку й організованості й діє одночасно з негативним, оскільки зобов'язання пов'язане з іншими чинниками, які впливають на поведінку військовослужбовців (політичними, економічними, моральними тощо). При застосуванні цього засобу правового регулювання важливо уникати несприятливих психологічних факторів, таких як страх, побоювання, остороги і т. ін., що не сприяють розвитку цінних якостей особистості.

Позитивне зобов'язання має слабкі сторони і в контексті надійності. Адже якщо відсутня необхідна узгодженість з дією інших чинників, а зобов'язання має суб'єктивний характер і є надлишок державно-примусових зобов'язань, то очікуваний соціальний ефект не завжди буде досягнуто. До того ж інколи лише за формальними ознаками, з великими втратами і зростанням негативних явищ у поведінці військовослужбовців [21, с. 85]. Правове регулювання, що здійснюється шляхом дозволів і заборон, навпаки, сприяє розвитку таких спонукальних мотивів поведінки військовослужбовців, які впливають із матеріальних та інших визначальних процесів у житті суспільства і відповідають найбільш цінним психічним якостям особи. Хоча юридичні заборони і мають стримуючий характер, проте вони можуть істотно впливати на поведінку військовослужбовців, особливо в тому випадку, коли

вона обмежена умовами їх соціального життя. Такі юридичні заборони лише зміцнюють вже існуючі моральні.

Регулювання за допомогою дозволів має відкрити простір матеріальним, моральним та іншим позаправовим стимулам. Воно спрямоване на розвиток найважливіших духовних і психічних рис особи, пов'язаних із самостійною, ініціативною діяльністю. Крім того, надання людині в порядку дозволу суб'єктивних прав орієнтує її на бажаний і схвалюваний соціумом спосіб мислення. Отже, основною тенденцією в розвитку правового регулювання поведінки військовослужбовців має стати широке використання дозволів і заборон в єдності. Саме вони здатні забезпечити широкий прояв позитивного потенціалу матеріальних і духовних стимулів, у тому числі й заохочень, використання яких врегульовано юридичними нормами. А спосіб позитивного зобов'язання слід використовувати насамперед для регулювання поведінки «технологічного» типу (наприклад, за допомогою правил техніки безпеки) або такого типу, який має потребу в неординарній дисципліні й організованості (при використанні зброї, виконанні бойових завдань і т. ін.).

Основними стадіями правового регулювання є формування і дія юридичних норм, виникнення прав і обов'язків та їх реалізація. Необхідність у додатковій стадії застосування права виникає тоді, коли відповідний державний орган видає владний індивідуальний акт. Вітчизняний дослідник Е. Афонін виокремлює такі чотири етапи механізму правового регулювання: юридичні норми, індивідуальні розпорядження щодо застосування права (актуальний елемент), правовідносини та акти реалізації прав і обов'язків [21, с. 86]. Зазначимо, що оптимальність системи правового регулювання соціальної поведінки військовослужбовців багато в чому залежить від якості кожного з цих елементів, але особливо високими є вимоги до індивідуальних розпоряджень застосування прав. В умовах військової служби вони, як правило, використовуються командирами і начальниками. Саме останні в першу чергу повинні володіти відповідними знаннями, навичками й уміннями.

Важливе значення у військових підрозділах мають і дієздатні юридичні служби, правозахисні органи і, насамперед, органи військової служби правопорядку у Збройних Силах України. У сучасних умовах важливого значення набувають й органи прокурорського нагляду.

Юридичні норми становлять вихідну базу регулювання соціальної поведінки військовослужбовців, за допомогою яких формується поведінка, яка повинна відповідати ідеальній моделі. Крім норми важливим є застосування всіх юридичних засобів та елементів механізму правового регулювання поведінки військовослужбовців. Юридична норма ухвалюється державою, охороняється нею як загальний принцип поведінки, що надає військовослужбовцям юридичні права і накладає на них юридичні обов'язки.

Особливість правової норми полягає в її загальному державно-владному характері. Правові норми поділяються на регулятивні, охоронні й спеціалізовані норми, які містять свої дефініції, декларації тощо. Формою існування будь-якої норми є нормативно-правовий акт. Тому проектування системи оптимального нормативного регулювання поведінки військовослужбовців повинне здійснюватися відповідно до переднього аналізу системи відповідних нормативно-правових актів, які поділяються на закони і підзаконні акти. Всі нормативно-правові акти взаємопов'язані, а накази і підзаконні акти доповнюють і конкретизують зміст норм законів.

Після проголошення суверенітету України було прийнято значну кількість нормативно-правових актів, безпосередньо присвячених регулюванню поведінки військовослужбовців. Водночас на рівні підзаконних актів нерідко діють статuti, положення та інструкції збройних сил колишнього СРСР. Основними складовими системи нормативно-правових актів у цій сфері є: Конституція (Основний Закон) України, Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» і Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей». Важлива роль належить також Законам України «Про альтернативну (не військову) службу», «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ» та інші [84; 85].

Оснoву нормативної бази доповнюють закони, які безпосередньо визначають завдання і функції Збройних сил та інших військових формувань, зокрема: «Про оборону України», «Про Збройні сили України», «Про прикордонні війська», «Про національну гвардію», «Про війська внутрішньої та охоронної служби», «Про службу безпеки України» [86; 87].

Зазначимо, що ухваленим законам, які стосуються питань військового будівництва, притаманна тенденція до демократизму і гуманності, зокрема

віруючі деяких конфесій мають право на альтернативну службу. Значна частина громадян мають право на відстрочку від служби або взагалі звільняються від неї. Рішення військкомату може бути оскаржено в суді. Щоправда, до цього часу, як засвідчує практика, в законах не відрегульовані питання, пов'язані, зокрема, з пільгами для військовослужбовців-жінок, з процесами звільнення військовослужбовців строкової служби з лав Збройних сил. Крім того, існують такі положення законів, які не можуть бути застосовані через відсутність або недосконалість підзаконних актів. Так, для застосування норми про звільнення за сімейними обставинами необхідна спеціальна постанова уряду України, якої поки ще немає.

На сьогодні основними елементами системи підзаконних актів України, які регулюють поведінку військовослужбовців, є Наказ Президента України «Про Збройні сили України», Постанова Верховної Ради України «Про текст військової присяги» і «Про тимчасове положення про прийняття військової присяги», а також Постанова Кабінету Міністрів України «Про грошове забезпечення військовослужбовців Збройних сил України». Важливе значення у регулюванні поведінки військовослужбовців мають нові тимчасові загальновійськові статuti ЗСУ, вдосконалення яких є складовою формування системи нормативного врегулювання суспільних відносин у цій сфері. Для цього необхідно обрати основним засобом нормативного регулювання формування правових дозволів і заборон; спиратися на силу інших (не правових) соціальних норм, які регулюють поведінку військовослужбовців; забезпечити дієвість положень законів, насамперед присвячених правам і свободам військовослужбовців [21, с. 88].

Законодавець має враховувати такі дозволи і заборони, котрі якнайповніше відповідають потребі стимулювання соціально схвалюваних якостей військовослужбовця, а також передбачати гарантії певних прав, наприклад, можливість оскарження неправомірних дій командирів і начальників у суді. Законодавчо має бути визначений порядок створення інфраструктури застосування правових норм відносно військовослужбовців (наприклад, вимоги щодо необхідності правової підготовки посадових осіб Збройних сил) і, насамперед, інфраструктури правоохоронної діяльності у Збройних силах (тобто Військової служби правопорядку у ЗСУ і прокурорського нагляду).

Ідеали і нормативні установки залишатимуться деклараціями, якщо не будуть забезпечені ефективними механізмами їх впливу на людину та реалізації на практиці. Соціальні установки і норми повинні дійти до конкретного військовослужбовця через канали соціальних норм. До виконання нормативних систем і положень слід залучати соціальні й соціально-психологічні регулятори, які ґрунтуються на загальноприйнятих закономірностях поведінки і відносин. Одним із найважливіших завдань військово-правового виховання є правова соціалізація військовослужбовців. Характеристика армії як специфічного соціального інституту, її основні ознаки підкреслюють особливість і складність процесу соціалізації військовослужбовців. Цей процес носить конкретно-історичний характер, перебуває значною мірою під контролем держави та інших соціальних інститутів, які прагнуть нав'язати притаманні армії соціальні норми і цінності громадянам відповідно до знань, цілей, потреб і інтересів. Військово-правова робота надає якісної визначеності й іншим елементам соціалізації, визначає їх мету, спрямованість розвитку духовних процесів і явищ.

Характер і зміст соціалізації визначаються типом суспільства й особливостями культури, в яких вона відбувається. Так, в демократичному суспільстві соціалізація за змістом та формою закономірно носить гуманістичний і демократичний характер, ґрунтується і орієнтується на відповідні цінності та норми. Для тоталітарних й авторитарних соціально-політичних режимів характерний такий тип соціалізації, коли принижуються або нехтуються права і свободи людини, індивідуальність особистості та її творчі здібності, пропагується винятковість державної влади, безумовне і беззаперечне підпорядкування особистості суспільству. Принципові відмінності у цілях соціалізації зумовлюють докорінні відмінності у формах, способах та методах її проведення.

Основними факторами соціалізації військовослужбовців виступають елементи соціального середовища, з якими вони взаємодіють. Це, по-перше, сукупність статусів та ролей, які їм пропонує суспільство; по-друге, сукупність соціальних інститутів, громадських організацій, соціальних спільнот і груп, у межах яких вони реалізують певні соціальні ролі і набувають бажаних соціальних статусів; по-третє, сукупність цінностей, соціальних норм, знань, навичок, умінь, якостей, якими оволодіє військовослужбовець, щоб відповідно до

потреб суспільства виконувати відповідні ролі й підтримувати набутий статус; по-четверте, сукупність соціальних інститутів і соціальних технологій виробництва (продукування) та передачі культурних зв'язків, цінностей, норм і, по-п'яте, на формування ціннісних установок та поведінку військовослужбовців значний вплив мають конкретні ситуації та події [112, с. 251–255].

Особистість військовослужбовця неможлива поза військовою діяльністю і спілкуванням. Тільки включившись у процес суспільної практики, він виявляє соціальну сутність, формує свої соціальні якості, виробляє ціннісні орієнтації. Трудова діяльність становить основу соціального буття військовослужбовця, бо саме в праці він найбільшою мірою виражає себе як соціальна істота. На соціалізацію військовослужбовців впливають також культурні традиції, релігія, расові і класові відмінності тощо. Особистість військовослужбовця перебуває на перетині надзвичайно великої кількості впливів і факторів, при цьому до впливу соціального середовища військовий ставиться вибірково, на основі сформованої у нього системи цінностей, світогляду, набутого досвіду.

Військова праця є інтегративною діяльністю, в якій втілені всі інші види і форми трудової діяльності. У ній акумулюються аспекти перетворення, пізнання, оціночно-орієнтованої, комунікативної діяльності [77, с. 82–87]. Військова праця відрізняється просторовою масштабністю, стабільністю в часі (вона існує як у воєнний, так і мирний час), різноманітністю форм, історичною та соціально-політичною значущістю для долі народів. На думку М. Требіна, «під військовою працею варто розуміти всю цілеспрямовану, різноманітну діяльність військовослужбовців щодо підтримки постійної бойової готовності і боєздатності збройних сил в інтересах забезпечення безпеки країни, участі в миротворчих операціях у всіх куточках Земної кулі, а у воєнний час – розгрому і знищення агресора» [247, с. 126]. Військова праця відрізняється від інших видів трудової діяльності універсальним характером і граничною складністю.

Найважливішими сферами військової праці є бойова і гуманітарна підготовка, експлуатація і обслуговування зброї та військової техніки, несення бойового чергування, внутрішньої і вартової служби, а також безпосереднє ведення бойових дій щодо захисту Батьківщини. Це дає нам підстави стверджувати, що військова праця – це не просто основа соціалізації особистості, а соціалізації особистості в її військово-правовій спрямованості.

Аналогічно, як військова праця, потрапляючи під загальне визначення праці як доцільної діяльності спрямованої на створення матеріальних та інших благ, необхідних для задоволення потреб кожного індивіда і суспільства загалом, виступає стосовно суспільної праці особливою діяльністю, що володіє родовими ознаками першої при збереженні власної соціальної і технологічної специфічності. Так і військово-правова соціалізація військовослужбовців постає як особливий вид соціалізації. Одним із основних факторів визначаючих особливості військово-правової соціалізації військовослужбовців виступають збройні сили – соціальний інститут, відокремлений від соціального середовища цілісний матеріальний об'єкт, що має визначну кількість функціонуючих, взаємопов'язаних один з одним елементів і взаємовідносин між ними.

Як соціальна система армія не тільки протистоїть зовнішньому середовищу, а й взаємодіє з ним. Ця взаємодія має певні особливості, які зумовлені характерними рисами і суттєвими ознаками збройних сил.

По-перше, армія є частиною конкретного суспільства, безпосередньо й органічно залежить від нього. У ній відображаються всі суспільні відносини – політичні, економічні, соціальні, духовні. Характером суспільних відносин зрештою визначається стан армії, рівень її військової і технічної оснащеності, якості та підготовленість особового складу, організаційна структура, розвиток військової теорії і науки. В цілому суспільство визначає соціальний портрет, історичне призначення, функції армії, а також місце серед інших соціальних інститутів, що впливає на процес військово-правової соціалізації військовослужбовців.

По-друге, армія – це свідомо створюваний державою відповідно до суспільних потреб соціальний інститут. Тому при її будівництві безпосередньо постають питання мобілізації ресурсів суспільства на досягнення поставлених цілей, визначення шляхів їх досягнення, а також такі проблеми як чисельність, спосіб комплектування армії, бойова та мобілізаційна готовність, методи і форми військово-правового виховання військовослужбовців тощо.

По-третє, як орган держави армія – це озброєна організація, призначена для ведення війни, збройної боротьби на всіх рівнях – тактичному, оперативному, стратегічному. Здатність армії вести збройну боротьбу зумовлюється наявністю воєнної могутності, яку визначають такі чинники, як кількість і якість озброєння, бойової техніки; тип організації. розвиток

військової науки і такі складові військово-правової соціалізації як морально-бойові якості особового складу, його професійна майстерність.

По-четверте, збройні сили – це не тільки знаряддя для ведення війни, а й специфічна організація. Своєрідність армії полягає в тому, що як організація вона містить різні за природою і функціями компоненти. Будь-який військовослужбовець виступає і як особистість, і як посадова особа, яка виконує конкретну роль. Кожна функціональна група є одночасно і військовим колективом і специфічним підрозділом військової організації. Такий розподіл простежується на всіх рівнях організації збройних сил.

На процес військово-правової соціалізації впливає і внутрішньо суперечлива природа будь-якої військової організації, яка має подвійний характер прояву. З одного боку, вона виконує функції, які впливають із сутності призначення армії (захист конституційного ладу, суспільства), а з другого, – зміст цих функцій не завжди збігається зі сподіваннями та побажаннями суспільства, оскільки для їх здійснення потрібно платити податки, виконувати військовий обов'язок, нести інші витрати. Крім того, досить часто військова еліта абсолютизує свою функцію і протиставляє себе суспільству, підпорядковує свою професійну діяльність відомчим, корпоративним, а то й відверто корисним цілям.

Особливості функціонування армії як соціального інституту визначають відмінності, характерні риси військової праці, яка суттєво визначає процес військово-правової соціалізації. Найбільш загальною рисою військової праці є те, що вона відображає своєрідний суспільний поділ праці, відноситься до одного із видів непродуктивної діяльності, не має предметно-виробничого характеру. Частина суспільства, зайнята у військовій праці, використовує військову техніку і озброєння за призначенням і робить своєрідну послугу суспільству – забезпечує захист Батьківщини [300].

Військова праця складна і багатогранна. У своїй основі вона є творчим процесом, який вимагає наукової організації на засадах широкого використання наукових досягнень і передового досвіду. Наукова організація військової праці виступає сукупністю заходів військового, соціально-політичного, технічного, організаційного та психологічного характеру, що передбачають вивчення, узагальнення і впровадження новітніх досягнень науки і передового досвіду з метою підвищення бойової готовності військ. Ці заходи зорієнтовані на

всебічний розвиток особистості воїна, виховання його в дусі патріотизму та професіоналізму і забезпечують військово-правову соціалізацію особистості. Потрібно враховувати, що військова праця за психофізіологічними параметрами характеризується винятково високою фізичною і духовною напругою, пов'язаною з умовами похідно-бойового життя. Реалізація військовослужбовцем множини функцій в умовах збройних сил говорить про функціональний рівень інтеграції особистості, а наявність можливостей зміни функцій виступає постійним і важливим стимулом його зростання і зрілості.

Нормативна інтеграція передбачає засвоєння військовослужбовцем Законів, Статутів, норм, правил поведінки, навичок та інших нематеріальних соціальних регуляторів. Міжособистісна інтеграція характеризується встановленням доброзичливих, товариських зв'язків між військовослужбовцями у військових колективах. Міжособистісну інтеграцію індивіда необхідно враховувати при здійсненні військово-правового виховання, соціального управління, особливо у відділеннях і взводах. Усі рівні інтеграції особистості в суспільстві взаємопов'язані та забезпечують безконфліктні відносини між індивідом і збройними силами, державою, суспільством. У процесі входження у спільноту військовослужбовців особистість інтегрує соціальні відносини, усталену систему зв'язків, які склалися в ході взаємодії військовослужбовців.

До структури соціалізації військовослужбовців входять соціально-військове пізнання, оволодіння навичками практичної діяльності; інтеріоризація норм, позицій, ролей пов'язаних з військовою службою; вироблення ціннісних орієнтацій та установок, які стимулюють індивіда стати надійним захисником Батьківщини, а також включення його в активну творчу діяльність. У процесі соціалізації її суб'єкт не тільки чинить вплив на об'єкт (збройні сили), а й сам перебуває під впливом останнього. Соціалізація особистості в збройних силах відбувається в основному на базі групового (колективного) досвіду. Саме в результаті соціальної взаємодії в малих (відділення, взвод, рота) і великих (батальйон, полк, бригада і т. ін.) групах військовослужбовцями засвоюються накопичені військові знання, досвід, цінності і норми. У той же час не можна ігнорувати і роль індивідуального досвіду, який визначає неповторність й індивідуальність. Немає і не може бути двох абсолютно однакових процесів соціалізації, тому не існує двох абсолютно однакових особистостей навіть близнюків [7].

Процес поєднання факторів, які характеризують умови армійського середовища із факторами особистісними і є механізмом соціалізації в умовах збройних сил. Соціологи виділяють дві моделі соціалізації – модель підпорядкування і модель інтересу. Найбільш характерною моделлю в умовах військової служби є модель підпорядкування, яка передбачає суспільну необхідність як першоджерело соціалізації, проте це не виключає інтересів конкретної особистості. Аналіз факторів і механізмів соціалізації військовослужбовця в умовах збройних сил дозволяє виділити в її процесі дві фази соціальну адаптацію та інтеріоризацію. Соціальна адаптація – це такий вид взаємодії особистості з армійським середовищем, в ході якого відбувається узгодження вимог і очікувань взаємодіючих сторін. Адаптація означає пристосування до армійських умов, рольових функцій, норм, військової спільноти, збройних сил. У процесі її військовослужбовець узгоджує самооцінку і власні домагання зі своїми можливостями та реаліями армійського середовища.

Адаптація – обов'язковий етап «входження» військовослужбовця в систему армійських відносин. Однак вона не забезпечує повноцінності й комфортності його участі у військово-службових відносинах і соціальних зв'язках, можливості його максимальної самореалізації. На цьому етапі велика роль відводиться командирам, офіцерам-вихователям в організації військово-правового виховання з урахування індивідуальних особливостей військовослужбовця, що дає можливість зняти багато проблем, пов'язаних з процесом адаптації.

Не меншої уваги з боку командирів і офіцерів-вихователів потребує і друга фаза соціалізації військовослужбовців – інтеріоризація. Суть інтеріоризації як складного індивідуального процесу полягає у включенні у внутрішній світ військовослужбовця соціальних норм, цінностей, пов'язаних із військовою службою, захистом Батьківщини, які він засвоює і перетворює у внутрішнє «Я». В умовах саме цієї фази формується особистість захисника Вітчизни, виявляється його індивідуальність. Результатом інтеріоризації є індивідуальність, неповторність її духовного світу, специфіка соціальної активності, яка виникає на основі поєднання вроджених особливостей темпераменту, інтелекту військовослужбовця і умов служби в збройних силах. Якщо під час адаптації відбувається пристосування воїна до армійського середовища, то на фазі інтеріоризації у нього формується внутрішнє «Я», особисте духовне ядро,

потреби, інтереси, армійські цінності, ціннісні орієнтації, що виявляються у зміні і його поведінки та ставлення до військової служби [5, с. 116–120].

Процес соціалізації в армійських умовах відбувається, як правило, на стадії юності і зрілості, чи трудової стадії, яка охоплює період активної участі людини в трудовій діяльності. На цій стадії соціалізація йде переважно по висхідній лінії, коли особистість досягає високого соціального статусу і відповідних соціальних ролей. Однак можуть мати місце і зигзаги, зриви, кризи і навіть крах планів та надій як з вини самих людей, так і незалежно від їх волі та прагнень. Це, як правило, пов'язано із серйозними змінами в житті людини, його переоцінкою, зі змінами планів та перспектив. Це може бути пов'язано й з певними життєвими циклами, які пов'язані зі зміною соціальних ролей, набуттям нового статусу, відмовою від попередніх знань, звичок, оточення, дружніх контактів, звичного способу життя.

Кожного разу, вступаючи в новий цикл військовослужбовцям доводиться багато в чому перенавчатися, відмовлятися від раніше або недостатньо засвоєних, або таких, що не відповідають новій ситуації, соціальних ролей. Цей процес включає два етапи десоціалізацію (відмову від старих, попередніх цінностей, норм, ролей і правил поведінки) і ресоціалізацію (етап засвоєння нових цінностей, норм ролей і правил поведінки). Відомо, що у кожній армії в усі часи новобранців завжди (і в армії стародавнього Риму, і в царській Росії, і у демократичних арміях США, Англії, Франції, і у колишньому СРСР), як правило, піддавали муштрі, що інколи супроводжувалася і приниженням. У такий спосіб армія як соціальна інституція примушувала людину позбутися наслідків попередньої соціалізації, які були засвоєні у цивільному житті (під гаслом – це вам не «гражданка»), і швидко набувати нових соціально значущих якостей, що стали потрібні в її новому становищі [8, с. 21–33].

Таким чином, можемо зазначити, що десоціалізація і ресоціалізація військовослужбовців є складовими єдиного процесу військово-правової соціалізації. Командирам, їх заступникам з виховної роботи потрібно враховувати, що в його основі лежать протиріччя, сумніви, досить складне сприйняття військового життя, яке жорстко регламентоване законами, статутами, іншими нормативними актами. Фактично новобранець потрапляє у такі екстремальні умови, коли десоціалізація заходить надто глибоко і може перетворитися у руйнацію моральних засад особистості, а ресоціалізація іноді йде дуже складно,

носить поверховий характер. Ці аспекти потрібно враховувати в процесі організації військово-правового виховання, що уможливить зробити процес десоціалізації і ресоціалізації військовослужбовця менш болісним. Одним із шляхів вирішення цієї проблеми є створення системи військово-гімназійних класів і ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою, які розташовані практично в усіх регіонах України.

Справа в тому, що в 10–15 років, привчаючи підлітків до військового порядку і дисципліни, їх певним чином не доводиться «ламати». В цьому віці направити хлопчика у потрібне русло значно легше, причому без психологічної шкоди. У ранньому і підлітковому віці хлопцям легше прищепити почуття відповідальності за себе й товаришів, простіше звикати до дисципліни та самоорганізації. Цикл навчання у військово-гімназійних класах і ліцеях з посиленою військово-фізичною підготовкою схожий на армійський. Спочатку кадети і ліцеїсти вивчають свої обов'язки, статuti, матеріальну частину стрілецької зброї та вправляються у стройовій підготовці. До кінця навчального року в кожного з них уже вимальовується досвідчений «новобранець», якого саме час спробувати на полігоні.

Тут все, як у справжній армії знайомство з бойовою технікою, зброєю, тактичні заняття, перший власноруч виритий окоп, перший постріл зі справжнього автомата, дуже смачна та запашна солдатська каша і міцний сон у наметах після виснажливого дня [30, с. 24–29]. Така форма навчання і виховання підлітків значно сприяє їх військово-правовій соціалізації. Особлива увага повинна приділятися також первинній військово-правовій соціалізації, яка пов'язана з прямим впливом на воїна безпосереднього оточення, а саме первинних соціальних груп (відділення, взвод, рота), їх командирів-вихователів. Не менш важливою є і вторинна соціалізація, яка здійснюється вторинними соціальними групами (батальйон, частина, збройні сили) в загальній формі, опосередковано і більшою мірою носить інституціалізований характер.

Таким чином, військово-правове виховання, виступаючи складовою військово-правової соціалізації, однією з її цілеспрямованих форм, здійснюється суспільством з метою забезпечення більшої надійності, гарантованості включення військовослужбовця у соціальні зв'язки, які притаманні Збройним Силам України. У його процесі використовуються такі засоби, форми і методи, які спроможні принести найбільший ефект виховної дії. При формуванні мети і завдань

військово-правового виховання, пошуку засобів і методів його реалізації враховуються стихійні, непередбачувані фактори соціалізації особистості, що дозволяє зробити навчально-виховний процес в Збройних силах більш ефективним. У випадку, коли командири, їх заступники з виховної роботи прагнуть нав'язати ідеї, котрі не узгоджуються з ходом об'єктивного розвитку або конкретними умовами життєдіяльності військовослужбовця, результативність такого виховання буде низькою чи навіть нульовою [11].

Знання спрямованості впливу стихійних умов армійського середовища сприяє нейтралізації негативних чинників шляхом військово-правового виховання. В умовах ЗС України воно набуває постійного характеру в ході проведення навчального процесу, тренувань, оволодіння технікою і озброєнням, несення вартової і внутрішньої служби, бойового чергування, військових навчань і ведення бойових дій, тому і відіграє дуже важливу роль в процесі військово-правової соціалізації військовослужбовців, у формуванні їх правосвідомості. Правосвідомість військовослужбовців як складне поєднання раціональних і чуттєвих компонентів залежно від рівня і глибини відображення правової дійсності дослідники поділяють на повсякденну, професійну, наукову і компетентну [126, с. 34-38; 182, с. 57; 229, с. 7-14].

Повсякденний рівень правосвідомості у Збройних Силах України, за С. Скуріхіним, притаманний рядовому і сержантському складу. Повсякденна правосвідомість передбачає відображення військовослужбовцями правових явищ при зіткненні з правом у процесі військового життя і діяльності. Вона органічно пов'язана з безпосередньою повсякденною практикою реалізації права цією категорією військовослужбовців, їх емпіричним досвідом, відтак має обмежений характер. Уявлення про право у зазначених груп військовослужбовців обмежується знаннями окремих положень військового законодавства, що безпосередньо регулюють їх діяльність і взаємовідносини з іншими військовослужбовцями. Первинне ставлення до законності й правопорядку в армійському середовищі виникає на стихійному рівні й виражається у почуттях, емоціях, тому роль чуттєвого у цього виду правосвідомості є досить значною.

Уявлення про право знаходить своє віддзеркалення і в солдатському фольклорі, що часто розкриває негативні сторони армійського життя (наприклад: «Командир завжди правий, навіть якщо він не правий»; прагнення командирів навести в підрозділі статутний порядок сприймається в

солдатському середовищі як «закручування гайок», замах на їх «свободу» – «Краще при «дідовщині», ніж при «уставщині» тощо). Дефекти правосвідомості військовослужбовців рядового і сержантського складу часто породжують нестатутні взаємовідносини і можуть призводити до правопорушень, у тому числі й до злочинів. Вирішенню цієї проблеми має бути приділена особлива увага на сучасному етапі реформування Збройних Сил України.

Професійна правосвідомість притаманна офіцерам, що мають юридичну освіту і практикують у галузі права. Не випадково, до військових звань офіцерів юридичних служб, відділів дізнання військової служби правопорядку, військових прокуратур додається спеціальна приставка «юстиції» (наприклад, лейтенант юстиції, полковник юстиції) [193]. Постаючи складним поєднанням раціональних і чуттєвих елементів, професійна правосвідомість військовослужбовців характеризується домінуванням раціональних компонентів, які вирізняються системністю й конкретністю. Вони містять професійні юридичні навички, уміння користуватися юридичним інструментарієм у практичній діяльності. Тут потрібна не стільки мінімальна сума знань про правові явища, скільки глибоке знання військового законодавства і практики його застосування. У зв'язку з цим правосвідомість цієї категорії військовослужбовців має бути жорстко пов'язана з правовими приписами.

Раціональні компоненти професійної правосвідомості перебувають у тісній взаємодії з емоціями, настроями, звичками, почуттями, а чуттєвий рівень ґрунтується на переживаннях офіцера-юриста з приводу тих або інших правових явищ. Чуттєва сторона щодо раціональної має підпорядковане значення, оскільки правові почуття, переживання є результатом юридичної практики. При зіткненні з конкретними юридичними нормами у свідомості індивіда відображаються емоції, пов'язані з проблемами реалізації цих норм. У процесі юридичної практики офіцери-юристи постійно розширюють обсяг правових знань, підвищують їх рівень. «У результаті у них з'являються пізнавальні судження, пов'язані не лише з формуванням стабільних, стійких оцінок права як надійного регулятивного засобу, але і з становленням зразків належної правомірної поведінки, що знаходить чітке віддзеркалення у правосвідомості» [27, с. 17]. Цими зразками вони керуються у своїй повсякденній діяльності.

Носіями і генераторами наукового рівня правосвідомості в армії є учені-правознавці, що присвятили себе Збройним Силам України. Правосвідомість цієї

категорії військовослужбовців характеризується високим рівнем відображення правової дійсності, глибоким проникненням у сутність правових явищ. Військовослужбовці, що займаються науковою діяльністю у галузі права, розробляють, узагальнюють і систематизують правові ідеї з метою пояснення правової практики в армії, сприяють удосконаленню військового законодавства. Компетентна правосвідомість у ЗСУ є властивою всьому офіцерському складу (за винятком осіб, що мають юридичну освіту і практикують у галузі права). Для цього виду правосвідомості характерним є високий рівень поінформованості його носіїв у військовій сфері й сфері управління ЗСУ. Компетентна правосвідомість офіцерів містить правові знання, емоційно-почуттєві й вольові стани, а також ціннісні орієнтації, що виражають ставлення офіцерського складу до діючого права й успішного здійснення ними професійної діяльності [182, с. 57; 229, с. 12–13].

Особливості правосвідомості офіцерів зумовлені наявністю двох специфічних ознак. По-перше, носієм компетентної правосвідомості у Збройних Силах України є спеціальний суб'єкт – громадяни України віком від 21 до 60 років, що мають відповідну військову освіту і військове звання молодшого, старшого або вищого офіцерського складу. У своїй більшості це особи чоловічої статі, діяльність яких пов'язана з озброєним захистом держави, в умовах, часто пов'язаних із ризиком для життя; високими емоційними і фізичними навантаженнями; певними побутовими незручностями; обмеженнями щодо вільного пересування й використання особистого часу; наявністю специфічних криміногенних і антикриміногенних чинників тощо.

Відомий американський політолог С. Хантінгтон так позначив основне призначення офіцерів у Збройних Силах: «1) формування, оснащення і бойова підготовка особового складу; 2) планування операцій; 3) проведення операцій. Тобто управління операціями й особовим складом при виконанні основної функції – застосування сили» [282, с. 13]. До особливого уміння офіцера, що визначає його специфіку, він відносить «уміння управляти агресією» [282, с. 14]. Саме ці аспекти дозволяють відмежувати правосвідомість офіцерського складу від правосвідомості військовослужбовців інших категорій.

Другою ознакою правосвідомості офіцерського складу є спеціальний об'єкт відображення, який характеризує особливості нормативно-правового регулювання у сфері оборони держави і функціонування ЗСУ. Наявність владних повноважень, закріплених нормами військового права, обов'язок віддавати накази в межах своєї

компетенції, що мають юридичний зміст і значення, і вимагати їх виконання впливають на формування правової свідомості офіцерського складу. Компетентну правосвідомість офіцерського складу Збройних Сил України, як правосвідомість соціальної групи, можна розглядати на різних рівнях. Окрім загальних особливостей, властивих усьому офіцерському корпусу без винятку, є видимими окремі специфічні риси правосвідомості офіцерів, що належать до різних видів і навіть родів військ ЗСУ. Вплив на правосвідомість у цьому випадку опосередковано здійснюють правові традиції, що склалися.

Так, К. Дандекер у роботі «Військова культура і стратегічна миротворчість» зазначав: «...військовослужбовці сухопутних сил вимушені входити у безпосереднє зіткнення із противником і знищувати його на значно менших дистанціях, ніж інші роди військ. Ударні підрозділи сухопутних сил повинні виконувати широке коло завдань у недружній обстановці, що змінюється. На флоті особливості функціонування бойового корабля й умови ведення бойових дій на морі сприяють тісному об'єднанню екіпажу. У той же час життя моряків поза службою не так регламентоване, як у військовослужбовців сухопутних сил. Це особливо проявляється, наприклад, в англійській армії через полковий принцип її організації, де кожен полк має своєрідні «племінні» традиції» [73, с. 14–15].

На формування правосвідомості офіцерського складу можуть впливати й особливості мікроколективу (робочої групи офіцерів). Робоча група офіцерів є специфічною спільністю військовослужбовців, об'єднаних спільною діяльністю щодо захисту держави. До її первинних ознак можна віднести єдність основних інтересів і моральних принципів; єдність завдань, цілей і процесу діяльності; систему соціально-психологічних і правових явищ, сформованих на основі різних форм комунікації офіцерського складу, що об'єднує їх в єдиний соціальний організм [228, с. 108–115; 229, с. 13]. Структура робочої групи офіцерів розглядається дослідниками на двох рівнях – формальному і неформальному. Якщо формальна структура пов'язана з правовим статусом членів групи, службовими відносинами підлеглих і старшинства, то неформальна структура будується на підставі відносин, зумовлених соціально-психологічними особливостями членів колективу. У робочій групі офіцерів діалектично поєднано два компоненти – матеріальний і духовний. Матеріальний компонент становлять конкретні індивіди, а духовний – ідеологічні й психологічні складові [235, с. 42–43]. Раціональні, ідеологічні аспекти правосвідомості офіцерів мають домінуюче значення щодо

правової психології. Хоча емоційні, чуттєві компоненти правосвідомості офіцерів мають підпорядковане значення, однак саме позитивні правові переживання створюють сприятливу атмосферу для правозастосовної діяльності офіцерів й у поєднанні із спеціалізованими знаннями сприяють вибору найбільш оптимального рішення у рамках правових приписів.

До позитивних психологічних елементів правосвідомості офіцерського складу належать, передусім, почуття схвалення і задоволення чинним військовим законодавством і практикою його застосування, що склалася; віра в їх справедливість; нетерпимість до порушення суб'єктивних прав військовослужбовців; невиконання ними юридичних обов'язків; стійка звичка безумовно виконувати приписи правових норм. Отже, правосвідомість військовослужбовців Збройних Сил України можна подати як систему знань, емоційно-чуттєвих і вольових станів, а також ціннісних орієнтацій, що виражають ставлення військовослужбовців до діючого права, законодавчо закріплених вимог і приписів їх службово-бойової і загальногромадянської діяльності.

Висновки до розділу 2

Військово-правове виховання є складним багатогранним соціальним феноменом, який досліджують різні науки, зокрема, соціологія, юридичні науки, військова педагогіка та військова психологія. Виходячи зі специфіки предмету, кожна наука своїми засобами вивчає різні аспекти військового виховання, осмислює конкретні зв'язки та відносини. Філософія ж розглядає військово-правове виховання як специфічний соціальний феномен у онтологічному і гносеологічному аспектах.

Військово-правове виховання є процесом цілеспрямованого впливу на свідомість, поведінку та діяльність військовослужбовців з метою формування та розвитку в них правових уявлень, переконань, поглядів, почуттів і навичок, які гарантують усвідомлене дотримання вимог законів України, Військової присяги і військових статутів, виконання наказів командирів (начальників). Специфіка військово-правового виховання проявляється у тому, що воно зумовлене теорією і практикою військово-педагогічної діяльності. Його особливістю є і те, що воно здійснюється у вищих військових навчальних закладах, і у військових умовах як мирного, так і воєнного часу.

Концептуальна модель військово-правового виховання реалізується через складний комплекс взаємодії організації й самоорганізації військовослужбовців, упорядкованості діяльності суб'єктів управління військово-правовим вихованням і визначення вектора його спрямованості. Кожний рівень у процесі регулювання військово-правового виховання як соціальної системи має свій особливий тип внутрішньої рівноваги, яка діалектично поєднує принципи та способи централізованої організації та локальної самоорганізації. Особливості військово-правового виховання проявляються у предметі впливу – у військовослужбовцях; у зумовленості завдань військово-правового виховання потребами військової справи, необхідністю забезпечення безпеки і територіальної цілісності України.

Структура процесу військово-правового виховання є важливою характеристикою його якісної визначеності, стійкості й цілісності, разом із тим вона дуже мобільна й динамічна. У процесі вдосконалення військово-правове виховання постійно накопичує нові кількісні зміни і під впливом діючих факторів набуває нових якісних властивостей.

Військово-правове виховання охоплює широкий спектр питань, зокрема: формування у військовослужбовців правової свідомості; підтримка статутного порядку у військовій частині; формування в особового складу необхідних військових якостей; забезпечення правильного застосування командирами (начальниками) законодавства; розкриття й усунення причин і умов, які сприяють здійсненню правопорушень; правову пропаганду; організацію індивідуальної виховної роботи з особовим складом, а також аналіз взаємовідносин, які складаються у військовому колективі; діяльність командира як органу дізнання; використання можливостей виховного впливу органів військової юстиції.

Оскільки будь-яка виховна діяльність містить мету, засоби, результат, його оцінку і сам процес діяльності, то один із підходів до визначення ефективності військово-правового виховання лежить на шляху усвідомлення та установки необхідних зв'язків у структурі "мета – засіб – результат – оцінка". Ефективність військово-правового виховання – це ступінь досягнення поставлених цілей при оптимальному використанні існуючих засобів у можливо короткий час, що викликані потребами суспільства й пов'язані з формуванням у військовослужбовців бажаного спектру та рівня морально-правових і бойових якостей за оптимального використання наявних можливостей об'єктивних умов і якостей в найкоротший термін. Основними методами військово-правового

виховання є переконання; методи прикладу і вправ; методи заохочення; метод примушування.

На ефективність військово-правового виховання впливає низка детермінант як суб'єктивного, так й об'єктивного характеру. Як соціальний феномен, військово-правове виховання охоплює чотири взаємопов'язаних етапи: 1) формування бажаного як суб'єктивної мети; 2) теоретичне обґрунтування засобів та умов досягнення ефективного результату; 3) безпосереднє втілення, матеріалізацію вибраної мети; 4) оцінку отриманого результату. Ефективність військово-правового виховання органічно пов'язана з кожним із зазначених етапів і зумовлена їх співвідношенням (відповідністю чи невідповідністю). Ефективність виражається у кінцевому результаті процесу військово-правового виховання і її функціональній залежності від основних елементів структури цього процесу, а також від об'єктивних умов, у яких він здійснюється.

Структурними елементами сутності управління військово-правовим вихованням військовослужбовців як багаторівневої соціальної системи є керуюча підсистема (орган чи суб'єкт управління); керована підсистема (об'єкт управління – військовослужбовці); мета управління; зміст управління системою військово-правового виховання воїнів та зв'язки між ними.

У системі правових засобів, яка забезпечує результативний вплив на військовослужбовців як учасників суспільних відносин, важлива роль належить нормативно-правовому регулюванню їх поведінки. При оцінці механізму нормативно-правового регулювання виокремлено два його базових види: позитивне зобов'язання (динамічна функція) і дозвіл чи заборона (статистична функція). Позитивне зобов'язання спрямовує спонукальні мотиви поведінки і забезпечує, інколи навіть примусово, дію. Проте цей засіб не орієнтує на соціальну активність військовослужбовців, на ініціативу, свідомий вибір цілей і засобів їх досягнення. Тоді як правове регулювання, здійснюване шляхом дозволів і заборон, здатне забезпечити прояв позитивного потенціалу матеріальних і духовних стимулів, в тому числі й заохочень, використання яких врегульовано юридичними нормами.

Правосвідомість військовослужбовців є складним поєднанням раціональних і чуттєвих компонентів. Останній щодо першого має підпорядковане значення, оскільки правові почуття й переживання є результатом юридичної практики. Велике значення у правовій соціалізації має самоосвіта, самозаохочення,

самокритика, самопримус і самопокарання як складові правовиховного процесу, спрямованого на формування специфічних якостей і пов'язаної зі становленням правових навичок, переконань і звичок правомірної поведінки.

Правосвідомість військовослужбовців ЗСУ як систему знань, емоційно-чуттєвих і вольових станів, а також ціннісних орієнтацій, що виражають ставлення військовослужбовців до діючого права, законодавчо закріплених вимог і приписів їх службово-бойової і загальногромадянської діяльності, залежно від глибини відображення правової дійсності поділяють умовно на повсякденну, компетентну, професійну та наукову. Кожен із зазначених рівнів правосвідомості має особливі риси та обсяг раціональних і чуттєвих компонентів у власній структурі. Від ступеню правової соціалізації військовослужбовців залежить їх орієнтація на правомірну поведінку. Правові й нормативні установки залишатимуться деклараціями, якщо до їх виконання не будуть залучатися соціальні й соціально-психологічні регулятори, котрі ґрунтуються на загальноприйнятих закономірностях поведінки і відносин людей.

Розділ 3. ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ВІЙСЬКОВО-ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

3.1. Військово-правове виховання особового складу ЗС України: сутність, основні напрями та особливості

Історичний досвід українського суспільства засвідчує, що його незалежність зумовлювалася насамперед можливостями збройного захисту своєї державності. При цьому йдеться не тільки про наявність або відсутність у держави могутніх збройних сил. На перше місце висувалися проблеми, пов'язані з тим, якими були ці збройні сили, на яких принципах вони базувалися і яке місце в житті суспільства посідали.

Сучасні Збройні Сили України, як відомо, були створені 6 грудня 1991 року відповідно до прийнятих Верховною Радою України державних актів – «Декларації про державний суверенітет» (16 липня 1990 року) і «Акту проголошення незалежності України» (24 серпня 1991 року). Хоча юридично цей важливий державний інститут є новоутворенням для країни, фактично він трансформувався і створювався із частин і військових округів Радянської армії, які на час проведення референдуму про незалежність України (1 грудня 1991 року) дислокувалися на її території. Відразу ж після прийняття військових формувань Збройних Сил колишнього СРСР під національну юрисдикцію постало питання про їх інституціоналізацію, інтеграцію до суспільно-політичної структури української держави. Характерними ознаками процесу військового будівництва в Україні були одночасне формування правової основи діяльності Збройних Сил, реорганізація їх структур, створення відповідних систем управління, забезпечення та інших елементів, необхідних для їх функціонування. При цьому становлення Збройних Сил України супроводжувалося значним скороченням військових структур, чисельності особового складу, кількості озброєнь та військової техніки.

Проблема полягала не тільки у зміні назв, функцій, завдань та соціальних орієнтирів, а й у їхній трансформації, перегляді системи цінностей, пов'язаної з цим. Адже військова організація держави є складовою суспільства, що

створюється, функціонує і розвивається в системі конкретних суспільних відносин та цінностей [49; 53]. Україна, проголосивши себе правовою державою, перш за все взяла на себе дуже відповідальні обов'язки і фактично поставила перед всіма державними органами, в тому числі й Збройними Силами України, завдання щодо досягнення та реалізації принципу верховенства права в усіх сферах суспільного життя і, зокрема, у сфері будівництва, розвитку та життєдіяльності ЗС України. Відповідно до статті 8 Конституції України в Україні визначається і діє принцип верховенства права, який тісно пов'язаний з реалізацією принципу законності, правопорядку та дисципліни у військовій сфері [115, с. 6].

За роки незалежності в Україні накопичено значний досвід військового будівництва, проте, як свідчить суспільно-історична практика, він потребує суттєвої корекції. Державна програма реформування і розвитку Збройних Сил України можлива лише на системній основі, з урахуванням особливостей трансформації українського суспільства та його військової сфери. Ефективний розвиток військової сфери України в майбутньому вбачається можливим за умови інтеграції усіх військових формувань держави в об'єднану конструкцію з подальшим її перетворенням на цілісну систему воєнної організації держави.

Перш за все, важливим вбачається відновлення єдності компонентів тріади "суспільство – держава – армія". За останні роки їх взаємозв'язки стали більше теоретико-економічними, ніж політичними (демократичними). Нинішній стан взаємодії суспільства і Збройних Сил можна охарактеризувати як державний контроль над ними, що майже виключає цивільний контроль та зворотні зв'язки. Не буде перебільшенням стверджувати, що все ще зберігається «закритість» армії від суспільства, незмінність військово-соціальних відносин і «реліктовість» соціальних механізмів регуляції поведінки військовослужбовців. Ця проблема не нова і вже досить ґрунтовно досліджена вітчизняними фахівцями [24; 76; 82, с. 54–66; 183, с. 3–4]. Процеси демократизації у Збройних Силах, з одного боку, є елементом державної структури і тому ґрунтуються на механізмах регламентованого примусу, а з другого, – як соціальний інститут громадянського суспільства мають у своїй як внутрішній структурі, так і у зовнішніх зв'язках відповідати рівню цивілізованого, демократичного суспільства. Цілі, темпи і зміст демократизації Збройних Сил

мають збігатися з цілями, темпами та особливостями змін в державних структурах. Вони повинні відповідати політичному устрою, економічній системі, інститутам громадянського суспільства, проголошеним принципами свободи особи, соціальної групи чи регіону.

Основи її розв'язання були законодавчо закріплені (Конституцією України, Законами України "Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави", "Про оборону України", "Про Збройні Сили України"). Напрями реалізації та вдосконалення прописані у відповідних документах (Біла книга, державні програми розвитку і реформування ЗС України тощо), але ефективної системи цивільно-військових відносин і досі не сформовано [86; 115; 117; 192].

Важливу роль у діяльності Збройних Сил відіграють культура, норми і цінності, які є основою організації військової діяльності. Реальна військова практика свідчить, що з розпадом Збройних Сил СРСР існуючі цінності, норми прийшли у невідповідність з новими реаліями і потребами. Сьогодні як ніколи постала проблема модернізації норм і цінностей, пристосування їх до сучасних потреб ЗС України. Норми дуже тісно пов'язані з соціальною організацією і коли вона змінюється докорінно, то і норми теж. Не набагато кращий стан справ із цінностями. Не завжди достатньо обґрунтовані й деякі духовні, героїко-патріотичні засади, покладено в основу військово-правового виховання. Потребують відродження традиції, набуті українським народом за всю історію.

У перші роки становлення Збройних Сил України основна увага концентрувалась на багатьох аспектах їх боєздатності і мобілізаційній готовності, формуванні власної військової організації. Пріоритетною була і проблема зміцнення духовного потенціалу й психологічної готовності кадрового складу і військовослужбовців строкової служби до захисту свого народу, національних інтересів України, її незалежності і територіальної цілісності. Особливості нової армії знайшли відображення в таких перших документах, як Військова доктрина і Концепція соціально-психологічної служби національних Збройних Сил, у відповідності з якими в практику виконання військового обов'язку і взаємовідносин повинні були втілюватися загальнодемократичні принципи, притаманні армійським традиціям правових держав. Необхідною умовою засвоєння нових вимог до військовослужбовця,

проголошених у Концепції, називалась гуманістична складова армії – особистість військовослужбовця, розвиток його правової свідомості, формування індивідуальної успішної діяльності в суспільстві [85, с. 53–57; 86, с. 32–34; 118, с. 52–55; 119, с. 1–5; 120].

Сприйняття кардинальних змін у ЗС України багато в чому пов'язане з рівнем правосвідомості і правової культури військовослужбовців. Останні події в Україні засвідчили певні прогалини в українському війську з організацією системної військово-правової роботи, зі становленням і функціонуванням військово-правової служби. Сьогодні час диктує прийняття неординарних рішень для морально-психологічної і військово-правової підготовки військовослужбовців. Ситуація вимагає докорінних змін, – зазначає провідний спеціаліст соціально-психологічного центру Збройних Сил України В. Петухов. – І не тільки в реорганізації нашої служби [133, с. 31].

Відтак складовою правовиховної роботи, яка проводиться в Україні загалом, має розглядатися військово-правове виховання особового складу Збройних Сил України. Як складний і багатогранний процес, пов'язаний з цілеспрямованим, систематичним впливом на свідомість і поведінку військовослужбовців з метою формування і розвитку в них правових уявлень, переконань, поглядів, почуттів і умінь, що гарантують дотримання вимог законів України, присяги і військових статутів, воно є важливим засобом зміцнення військової дисципліни і правопорядку, що в кінцевому підсумку сприяє підвищенню бойової готовності армії.

Зазначимо, що у пострадянський період в українському суспільстві значно зріс практичний інтерес до права, що стимулювалося пріоритетом демократичних цінностей у державній політиці України. У громадян з'явилася реальна можливість брати участь у суспільному і політичному житті країни, активно займатися підприємницькою діяльністю, відстоювати свої права й інтереси, ґрунтуючись на законах. Сьогодні правове виховання населення є важливим напрямком державної політики і цілеспрямованим процесом передачі правових знань, умінь, навичок різним поколінням людей. Змістом правового виховання є залучення кожної людини до знань про державу і право, законність, права і свободи особи, формування в громадян стійкої орієнтації на правомірну поведінку [144; 148, с. 52–69; 194].

Розбудова Збройних Сил України на сучасному етапі передбачає формування продуманої гуманітарної політики. Вітчизняний дослідник проблем армії В. Мандрагеля слушно зазначає, що для сектору безпеки й оборони, суспільства загалом будь-якої країни, реформа ЗСУ була за всіх часів важким випробуванням. Вона завжди пов'язана зі звільненням людей з лав Збройних Сил, зміною їх соціального статусу, адаптацією до нових (цивільних) умов життя й діяльності і т. ін. Реформа зачіпає інтереси не тільки конкретної військової людини, а й членів його родини, деформує взаємини й взаємозв'язки з іншими сегментами суспільства, соціальними інститутами, кардинально змінює звичний спосіб життя. У цьому зв'язку одним з найважливіших інструментів «амортизації» негативних наслідків реформи стає соціальна політика держави відносно ЗСУ.

Стратегічний курс країни на повний перехід ЗС України до служби за контрактом вимагає напрацювання системної мотивації, створення ефективної соціальної моделі військової організації, яка б включала забезпеченість житлом, значну надбавку за вислугу років, пріоритети у кар'єрі тим, хто брав участь в АТО, у збройних конфліктах, миротворчих операціях, можливі пільги при отриманні освіти тощо [152, с. 34–51]. Для підняття престижу військової служби необхідно створити прозору вертикаль службової діяльності майбутнього офіцера. Він повинен знати й розуміти, що тільки працею, відданістю Батьківщині, може досягти вищих командних посад, а держава в особі Міністерства оборони забезпечить йому цю можливість. У низці гостро обговорюваних проблем – підготовка кваліфікованих кадрів для професійної армії. Вона пов'язана з підготовкою й навчанням допризовної молоді, відбором кандидатів для проходження служби в ЗСУ, інших силових структурах, удосконалюванням освітнього процесу у вузах, загальноосвітніх школах. Реалізації зазначених та інших заходів сприятиме прийняття в суспільстві нової моделі ЗС України та підвищить привабливість професійної військової служби в Україні.

Правове виховання організується та проводиться у військових підрозділах згідно Концепції гуманітарного і соціального розвитку у Збройних Силах України, Директиви Міністра оборони України № Д-4 від 26.01.1994 «Про організацію і завдання правового виховання в ЗС України» [119, с. 1–5]. Безпосередньою метою правового виховання військовослужбовців є

накопичення знань про право, зокрема про військове право, його функції, принципи, галузі, інститути, норми і т. ін., визнання цінностей, що охороняються правом як своїх власних, формування переконання в необхідності й корисності правових розпоряджень та свідоме дотримання вимог законів і військових статутів, інших нормативно-правових актів у повсякденному житті, тобто підвищення статусу військовослужбовців та рівня їх правосвідомості й правової культури.

Відповідно до цієї мети основними завдання військово-правового виховання військовослужбовців постають:

- вивчення і пропаганда Конституції і законів України, вимог Статутів ЗС України та інших нормативно-правових актів;
- поширення інформації про нормативно-правові акти Міністра оборони України, начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України, які висвітлюють питання законності та правопорядку, реформування та розвитку ЗС України;
- надання військовослужбовцям та працівникам ЗС України необхідних правових знань через систему правової та гуманітарної підготовки; поширення позитивного досвіду щодо запобігання правопорушень та підтримання статутного порядку;
- формування правової свідомості, переконань щодо необхідності дотримання вимог Конституції, Законів України, Військової присяги, Статутів ЗС України, виконання наказів командирів (начальників);
- підтримання у військових колективах законності, статутного порядку та військової дисципліни, вивчення причин і умов, які сприяли вчиненню правопорушень, вжиття необхідних заходів щодо їх усунення та попередження;
- формування у військовослужбовців та працівників ЗС України потреби щодо правомірної поведінки у службі та побуті;
- створення сприятливої морально-психологічної атмосфери у військах та трудових колективах.

Механізм військово-правового виховання військовослужбовців Збройних Сил України загалом постає системою спланованих та науково обґрунтованих управлінських впливів державних і суспільних інститутів, котрі визначають та забезпечують необхідні умови та засоби впливу на динаміку соціально-

політичних стосунків з метою запобігання та локалізації загроз протиправної поведінки військовослужбовців, небезпек людини і суспільства. Структуру механізму військово-правового виховання військовослужбовців Збройних Сил України утворюють три підсистеми: перша – сукупність інституціонально-юридичних правил розподілу повноважень у сфері прийняття рішень; друга – інформаційна система, яка представлена сукупністю механізмів і каналів збирання, зберігання, передачі та зворотного контролю відповідної інформації; третя – мотиваційна підсистема, що охоплює всі механізми і правила, які на практиці забезпечують реалізацію рішень на макро- та мікрорівнях. Дія механізму охоплює усі сфери життя суспільства, що дозволяє виділити в ньому політичні, економічні, правові, культурологічні та інші аспекти, котрі різняться специфікою форм, методів та засобів впливу на систему формування правової культури і правової соціалізації військовослужбовців.

Водночас накопичений досвід правового виховання військовослужбовців потребує критичного аналізу, позбавлення певних ілюзій щодо рівня правосвідомості і правової культури військовослужбовців. Результати соціологічних опитувань свідчать, що рівень правосвідомості у військовослужбовців Збройних Сил України є надзвичайно низьким, вони зіштовхуються з численними проблемами [75, с. 21–25; 78, с. 407–418; 82, с. 54–66; 228, с. 108–115; 236]. Нерідко спостерігається схильність до абсолютизації прикладного характеру військово-правового виховання, примітивної конкретизації його завдань.

Військово-правове виховання як соціальний процес не може здійснюватись спонтанно, а потребує виваженої стратегії. Необхідно удосконалювати систему правового виховання, ініціювати й впроваджувати нові форми і методи правовиховної роботи. Але це не означає, що необхідно відмовитися від вже існуючої системи правового виховання в Збройних Силах України, оскільки апробовані методи в сучасних умовах наповнюються новим змістом. Основними компонентами системи правового виховання залишаються: правове навчання, правова пропаганда і юридична практика.

У системі правового виховання військовослужбовців важливу роль відіграє правове навчання, яке проводиться в системі гуманітарної підготовки і є її обов'язковою складовою. Тематика правових занять щорічно доводиться особовому складу Збройних Сил директивним порядком. Метою правового

навчання є формування теоретичної основи правової свідомості і правової культури, забезпечення необхідного рівня систематизації знань про право, розвиток правових інтересів, почуттів, правового мислення, формування наукового правового світогляду [78; 194]. Важливо, щоб процес правового навчання військовослужбовців будувався не на механічному запам'ятовуванні юридичних норм і статей законів, а на глибокому проникненні в сутність самого права. Тому, у першу чергу, необхідно звернути увагу на теоретичні аспекти права, а лише потім говорити про його практичне значення [11; 194].

Подібний підхід буде сприяти формуванню високого рівня правової культури, полегшить вирішення завдання з правової соціалізації військовослужбовців. Правове навчання виражається в проведенні лекцій, бесід, доповідей з правових питань у системі командирської підготовки; цілеспрямованому інформуванні військовослужбовців про всі зміни в законодавстві; організації тематичних лекторіїв правових знань для різних категорій військовослужбовців; комплектуванні книжкових фондів бібліотек військових частин правовою літературою. При безперечній важливості правового навчання бажаного результату можна досягти тільки за наявності безупинного правоосвітнього процесу.

На жаль, на практиці організація правової підготовки у військових частинах далека від необхідної. Так, за даними соціологічних досліджень 92% військовослужбовців зазначають, що з ними не проводяться, чи проводяться вкрай рідко лекції на правові теми. Як правило, правове навчання зводиться до правового інформування, яке не передбачає глибокого вивчення правових явищ, а обмежується тільки доведенням положень нормативно-правових актів [284, с. 63]. Зауважимо, що нині на перший план виходить самостійне вивчення права, оскільки успіх пізнавальної діяльності значною мірою залежить від уміння суб'єкта систематично працювати над собою. Самовиховання не тільки неодмінна умова удосконалювання особистості, а й важливий елемент у системі правового виховання. Під самовихованням військовослужбовців розуміють їхню цілеспрямовану, активну діяльність, яка сприяє формуванню і розвитку позитивних і усуненню негативних якостей відповідно до нормативних вимог суспільства і військової служби [284, с. 62–65].

Змістовна сторона процесу самовиховання містить у собі такі аспекти розвитку особистості військовослужбовця, як політичний, військово-професійний, моральний, правовий, фізичний, естетичний та інші. Правовий аспект вимагає внутрішнього напруження з формування специфічних якостей і пов'язаний зі становленням правових навичок, переконань і звичок правомірної поведінки. При самовихованні відносно правової сфери, найбільш часто використовуються: самоосвіта, самовправа, самокритика, самопримус, самопокарання, самозаохочення. Особливо підкреслимо значення самоосвіти як складової освітнього процесу. Бажання військовослужбовців заповнити прогалини в правовій сфері, часто мотивуються необхідністю захистити свої права, домогтися правильного виконання норм військового законодавства. Однак для самоосвіти необхідні, по-перше, можливість доступу до правової літератури (не тільки до збірників законів, коментарів до законодавства, а й до навчальної літератури), по-друге, наявність часу й умов для самостійної роботи. І того й іншого в умовах військової служби бракує. Військові підрозділи найчастіше мають у своєму розпорядженні тільки періодичні видання, відчуючи гострий дефіцит у правовій літературі. Крім того, військова служба суворо регламентована розпорядком дня, у якому, відповідно до ст. 201 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, передбачені навчальні заняття, гуманітарна і культурно-просвітницька робота, час для особистих потреб і т. ін., але відсутня самостійна підготовка [50].

Тому самостійна систематична робота військовослужбовців з підвищення своїх правових знань є дуже складною. Правове виховання, як цілеспрямована діяльність держави з формування і підвищення в громадян правової свідомості і правової культури, пов'язане не тільки з організацією правового навчання, а й з проведенням заходів щодо пропаганди права. Традиційно пропаганда визначається як спосіб поширення і поглибленого роз'яснення будь-яких ідей, вчень, знань [38, с. 19]. Пропаганда права в армії має ті ж цілі, що й правове навчання, однак тут використовуються інші форми і методи. До форм пропаганди права, що використовуються в Збройних Силах України, належать: організація зустрічей з юристами, проведення вечорів запитань і відповідей, юридичні консультації; проведення декад правових знань і правової культури; організація перегляду з особовим складом строкової служби вечірніх випусків теленовин;

обладнання в підрозділах куточків правових знань; ведення у військовій періодичній пресі рубрик з правового навчання і правового виховання. Правова пропаганда стає максимально ефективною, якщо вона має практичну спрямованість, насичена не гаслами, а прикладами вирішення життєвих ситуацій, реальної дії правових норм.

Між тим правова пропаганда в Збройних Силах України здійснюється незадовільно. За даними дослідження 50% опитаних військовослужбовців констатують, що у військових частинах не проводяться вечори запитань і відповідей; відсутність бесід з юристами-практиками зазначили 29% респондентів [284, с. 64]. Очевидно, що налагодження системи правової пропаганди в Збройних Силах України з урахуванням інтересів аудиторії, буде сприяти підвищенню рівня правосвідомості і правової культури військовослужбовців.

Особливе значення в системі правового виховання особового складу Збройних Сил України має практичне виконання вимог законодавства в повсякденному житті військовослужбовців. По-перше, на свідомість, волю і почуття воїнів безпосередньо впливають норми права, які містяться в законах, військових статутах, інструкціях, наказах. По-друге, вплив на свідомість і поведінку військовослужбовців має діяльність командирів з практичного застосування права. Накази командирів, як акти застосування права, конкретизують загальні положення законодавства, індивідуалізують права й обов'язки підлеглих йому осіб, вирішують правові питання в зв'язку з конкретними обставинами. їхній вплив є більш безпосереднім і відчутнішим, ніж правових нормативів. Тому, виданий командиром наказ повинний не тільки не суперечити військовому законодавству, а й зобов'язаний забезпечувати гуманне, справедливе ставлення до підлеглих. По-третє, формування у військовослужбовців правової свідомості визначається підтримкою у військовій частині статутного порядку. Суворе і точне виконання розпорядку дня, розкладу занять, статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями, активно впливають на свідомість воїнів, сприяють формуванню в них стійкої звички діяти у відповідності з законом, присягою, статутом. По-четверте, забезпечення високої ефективності виховного впливу досягається особистим прикладом командирів начальників з дотримання правових норм. У Збройних Силах особистий приклад

командирів з неухильного виконання законів, вимог військової присяги і статутів – не просто педагогічний прийом, а й обов'язок, закріплений у статутах. По-п'яте, на процес військово-правового виховання впливає дисциплінарна практика, тобто накладення на військовослужбовців стягнень і винесення заохочень. Дисциплінарна практика формує режим дисциплінованості, тобто внутрішньої потреби діяти відповідно до правових розпоряджень [227, с. 66–67].

У правовому вихованні військовослужбовців важливу роль відіграють такі правоохоронні органи, як військові прокуратури й органи військової служби правопорядку. Свої функції зі зміцнення законності й правопорядку в армії військові правоохоронні органи здійснюють у тісній взаємодії з командирами військових частин. Виховну роль мають протести військових прокурорів на акти органів військового управління, що суперечать закону, а також їхні подання з вимогами щодо усунення порушень закону, причин і умов, які сприяють порушенням, а також про вживання заходів по зміцненню законності і боротьбі з правопорушеннями. Попереджувальне і виховне значення має також робота органів військової прокуратури і військової служби правопорядку з розкриття злочинів і притягнення винних до відповідальності.

Військова служба правопорядку – нова структура в Збройних Силах України. Вона організована на підставі закону України від 7 березня 2002 року і в нинішній час проходить період становлення. Однією з діючих форм військово-правового виховання є проведення відкритих судових процесів військовими судами у розташуванні військових частин при присутності особового складу. Такий порядок судового розгляду характерний тільки для військових судів [48; 49]. Розгляд найбільш актуальних і повчальних справ безпосередньо у військовій частині дозволяє розширити судову аудиторію, забезпечити більш дієвий вплив на процес виховання у військовослужбовців поваги до закону, непримиренності до правопорушень, відступів від вимог військової присяги і військових статутів і тим самим ефективно сприяє попередженню злочинів.

Удосконалення системи військово-правового виховання на сучасному етапі реформування Збройних Сил України потребує врахування досвіду закордонних армій, зокрема, й релігійного виховання, яке інкорпороване в систему бойової і морально-психологічної підготовки військовослужбовців і

підпорядковане основному завданню – підтриманню високого духовно-психологічного потенціалу військ. Факт наявності військово-капеланських служб у багатьох країнах, особливо в арміях держав-членів НАТО, і характер виконуваних ними завдань засвідчує, що вони не тільки займаються задоволенням релігійних потреб, а й включені в систему ідеологічного та психологічного впливу на особовий склад військ, незалежно від світоглядної орієнтації військовослужбовців.

Сьогодні, наприклад, у Польщі створено струнку систему військово-церковної служби, яка охоплює всіх військовослужбовців, незалежно від їх віросповідання. У 1991 році Міністерство національної оборони прийняло рішення про надання Польській автокефальній православній церкві права мати своїх військових капеланів. Військовим священикам забезпечено прямий доступ до командування військових частин і контакту з воїнами на території військових частин і гарнізонів. Командування зобов'язане співпрацювати з капеланами при організації зустрічей з військовослужбовцями напередодні та під час релігійних свят. Без участі капеланів не обходиться жодна значна подія в житті армії – урочисті збори з приводу державних свят і ювілеїв, покладання вінків на могили загиблих воїнів, прийняття присяги і проводи звільнених військовослужбовців. Вони освячують бойові прапори, нові казарми, організовують молебні з нагоди початку нового року та інші заходи. Священнослужителі мають вільний доступ не тільки в казарми і шпиталі, а й у родини військовослужбовців. Широко практикується богослужіння в ході навчань – основним напрямком діяльності капеланів Війська Польського є виховання громадянина – захисника Вітчизни [25; 26; 109, с. 51; 153, с. 11–16].

Україна, як відомо, поліконфесійне суспільство, що відображається й у військовій сфері. За результатами досліджень, кількість військовослужбовців, які вважають себе віруючими, становить майже 23 % від усієї чисельності особового складу й дедалі зростає. При цьому, 70,4 % опитаних військовослужбовців строкової служби вважають себе православними, 11,8 % – греко-католиками, 6,9 % – мусульманами, 1,2 % – євангельськими християнами-баптистами, 3,4 % – віруючими інших конфесій [90, с. 383].

Відповідно до статті 35 Конституції України, кожний військовослужбовець має право на свободу слова і віросповідання. Це право включає свободу

сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово або колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність [115, с. 12]. Базові конституційні положення реалізуються в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації», стаття 21 якого містить положення, що безпосередньо стосуються забезпечення духовних потреб військовослужбовців: «...командування військових частин надає можливість військовослужбовцям брати участь у богослужіннях і виконанні релігійних обрядів» [202, с. 211].

Ці законодавчі положення дали змогу з першої половини 90-х років ХХ ст. розпочати нагромадження досвіду взаємодії військових структур та релігійних організацій у справі виховання військовослужбовців. За останні роки такий досвід напрацьовано, зокрема, з Українською православною церквою Київського патріархату, Українською православною церквою, Українською греко-католицькою церквою, протестантськими спільнотами. Напрями виховного процесу з віруючими військовослужбовцями передбачають: співпрацю з релігійними організаціями різних віросповідань; організацію взаємодії з релігійними організаціями, які займають конструктивну позицію; духовно-гуманітарну просвіту військовослужбовців; духовне-моральне виховання військовослужбовців; виконання душпастирями специфічних обов'язків [90, с. 366].

Оскільки чинним законодавством поки не встановлено обов'язків держави щодо задоволення потреб військовослужбовців, пов'язаних з їхніми релігійними уподобаннями, відправлення релігійних потреб віруючими військовослужбовцями відбувається переважно в культових закладах, поза місцем дислокації військових частин. Разом із тим, релігійні переконання військовослужбовців не повинні впливати на визначення розпорядку дня в підрозділі, порядок і черговість несення служби, а носіння релігійної символіки – порушувати статутної військової форми одягу, становити перешкоди або ослабляти ефективність і безпеку дій воїнів при використанні зброї та бойової техніки.

Очевидним є те, що без налагодження такої ефективної співпраці, її нормативного забезпечення й опрацювання її ефективних механізмів є неможливим і задоволення релігійних потреб військовослужбовців Збройних

Сил України, зокрема шляхом впровадження інституту військового душпастирства. При цьому питання забезпечення духовної опіки військовослужбовців потребують налагодження ефективної взаємодії в трикутнику громадянин – держава – церква, де держава має забезпечити умови реалізації права на свободу совісті в інтересах громадянина, а релігійні організації – взяти на себе функцію допомоги державі в практичній реалізації права військовослужбовців на свободу совісті та задоволення їх релігійних потреб. Зазначимо, що упродовж майже всього історичного періоду, за винятком радянських часів, військова служба на українських теренах поєднувалася із духовною опікою воїнів з боку церкви.

Щоправда, слід визнати, що питання капеланства ще не узгоджено остаточно на рівні Міноборони. Хоча відповідний закон і було ухвалено, але як він функціонуватиме, яким буде офіційний статус капелана, ще не зовсім зрозуміло. Про це говорять представники всіх релігійних конфесій. Слушно є й думка Ю. Ковтуна про необхідність не тільки законодавчого врегулювання статусу капеланів, а й організації системи їх функціональної підготовки в освітніх закладах України [109, с. 51].

Проаналізувавши проблему військово-релігійних відносин в Україні і світі загалом, С. Здіорук цілком слушно зазначає, що у найближчій перспективі з низки причин, а саме: правових, суспільно-політичних, економічних, релігійних та інших гуманітарних; загрози перенесення у Воєнну організацію України міжконфесійних і міжцерковних конфліктів; нестабільності відносин суб'єктів політики та державної влади з релігійними організаціями, що виявляється у політизації українських церков і релігійних організацій, введення інституту військових капеланів неможливе, але доцільне [90, с. 415].

Після анексії Росією Криму, початку російської агресії на сході України державна стратегія реформування сектора безпеки і оборони країни остаточно визначена як забезпечення максимальної взаємосумісності зі збройними силами країн-членів НАТО, інтеграція в цю структуру. Зазначимо, що вже сьогодні майже 600 українських воїнів входять до Укрлітполбригади і відповідають стандартам НАТО. Співробітництво з НАТО – це загальнодержавна програма, а ЗС України є важливим елементом цієї співпраці. Національна програма партнерства України з НАТО на 80 % складається з розвитку принципів

демократії, громадського контролю, верховенства права, реформування всіх сфер життя українського суспільства, частиною чого є військова та воєнно-політична сфера. Ця робота потребує не тільки зміни підходів до планування та підготовки сил, а й суттєвого удосконалення військово-правового виховання військовослужбовців, військової світи, низки настанов, рекомендацій та інших розпорядчих документів. Для цього потрібне докорінне удосконалення наявної навчально-методичної бази та підготовки необхідної кількості вихователів. У нас немає іншого вибору, ніж спрямувати всі зусилля на збільшення спроможності й доведення готовності бути членом НАТО.

Реалізація Програми розвитку Збройних Сил України у відповідності з визначеними у Стратегічному оборонному бюлетені параметрами багато в чому залежить від правової свідомості військовослужбовців, їх освіти, навчання, виховання, досвіду роботи. Відштовхуючись від чітко проголошеного курсу на європейську інтеграцію та європейські цінності, а також враховуючі міжнародні обов'язки України перед ООН, ОБСЄ, іншими міжнародними організаціями, надзвичайно важливим завданням є ознайомлення військовослужбовців з основами міжнародного гуманітарного права, декларацією прав людини та іншими основоположними міжнародними гуманітарно-правовими актами, які є обов'язковими для виконання.

Окремо хотілося б зупинитись на участі контингентів Збройних Сил України в міжнародних миротворчих, гуманітарних та пошуково-рятувальних операціях і впливові цієї діяльності на формування правосвідомості військовослужбовців. Україна активно бере участь у миротворчих операціях під егідою Організації Об'єднаних Націй. Понад трьох тисяч військовослужбовців України сьогодні виконують завдання в різних регіонах земної кулі. Українські миротворці виконують покладені на них завдання не ізольовано, а в тісній взаємодії з військовими підрозділами інших країн. Військовослужбовців зближують загальні цілі, умови життя і служби, урегульованість діяльності загальними нормами міжнародного права. Неминуче в процесі спільної службової діяльності відбувається культурний обмін. Військовослужбовці різних країн не тільки переймають один в одного військовий досвід, вони навчаються кращим зразкам і правилам поведінки. Відомо, що в арміях США, Німеччини, Англії, Франції немає такого явища, як «дідівщина».

Взаємовідносини там будуються винятково на нормах військового законодавства, і кожний військовослужбовець впевнений, що у випадку порушень його права будуть захищені. Досвід спілкування з представниками Збройних Сил цих країн збагачує світогляд українських військовослужбовців, впливає на формування в них настанов на правомірну поведінку, підвищує рівень правосвідомості і правової культури [227, с. 67–68].

Отже, рівень правосвідомості і правової культури військовослужбовців не відповідає вимогам часу, і тому необхідно здійснити реорганізацію системи правового виховання в Збройних Силах. Основні зусилля при цьому варто спрямувати на підвищення ролі командира в процесі правової соціалізації військовослужбовців; активне використання потенціалу самовиховання; пошук нових підходів у правовиховній роботі, при одночасному використанні вже апробованих форм і методів правового виховання. Традиційні засоби правового виховання: правове навчання, правова пропаганда і юридична практика, не втратили на сучасному етапі свого виховного значення, і тому необхідно активно використовувати їх у повсякденній діяльності. Безпосередньою метою військово-правового виховання треба вважати накопичення базових правових знань у військовослужбовців, а кінцевою метою підвищення їхнього рівня правосвідомості і правової культури.

3.2. Традиції та патріотизм як складові національної ідентифікації військовослужбовців

Значне місце в системі військово-правового виховання військовослужбовців, їх національній ідентифікації посідають традиції та патріотизм. Традиціям, звичаям і ритуалам належить важлива роль й у системі засобів і норм соціального регулювання поведінки військовослужбовців.

У широкому розумінні традиція (лат. *tradition* – *передача, придання*) – це універсальна форма фіксації, закріплення та вибіркового збереження тих чи інших елементів соціокультурного досвіду, а також універсальний механізм його передачі, який забезпечує стійку історико-генетичну спадкоємність в соціокультурних процесах. Як традиції виступають певні суспільні установлення, норми поведінки, цінності, ідеї, звичаї, обряди тощо [60,

с. 1088]. У вузькому значенні термін «традиція» вживається для характеристики самоорганізованих і саморегульованих (автономних) підсистем людської діяльності і пов'язаного з ними соціокультурного досвіду, функціонування і розвиток яких не зумовлені інституційними формами забезпечення через спеціальний апарат влади. Правомірність традиційних форм дії забезпечується й узаконюється самим фактом їх існування в минулому, а їх ефективність оцінюється через точне слідування прийнятому взірцю. Водночас зазначимо, що соціальний вплив, «зараження», соціальний тиск, соціальна «мімікрія» і регулювання масоподібних форм поведінки лише зовнішньо протистоїть офіційним постановам, в реальності завжди використовується цей канал регулювання поведінки.

Завдяки традиціям суспільство зберігає, відтворює і передає накопичений попередніми поколіннями досвід, забезпечуючи тим самим необхідну для нього стабільність. Проте традиція не виключає переробку і вдосконалення соціального досвіду, отриманого від попередніх поколінь. Вона є необхідною передумовою, висхідним пунктом подальшого розвитку. Традиції притаманні як суспільству загалом, так й окремим його сферам, в тому числі й військовій.

Поєднуючи позаособистісні вимоги і завдання суспільства та взаємодіючи з іншими формами соціального регулювання й детермінації військової діяльності, традиції, звичаї і ритуали включаються в систему зовнішніх і внутрішніх умов та засобів регулювання поведінки військовослужбовців, формують й уточнюють її. Засвоєні, інтерізовані, перетворені в стійкі компоненти внутрішнього світу воїнів, вони впливають на їх поведінку за допомогою системи внутрішніх факторів регулювання самосвідомості і самооцінки, мотиваційної системи установки, тобто здійснюють саморегуляцію [21, с. 89]. Близькість військових традицій і військово-правового виховання не викликає сумніву, хоча це й різні поняття. Особливого значення використання військових традицій, обрядів і ритуалів набуває під час формування ЗСУ. Практика засвідчує, що виховна робота у військових підрозділах перебуває у прямій залежності від наявності й кількості позитивних традицій і звичаїв, які об'єднують воїнів, прищеплюють їм почуття обов'язку, відповідальності.

Сукупність військових традицій умовно можна поділити на ціннісно-історичні, звичаї, військові ритуали і свята [21, с. 91]. До традицій необхідно підходити з позицій історизму, що дозволяє розглядати їх в спадкоємності й розвитку, у зв'язку з конкретними історичними умовами функціонування армії, об'єктивно оцінювати їх роль у військовій сфері, військово-правовій роботі з військовослужбовцями. Військові традиції вбирають в себе все найкраще, що було притаманне солдатам і полководцям України. Військовослужбовці Збройних Сил України – це не тільки спадкоємці героїчних традицій Другої світової війни, а й гідні нащадки героїв минулих битв і перемог. В спадкоємності традицій чітко проглядається те, що кожний наступний період їх розвитку спирається на попередній. Але це не значить, що на нинішньому етапі становлення і розвитку армії не можуть з'явитися нові традиції чи елементи новизни в старих.

Сьогодні надзвичайно важливого значення набуває повернення до першоджерел духовності, громадянськості, патріотизму, бойової слави. Пріоритетним напрямком державної політики у сфері військово-патріотичного виховання, яке в період існування Союзу РСР велось на основі традицій практично одного народу, однієї армії – російської, має стати робота з формування національної свідомості та гідності, вивчення справжньої, не фальсифікованої історії України, знання славних і водночас трагічних сторінок визвольної боротьби її народу за власну державність [47]. Кадрова політика української армії має здійснюватись, виходячи з національного характеру Збройних Сил України. У ролі командирів і начальників мають бути носії традицій і культурних цінностей українського народу, здатні на цій основі навчати і виховувати відданих інтересам Української держави воїнів.

Залежно від ступеня узагальненості військові традиції поділяють на загальні й часткові. До перших відносять традиції, які притаманні всім Збройним Силам. Вони є елементом свідомості всіх військовослужбовців та еталоном формування і розвитку традицій конкретного виду Збройних Сил, роду військ, з'єднання, військової частини, підрозділу. Часткові традиції, які залежні від загальних, можуть мати різні прояви. Так, існують специфічні традиції на флоті і в авіації, у танкістів, десантників тощо. Загальні й часткові традиції відіграють велику роль в регулюванні відносин військовослужбовців у процесі виконання ними військового обов'язку.

Основним критерієм класифікації військових традицій може слугувати якісно визначені сфери їх прояву, що відповідає сферам взаємозв'язків і відносин військовослужбовців: відносини у процесі бойової діяльності, відносини у процесі повсякденної навчально-бойової підготовки і життя військ, відносини у сфері військового побуту. Відповідно до вищезазначених сфер відносин військовослужбовців військові традиції поділяють на бойові, службові й традиції військового побуту. Основною сферою відносин військовослужбовців є відносини в процесі бойових дій чи підготовки до таких дій у мирний час, тому бойові традиції є ядром військових традицій. Вони охоплюють як відносини у військових колективах, так і відносини між ними, відносини всередині Збройних Сил України і відносини з військовослужбовцями інших держав. Це та сфера відносин, завдяки якій розкривається сутність ЗСУ як інституції щодо захисту державних інтересів. Бойові традиції служать мотивом поведінки військових колективів під час бойових дій чи наближених до цих дій навчань, походів, вони є основним видом традицій.

Бойові традиції Збройних Сил України – це історично усталені звичаї і правила, які стали нормою поведінки воїна в бою та спонукають їх зразково виконувати свій військовий обов'язок як в мирний, так і в воєнний час, чесно і сумлінно служити народу України. До них можна віднести вірність військовому обов'язку, що ґрунтується на любові до своєї Батьківщини; мужність, відвага і героїзм; військове братерство; взаємна допомога в бою; повага до свого командира і захист його в бою; вірність Бойовому прапору частини і символам держави та інші. Всі бойові традиції взаємопов'язані. Так, відданість народу України, почуття вірності військовим традиціям є дієвим фактором стійкого світогляду, стимулу до подвигу, виховує у військовослужбовців потребу в героїзмі. Подвиг і в воєнний, і в мирний час здійснюють люди високого військового обов'язку. Герої, як правило, – люди високої дисципліни, суворого виконання вимог військових статутів. Тільки люди, які усвідомлюють військовий обов'язок, відповідальність перед країною, суспільством і з гордістю відносяться до звання захисника Вітчизни, сумлінно виконують накази командира, здатні на героїчні дії і вчинки.

Жорстка й жорстока логіка бою така, що воїн, не думаючи про почесність і славу, повинен бути готовим завжди здійснити подвиг, який складається з

усвідомлених, грамотних, мужніх і сміливих дій на полі бою. Героїзм, готовність до подвигу – інтегральна формула професійної і морально-психологічної активності воїна як в обстановці учбових навчань, так і в бою. Військовослужбовець повинен бути готовим до дій, які вимагають зібраності, організованості, а часто і переходять межу звичайних людських можливостей. Джерелом бойових традицій Збройних Сил України є вся героїчна історія її народу. Воїни Збройних Сил України – гідні нащадки захисників Київської Русі, запорізьких козаків, учасників Другої світової війни та національно-визвольних змагань українців.

Зазначимо, що багато бойових традицій отримали своє правове закріплення у військових статутах і військовій присязі. Так, вірність Бойовому прапору частини не тільки загальноприйнята традиція, а й статутна вимога. Необхідно оберігати і раціонально використовувати позитивні традиції, які існували в радянській армії та в інших військових формуваннях на території України (козацтво, УПА), враховуючи сучасні вимоги і військовий менталітет. Важливо не тільки використовувати атрибути давнини, а й, насамперед, прагнути до моральних якостей старого українського війська: вірності Вітчизні, бойовому прапору, кодексу честі, військовому братерству.

Виховання військовослужбовців має проводитись на основі військових традицій українського народу, і в першу чергу – традицій українського козацтва – взірця служіння Вітчизні та її народові. Доцільним вважається і відродження деяких організаційних традицій козацтва, залучення до арсеналу виховної роботи його методів морального впливу у військах. Специфіка українського козацтва, яка відрізняє його від донського, терського та інших, у тому, що воно було не «слугою царю», а захисником народу. Воно виросло з народу і саме створило народ. Українське козацтво уособлювало в собі злиття деяких елементів стихійного, всенародного самозахисту з регулярно-професійним військом.

Особливість мілітарної культури українців, на нашу думку, полягає в тому, що в ній відбувся своєрідний культурологічний синтез двох доволі протилежних психологічних образів, двох архетипів – землероба і воїна-кочівника. Це був тип войовника зовсім інший, ніж, скажімо, степовик-кочівник, для якого війна – основний вид діяльності. Українське козацтво, сформувавшись початково як продукт мілітарної культури, поступово вийшло далеко за межі власне

військової організації і стало своєрідним соціокультурним феноменом, який уособлював у собі всі складові культури, а не лише мілітарної. Природний дух степової вольниці поєднувався в козацькій свідомості з ідеєю створення своєї держави. Запорізька Січ з основної, як би ми тепер сказали, бази козацького війська перетворилася на своєрідну міні-державу, котра в певний час змогла перенести свою функцію управління на територію визволених земель, створивши організаційну структуру у вигляді полків.

Окрім державно-адміністративної та оборонно-мілітарної функції Січ була осередком освіти, релігії та мистецтва українського народу. Це було, по суті, етноконсолідуюче ядро українського етносу [291, с. 152–154]. Символом військових традицій частини є насамперед Бойовий прапор. Все життя військовослужбовець пам'ятає урочистий день прийняття присяги у розгорнутого Бойового прапора. Звільняючись в запас, він прощається з ним. Важливою формою заохочення є фотографія у розгорнутого Бойового прапора, яка нагадує військовослужбовцю про його священний обов'язок служити народу України, захищати його мужньо і вміло. Виховання вірності Бойовому прапору є одним із найважливіших завдань суб'єктів військово-правового виховання.

Військову честь, героїзм, відвагу й інші бойові традиції не можна уявити без високого почуття патріотизму. Патріотизм (гр. *patriots* – *співвітчизник* і лат. *patria* – *вітчизна*; дослівно: *любов до вітчизни, вірність їй*) – моральний і політичний принцип, соціальне почуття, змістом якого є любов до Вітчизни, гордість за її минуле і сьогодення, прагнення захищати інтереси Батьківщини і свого народу і який проявляється у певному способі дій. Історичними джерелами патріотизму є століттями й тисячоліттями закріплене існування відособлених етносів, держав, формування прив'язаності до рідної землі, мови, традицій. Психологічним підґрунтям формування патріотизму є почуття співприналежності до тієї чи іншої спільноти людей, системи цінностей. У процесі суспільного розвитку внутрішня структура патріотизму наповнювалася різним соціальним, національним і класовим змістом. В умовах утворення націй і національних держав патріотизм стає складовою суспільної свідомості, яка відображає загальнонаціональні моменти в її розвитку. Особливої актуальності патріотизм набуває в період формування нових держав, розвитку національних і національно-визвольних рухів. В сучасних умовах інтеграції і

глобалізації патріотизм спрямований на соціальний прогрес, допомагає зберегти самобутність національних культур, національну державність.

Тривалий час патріотизм перебував на рівні суспільної психології, де емоції і почуття були переважаючими. Спочатку почуття виникали стихійно та обмежувались сприйняттям рідної природи, умовами життя, праці, побуту. В подальшому патріотизм дедалі більше зазнавав впливу ідеології. У своїй основі патріотичні почуття набуваються особистістю не лише через біологічну спадковість, а й неодмінно під впливом соціального середовища, виховання (соціалізації) у широкому розумінні слова [140, с. 62–71]. Патріотизм передбачає гордість за свою державу, досягнення і культуру своєї Батьківщини, бажання зберегти культурну самобутність та ідентифікацію себе з ними (особливе емоційне переживання своєї належності до країни і свого громадянства, мови, традицій), з іншими членами народу, прагнення захищати інтереси Батьківщини і свого народу, готовність пожертвувати своїми приватними інтересами заради інтересів Вітчизни.

За свого розмаїття визначень патріотизму, безумовно одне, що це соціальне почуття породжує високий духовний порив народу та його захисників і стимулює їх на героїчні вчинки. Сьогодні сотні, тисячі патріотів України захищають Батьківщину від російської агресії, воюють проти бандформувань, сепаратистів на Донецькій і Луганській землі. У скрутний для нашої країни час вони добровільно стали на її захист, одягнувши військові однострої та взявши до рук зброю. Залишивши сім'ю, дім, кар'єру, вони сміливо відправлялися і відправляються й нині не оголошену, жорстоку війну [164, с. 22–25]. У сучасних складних умовах становлення української державності, її Збройних Сил формування свідомості на основі традицій, патріотизму набуває особливого значення. Девальвація духовних цінностей в останні роки, широке поширення у суспільній свідомості байдужості, егоїзму, індивідуалізму, цинізму, невмотивованої агресивності, зниження на державному рівні відповідальності за вирішення внутрішніх проблем ЗСУ є, на жаль, реаліями сьогодення. Дані соціологічних досліджень засвідчують, що рівень патріотизму населення України є, м'яко кажучи, недостатньо високим. Серед молоді у віці 18–29 років показник готовності до еміграції становить 50,4 %, а у віковій групі 30–39 років – 42,4 % [127, с. 30].

Рейтинги позитивного ставлення до армії (із різних джерел) коливаються від 37,6 % і більше, але не досягають 50 % позначки. На думку 2/3 респондентів, професія військового сьогодні не приваблива, а на сайтах найбільш затребуваних професій взагалі відсутня. Це є свідченням або неприйняття пріоритетних напрямків реформування Збройних Сил, або необізнаності щодо процесів, які відбуваються в армії [127, с. 30–32]. На сучасному етапі розбудови і реформування Збройних Сил України значний вплив на ставлення громадян до армії має й небезпека загибелі (каліцтва чи поранення) під час проходження військової служби (бойових дій), а також безвідповідальна політика влади щодо Збройних Сил України у попередні роки. З огляду на ці обставини, здавалося б в край необхідним є й підвищення ролі допризовної військової підготовки. Проте все відбувається навпаки – години з предмету «Захист Вітчизни» як складової допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання, спрямованої на підготовку юнаків у теоретичному, практичному, фізичному і психологічному плані до майбутньої військової діяльності, в навчальних закладах скорочено вдвічі й становить сьогодні лише 70 годин [127, с. 30]. До того ж діяльність органів державної влади, громадських та ветеранських організацій носить значною мірою фрагментарний характер, а методи й форми організації ідеологічної роботи, національно-патріотичного та військово-правового виховання молоді визначені лише різноманітними концепціями.

Не завжди сприяють формуванню високої патріотичної свідомості, моральному та позитивному ставленню населення до армії і засоби масової інформації. Значна кількість матеріалів з військової тематики у ЗМІ подається не професійно, носить критичну та негативну антирекламну спрямованість, оминаючи специфіку військового життя та безліч проблем Збройних Сил України [104, с. 7; 149, с. 14–19]. Мають місце неповага, невігластво щодо наших національних ідеалів, святих, брутальні висловлювання, оцінки, трактування нашого минулого та його героїв у засобах масової інформації, а також безкарність, безвідповідальність тих, хто елементарно паплюжить те, що є святим для свідомого українця.

Нині здійснюються лише перші кроки у створенні базового (вихідного) ланцюга цілісної системи військово-патріотичного виховання нації. При цьому виховний процес не повинен закінчуватися на межі цивільного життя.

Особливе місце в прищепленні військовослужбовцям любові до Батьківщини, народу, а також гордості за належність до Збройних сил відводиться військовому керівництву та персоналу структур по роботі з особовим складом.

Важливою складовою і пріоритетними напрямками їх діяльності, на наш погляд, повинні стати:

- системна робота щодо збереження і культивування у кожному військовому колективі національних традицій і звичаїв;
- виховання в особового складу почуття гордості за свою країну та Збройні Сили;
- формування у військовослужбовців прихильності до справедливості й унікальності, самобутності соціально-економічних устоїв держави;
- виховання на прикладах історії, з урахуванням традицій Збройних Сил, таких як вірність виду військового формування, роду військ, частини, підрозділу;
- формування корпоративного духу особового складу;
- широкомасштабне рекламування військової служби, мета якого – залучати більше добровольців, а також сприяти продовженню контрактів [47].

Актуальною у цьому контексті є думка С. Крилова, який зазначає: «Формування сталого фундаменту ціннісних категорій і життєвих «маяків» для особистості – це на сьогодні єдиний шлях подолання кризи у системі військово-патріотичного виховання молоді» [127, с. 32]. Йдеться про створення цілісної системи виховання військовослужбовців нового типу, відданих справі і своїй державі, патріотично налаштованих, наділених високими морально-бойовими якостями, ініціативних, цілеспрямованих, готових брати на себе відповідальність за захист Батьківщини.

Основною метою військових традицій є підтримка на високому рівні бойової готовності підрозділу, частини. Службові традиції містять в собі: бездоганне, пильне несення бойового чергування; підтримка бойової техніки і зброї в бойовому стані; удосконалення боєздатності і психологічної готовності особового складу до сучасної війни; боротьбу за підвищення бойової кваліфікації, за високу дисципліну і зразковий порядок у підрозділі й частині. Службові традиції взаємопов'язані і взаємозумовлені, вони утворюють атмосферу захопленості й всезагальної зацікавленості ратною працею. Серед службових традицій велике значення мають педагогічні традиції офіцерського складу,

спадкоємність досвіду старших офіцерів, найкращих методистів частин і підрозділів. Молоді офіцери в період становлення оволодівають прогресивними формами і методами навчання і виховання, шукають шляхи прискорення підготовки майстрів військової справи.

Поряд з традиціями поширеним засобом соціального регулювання поведінки військовослужбовців є й військовий ритуал – стереотипна форма масової поведінки, яка ґрунтується на повторенні стандартизованих дій. Ритуали підкреслюють внутрішній сенс і зміст традицій, пов'язаних з важливими подіями в житті українського суспільства та Збройних Сил України, зумовлюють певні соціальні відносини та існуючий соціальний порядок. У здатності формувати у людині суспільну свідомість міститься «примусова» сила, яка закладена в обряді або ритуалі, який зміцнює групову єдність. Бойові та службові традиції, втілені в ритуалах, мають яскраво виражену індивідуальну форму й продукують великий прилив енергії, викликають духовне піднесення. Військовим ритуалам притаманна також гармонійність, виразна й цілеспрямована організація.

Оскільки військовий ритуал символізує певні соціальні відносини, він широко використовується як ефективний засіб формування поваги до командирів, підтримання дисципліни, згуртованості, групової солідарності тощо. Ритуал сприяє залученню воїнів до системи цінностей, яка домінує (чи повинна домінувати) у військовому колективі. Військові обряд і ритуал залучають, втягують воїнів в особливий, психологічно надзвичайно наповнений світ, в особливу дієвість військового буття.

Розвиток і вдосконалення військових ритуалів у Збройних Силах України є процесом безперервної зміни як їх форм, так і традиційного змісту. Велике виховне значення мають такі військові ритуали, як винос перед строєм Бойового Прапора частини, бойове чергування, стройові огляди, загальні батальйонні та полкові вечірні повірки, розвід караулів, вручення державних нагород та ін. Серед ритуалів надзвичайно важлива роль належить прийняттю військової присяги. Перед своїми товаришами і рідними, командирами і начальниками, священним Бойовим прапором частини зі зброєю в руках військовослужбовець виголошує клятву на вірність народу України.

Військова присяга – документ великої державної важливості. Її текст затверджений Верховною Радою України і має силу закону. У ній відображені вимоги народу України до захисників; основні обов'язки, визначені службою в Збройних Силах України і важливі моральні якості, якими повинен володіти військовослужбовець. Прийняття присяги – незабутня подія в житті кожного військовослужбовця, високий моральний, патріотичний акт. Громадянин України, який дав присягу Батьківщині, бере на себе високий і відповідальний обов'язок – захищати її честь, свободу і незалежність. З моменту підпису під текстом присяги, вона стає для нього непорушним законом.

Великий емоційний вплив на воїнів, формування у них почуття вірності військовому і громадянському обов'язку має винесення Бойового Прапора при шикуванні військової частини, прощання з прапором при звільненні у запас. Військові ритуали супроводжують військовослужбовця протягом служби, кожен з них наповнений глибоким змістом, несе виховну функцію, має естетичне забарвлення і красу.

Особливе значення у військово-правовому вихованні мають традиції військового побуту. Статутне нормування часу, відособленість армійського побуту забезпечують стереотипний порядок дій військовослужбовців у підрозділах. Це полегшує командирів статутну і соціальну регуляцію, але потребує від нього утвердження традицій, які в часи дозвілля були б здатні дати воїнам емоційну розрядку, повноцінний відпочинок. Наприклад, урочисті шиккування, спортивні свята, участь у художній самодіяльності забезпечують виховний вплив як на окрему особистість, так і на військовий колектив загалом.

Побутові традиції, які охоплюють широке коло норм та звичок поведінки військовослужбовців (вшанування учасників бойових дій, підтримка зв'язку з батьками чи звільненими у запас воїнами та ін.), не тільки знімають напруженість і викликають почуття радості, а й розвивають у воїнів естетичні й моральні якості. Побутові традиції можуть проявлятися у вигляді таких стереотипів як звичай, обряд, етикет, мода. Зазначені стереотипи одночасно можуть нести у військові колективи й негативний заряд у вигляді аморальності, зловживання спиртними напоями, крадіжок тощо. Багато в цьому контексті залежить від сім'ї, в якій виховувався військовослужбовець до призову в армію.

Соціологічні дослідження засвідчують, що в деяких сім'ях юнаки відчували брак доброти і чесності, поваги і людяності. Звичай зневажати молодших, глумитися над слабшими, знущатися над беззахисними ставали нормою поведінки і предметом замилювання ще до військової служби. З цими якостями молоді люди приходять у військові колективи і культивують егоїзм, злість й агресивність. А звідси – нестатутні відносини, прояви девіантної поведінки. Підґрунтям виникнення негативних традицій є й недостатня зрілість колективної думки і хибна реакція командного складу на існуючий порядок дій і відносин підлеглих, а також існуючі в суспільстві антиармійські настрої [89; 167, с. 54–58]. Важливо своєчасно попередити зародження негативних традицій, позаяк боротися з ними досить складно.

На жаль, у деяких підрозділах дізнаються про їхнє існування лише тоді, коли вони стають підґрунтям порушень військової дисципліни, нестатутних взаємовідносин, злочинів. Військова практика засвідчує, що дисциплінарні міри і заборона не завжди усувають вплив негативної традиції. Згубну традицію, як підкреслював А. Макаренко, не можливо знищити просто наказом, «вона повинна бути витісненою новою традицією, більш сильною і більш корисною, така робота вимагає великого терпіння і глибокої думки» [142, с. 167]. Суб'єкти військово-правового виховання повинні уважно вивчати традиційні норми спілкування воїнів, індивідуальні звички, спрямовувати їх на зміцнення єдності й бойового братерства. Такі звички орієнтують воїнів на свідому поведінку й в більшості випадків підтримуються військовим колективом і перетворюються у традиції. Якщо враховувати, що традиції охоплюють об'єкти соціальної спадщини (матеріальні й духовні цінності), то в контексті військових традицій винятково важливе місце посідає проблема формування військових цінностей.

Військові цінності – це широкий спектр найкращих якостей воїна, його ідеалів і норм. Вони ґрунтуються на тисячолітніх традиціях. На жаль, в якийсь момент своєї історії ми перервали спадкоємність традицій. І не тільки в армії. В минулому поширеними були такі поняття, як родинна, козацька та офіцерська честь. У військових колах мало місце й таке явище, як подати у відставку в знак протесту через незгоду з якимось несправедливим рішенням влади.

Офіцерський стан цінував і оберігав свою репутацію. Тобто, існував кодекс честі, який служив щитом проти аморальності.

У національних традиціях фіксується багатовікова мудрість народу, його досвід і культура. Шанобливе ставлення до національних традицій, культури і мови, до свого коріння дозволяє створити в Збройних Силах України нову систему свят і військових ритуалів, що повніше б відображали ідею єдності України та її народу, а також формували у військових колективах таку соціально-психологічну атмосферу, котра б сприяла тому, щоб кожен захисник Вітчизни відчував себе як у рідній домівці [41, с. 31–36].

Військово-правове виховання в українській армії, в різних громадських організаціях військово-патріотичного спрямування ґрунтується на досить священних для кожної людини почуттях вітчизни, служіння їй. Вірності своєму народові, військового братства тощо. Але маса негативних явищ у військах, відомих під назвою нестатутних взаємовідносин, а також масові зволікання / ухиляння від служби в армії юнаків призовного віку свідчать про глибоку кризу такого виховання. Вважаємо, що проблеми української армії є однокорінними з проблемами українського суспільства. У Збройних Силах України ця реакція втілювалася в десакралізації низки ритуалів та атрибутів військової організації. Наприклад, сумнозвісний феномен «дідівщини» є не що інше як пародія на ієрархію військових звань. Існуючі звичайно неофіційно обряди посвячення в «черпаки», читання «молодими» наказу про «дембель» – пародійне дублювання різних моментів такого церемоніалу, як прийняття присяги. Зазначимо, що подібні явища характерні не тільки для армії, а й для інших суспільних інститутів, функцією яких є виховання молоді в дусі патріотизму.

Потрібно зосередити особливу увагу на проблемі престижності військової справи і військової служби. Це вимагає вироблення нової концепції військовослужбовця. Немало значать і питання ритуально-обрядового характеру проведення присяги, військових свят, парадів – все це повинно наповнитись національним змістом, наблизитись до національних уявлень. Навіть питання одягу має неабияке значення. Так, в нещодавно затверджених Міністерством оборони України зразках нової військової форми поряд з такими вимогами до неї, як зручність, надійність, присутні елементи національного

змісту. Настав час переглянути відношення до ідеологічної складової в системі виховної роботи в Збройних Силах України [9; 92].

Починати формування військових традицій в сучасній українській армії необхідно, по-перше, з таких елементів, як відродження поваги і шани до Бойового прапора як символу державності, незалежності і соборності України. У підрозділах особливо наполегливо повинна проводитися відповідна робота з молодими військовослужбовцями. Бойовий прапор обов'язково має шануватися під час урочистих подій, з прапором необхідно зустрічати нове поповнення, а також проводити з війська демобілізованих військовослужбовців. Загалом традиції прийняття у військо і звільнення необхідно ще належним чином відпрацювати, адже вони є важливими подіями в житті людини, які запам'ятовуються і впливають на загальний зміст спогадів про службу в армії, а це, в свою чергу, формує позитивну громадську думку про армію.

Сьогодні мають місце непоодинокі випадки, коли командири військових частин і керівники військоматів відмовляють в наданні допомоги при похованні загиблих чи померлих воїнів, чим порушують давні обряди. Прояв скорботи, що супроводжує траурний обряд, не є стихійним виявом індивідуальних емоцій. Хоча присутні під час поховання не завжди відчують почуття особистої втрати, проте цей обряд пробуджує в них скорботу, формуючи таким чином моральну єдність присутніх і посилюючи їхню згуртованість. Не менш важливим елементом у відродженні традицій є військова пісня. Виконання українських маршів і пісень сприяє й вирішенню мовних проблем.

Враховуючи нинішню ситуацію в Україні, відкритий військовий конфлікт з Росією доцільним є відновлення в повному обсязі у середній школі викладання дисципліни з допризовної військової підготовки молоді. У навчальному і виховному процесі має зростати й роль військових ліцеїв, які готують своїх вихованців до вступу у вищі навчальні заклади військового профілю. Саме в них, а також на військових кафедрах цивільних університетів, під час строкової служби в лавах Збройних Сил України відбувається підготовка майбутніх військовослужбовців української армії.

Необхідним є перегляд якості і змісту гуманітарних дисциплін, що викладаються майбутнім військовослужбовцям, доповнення його новими темами та дисциплінами, які мають україноцентричний характер. Йдеться, насамперед,

про історію українських визвольних змагань, українських військових формувань часів козаччини, УНР 1917–1921 рр., боротьбу українського народу проти більшовицького режиму, про сталінські репресії та голодомор, визвольну боротьбу УПА, дисидентський рух та ін. важливого значення у процесі патріотичного виховання набуває й викладання спеціальних історичних дисциплін – української геральдики і вексирології, фалеристики, нумізматики та уніформістики [109, с. 52]. Непересічна роль у патріотичному вихованні належить і діяльності дитячих і молодіжних організацій, насамперед «Пласту» і Спілки Української молоді. Водночас держава має сприяти залученню до виховного процесу не тільки героїв Євромайдану, офіцерів і солдатів АТО, а й добровольців і волонтерів, які репрезентують новий тип вихователя і зразок для наслідування.

Військо-правове виховання військовослужбовців має здійснюватись системно в руслі процесу соціалізації особистості. Системність військово-патріотичного виховання військовослужбовців базується на принципі тягlosti виховного процесу на різних етапах соціалізації: патріотичне виховання в родині поєднане з виховним процесом у закладах дошкільної освіти, після чого естафету приймає школа, далі вищий навчальний заклад. Щоправда в сучасному інформаційному суспільстві зі стрімким ритмом життя школа і вищий навчальний заклад перетворюються винятково на освітні заклади, які лише ретранслюють знання, часто нехтуючи виховною функцією [109, с. 51–52]. Тому українська держава в сучасних умовах має виступати не лише в ролі замовника підготовки фахівців для різних сфер суспільного життя, а й мусить опанувати роль контролера результатів виховного процесу, запропонувати виважений перелік національних і державних свят та церемоній, використовуючи давні військові традиції та наповнюючи їх новим змістом.

Визначальною рисою ефективного виховання молоді є виявлення поваги до старшого покоління, насамперед батьків. Образ родини, на думку українського мислителя Ю. Липи, відіграв визначну роль у становленні такої риси української ментальності як українська військовість [109, с. 51]. Відтак традиції, обряди і військові ритуали в системі військово-правового виховання сприяють зміцненню національної самосвідомості військовослужбовців, виступають важливими чинниками їх національної ідентифікації. У

найзагальнішому вигляді під національною ідентичністю розуміють відчуття належності до конкретної національної спільноти, її культури. Як співвіднесеність, ототожнення індивіда з національною спільнотою, її символами, цінностями, культурою, історією, територією, державними та правовими інституціями, політичними й економічними інтересами, національна ідентичність розкривається через субстанціональні смисли, які конкретизуються поняттями «національна свідомість», «національні почуття», «національний характер», «національний образ світу», «ментальність» [111, с. 57].

Надаючи конститууючого смислу існуванню людських спільнот, національна ідентичність передбачає: а) внутрішню тотожність соціальних суб'єктів у процесі сприйняття ними образу нації, відчуття стійкості й безперервності «Ми» в історичному, геополітичному просторі й часі; б) спільне історичне минуле, спільні обов'язки та уявлення про спільне майбутнє; в) особистісне самоототожнення з національною спільнотою; г) спосіб сенсотворення як самовизначення та самопректування національних спільнот; г) індикатори суспільної консолідації; д) тотожність особистісних і соціальних цінностей у процесі формування національної свідомості; е) спільне історичне минуле, спільні обов'язки та уявлення про спільне майбутнє; є) набуття національної безпеки, екзистенційної стійкості та психологічної рівноваги людини.

Як синкретичне явище, національна ідентичність акумулює в собі інші форми та види ідентичностей, постає процесом формування основних компонентів національного буття. При визначенні національної ідентичності основними критеріями є ті, які мають екзистенційний, культурний, метафізичний характер, а вже потім матеріальний – економічний, політичний, господарський. Крім того, національна ідентичність характеризується специфічним поєднанням об'єктивних і суб'єктивних рис, що вирізняє одну національну спільноту від іншої. Істотного значення тут набувають відчуття спільної долі, загальні переживання, колективна пам'ять, тобто все те, що сприяє формуванню колективного «Ми» [171, с. 53–67]. Тому ідентичність кожної національної спільноти можна репрезентувати насамперед як її колективну самосвідомість, самовизначення, самовироблення власного образу і змісту самосвідомості, а не як ззовні сконструйований образ «національного характеру».

Це означає, що поняття «національна ідентичність» передбачає вияв колективного самоконструювання образу власної національної спільноти, характер, якого багато в чому залежить від об'єктивних передумов і практики функціонування цієї спільноти (наприклад, сприятлива економічна ситуація, політична нестабільність, зовнішні загрози тощо). Водночас на колективне самоконструювання образу власної національної спільноти впливають поширені в її середовищі ціннісні уявлення, міфи і стереотипи, особливо ті, які змальовують контрастність між «нами» і «ними», «своїми» і «чужими» [111, с. 58–59]. При організації військово-правового виховання в Збройних Силах України потрібно враховувати, що доцільним є розгляд поняття національної ідентичності у двох аспектах: філософсько-антропологічному – як індивідуальний процес усвідомлення військовослужбовцями належності до української нації, національної культури, і в соціально-історичному – осмислення національних особливостей як імперативу у визначені історичного шляху розвитку нації.

Національна ідентичність з поміж інших ідентичностей є найбільш інтеграційною, такою, що чітко «вписує» воїна в українську національну спільноту. Інші типи колективної ідентичності – родова, релігійна, класова, територіальна тощо можуть накладатися на національну ідентичність або поєднуватись з нею. Здатність національної ідентичності акумулювати в собі інші форми і види ідентичностей закономірно веде до того, що на неї, ніби на своєрідну «матрицю», накладаються компоненти тожсамостей, що відокремлюють індивідуальну автентичність.

Національна самоідентифікація ніколи не протікає в суто духовно-моральному плані, а переважно відбувається в процесі трудової, громадської, політичної діяльності, спілкування, у тому числі й на побутовому рівні. Це означає, що проголошення державності, прийняття Конституції, основних законодавчих актів, визнання і прийняття як аксіоми основних зовнішніх атрибутів національної держави – Герб, Прапор, Гімн, грошова одиниця тощо – це лише основи, передумови національної самоідентифікації військовослужбовців. Штучно, лише за власним бажанням не завжди людина має змогу, потребу відповісти на питання «Хто я є?», оскільки внутрішня душевна потреба такої самоідентифікації постає можливою лише за умов, коли до цього її спонукає суспільство, держава. Саме держава має створити належні

умови для безперервного, послідовного розвитку етносу, що творить власну державу, та згуртування навколо нього інших етносів.

Потрібно враховувати, що поняття «національної ідентичності» постає і в історичному аспекті. З одного боку, колективна ідентичність формується завдяки дискурсові в конкретній історичній ситуації і за певних обставин зазнає ґрунтовної трансформації, а з другого, – пишучи історію, коли ми пояснюємо минуле, щоб краще зрозуміти теперішнє. Історичний час нації осмислюється воїнами, проходить через їхню свідомість, характеризується певним рівнем зростання такої її складової як національна. Суб'єкти військово-правового виховання повинні враховувати, що з поняттям національної ідентичності органічно пов'язана категорія «національна свідомість», яка визнає спосіб самоідентифікації нації, ступінь її інтеграції й консолідації та моделі орієнтації в геополітичному просторі.

Національна ідентичність, з одного боку, структурно включена в національну свідомість як певна соціальна форма, яка демонструє соціальну значущість індивіда, його поведінки, самобутнього розвитку, а з другого, – виходить за межі ґносеологічного статусу національної самосвідомості, оскільки як відображення динаміки реконструкції суб'єктивності індивіда і нації постає не тільки суб'єктивним переживанням власної індивідуальності, а й об'єктивно визначається як розміщення у певному соціальному (етнополітичному, культурному) просторі, а значить, може бути засвоєна разом і з цим простором, що акцентує буттєвоконститууючий смисл ролі національно-культурної ідентичності в сучасному існуванні націй.

Дуже важливо при організації військово-правового виховання враховувати рівні національної свідомості (буденний, теоретичний, державно-політичний). Так, на буденному рівні фіксується наявність чисельних стереотипів, патріотично-романтичних, ідеалізованих, навіть міфологічних уявлень військовослужбовців про історичний шлях нації та її потенційні можливості. Теоретичний рівень містить науково обґрунтовані ідеї, концепції, програми, світоглядні орієнтації, які характеризують інтелектуальний потенціал нації. І на державно-політичному рівні формуються ті ідеї, програми, вчення, концепції, які віддзеркалюють політичні, державні, культурні, правові, освітні та інші інтереси нації. Надзвичайно важливо розуміти тісний взаємозв'язок поняття національної ідентичності і категорії

«ментальність». У найзагальнішому розумінні ментальність – це «стійкі структури глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості, що визначають устремління, нахили, орієнтири людей, у яких виявляється національний характер, загальноновизнані цінності, суспільна психологія.

Ментальність означає щось спільне, яке лежить в основі свідомого і підсвідомого, логічного та емоційного, тобто вона є глибинним джерелом мислення, ідеології та віри, почуттів та емоцій військовослужбовців[90, с. 334–335]. Потрібно враховувати, що ментальність нації виявляється в домінуючих суспільних настроях, життєвих стратегіях, у системі життєвих цінностей і моральних норм, у відношенні до військової служби, родинних зв'язках і принципах виховання (в т.ч. і військово-правового виховання). Найповніше вона виявляється в національному характері та культурно-символічних формах національної ідентичності, національній психології, національно-релігійних традиціях тощо. Необхідно враховувати, що основними чинниками впливу на формування національної ідентичності є історична територія, спільна мова і культура. єдиний економічний простір, релігія і спільні міфи та історична пам'ять, єдині закони і обов'язки для всіх членів та інші. Зв'язок твірних елементів національної ідентичності надзвичайно сильний.

З особливою виразністю та яскравістю проявилися традиції та патріотизм в умовах проведення антитерористичної операції (АТО). Найбільш боєздатними виглядають військовослужбовці регулярних військ і українські добровольці, які демонструють людський дух як головний – стратегічний ресурс оновлених суспільних інститутів. Саме духовний фактор своїм «нелінійним» характером дії істотно загострює сьогодні так і не розв'язанні за чверть століття «старі» і вже «нові» соціальні проблеми армії – економічну і правову незахищеність особового складу і учасників АТО; велику кількість порушень військової дисципліни і правопорядку; поширення серед особового складу так званих нестатутних відносин; ухилення молоді від військової служби; падіння престижу військової служби та армії загалом як військово-соціального інституту.

Ефективній національній ідентифікації військовослужбовців сприятимуть глибокі соціально-філософські, історичні, правові та психолого-педагогічні знання, знання та усвідомлення ними національної історії, мови, культури,

традицій та ін. Кожен військовослужбовець повинен мати відповідну національну свідомість, без якої немає цілісної нації.

3.3. Військово-правове виховання військовослужбовців в умовах проведення антитерористичної операції

Російська агресія проти України, перебіг бойових дій на сході країни актуалізують увагу дослідників до специфіки військово-правової роботи в умовах проведення антитерористичної операції (АТО). Напрямки, зміст, форми, методи військово-правового виховання в умовах АТО детерміновані низкою чинників, зокрема, тероризмом та антитерористичною діяльністю Збройних Сил України, активним застосуванням з боку супротивника підривних соціальних технологій, складною соціальною структурою особового складу, ставленням, нерідко й ворожим, місцевого населення до українських воїнів.

Російсько-український конфлікт змушує по-новому оцінити роль військово-правового виховання, традицій і патріотизму у підготовці та веденні так званої комбінованої війни. Фактично Україна перетворилася на полігон для випробування російською стороною ідей та принципів війни нового типу – «гібридної». На думку І. Рущенко, на певних етапах її підготовки та розгортання агресор залучав соціальних експертів (філософів, військових політологів, соціологів, соціальних психологів) для побудови підривних соціальних технологій (ПСТ), що використовуються безпосередньо на театрі воєнних дій та в тилу супротивника. Україна не була готова своєчасно відреагувати на виклики комбінованої війни, і це мало негативні наслідки у вигляді втрати Криму та недопущення сепаратистських анклавів на Донбасі [212, с. 28–29].

Новою проблемою, перед якою постало людство наприкінці ХХ – початку ХХІ століть, став тероризм. Тероризм – явище багатогранне, в ньому поєднані ідеологічні, релігійні, етнічні та багато інших компонентів. Генеза тероризму як соціально-політичного явища свідчить про його значну трансформацію: змінюються форми здійснення терористичних актів, відбувається зсув у полі цільового впливу терористів, змінюються методи їх діяльності, організаційні структури та ін. Тероризм має багато спільного й з іншими формами протесту і насильства – агресією, збройною боротьбою,

військовими конфліктами різного ступеня інтенсивності, партизанськими діями, диверсіями тощо [15, с. 77–89; 138; 214, с. 18–24; 267, с. 175–177].

За допомогою терористичних дій у суспільстві нагнітається істерія страху, безвиході, недовіри до влади, окремих соціальних груп, а іноді й цілих народів, що виявляється в агресивності соціуму. Насильницькі акції набувають характеру терористичних, якщо вони спрямовані на нагнітання атмосфери страху та безвиході. У цьому випадку до системи терористичних засобів відносяться не тільки дії, що безпосередньо загрожують життю і безпеці людей, а й безкровні операції превентивного типу, які залякують шляхом підпалів чи вибухів у безлюдних приміщеннях – магазинах, офісах, штаб-квартирах політичних партій, на промислових підприємствах тощо [251, с. 31–37]. Атмосфера страху досить часто викликає зростання агресивності в соціумі, руйнівного, деструктивного начала в людині. Відтак тероризм є одним із тих спускових механізмів, що репродукують зростання агресивності й насильства в соціумі загалом, наростання дисипативних процесів.

Аналіз суттєвих ознак тероризму, акцентування уваги на явному і латентному компоненті терористичної діяльності дозволяє зафіксувати те, що явний компонент терористичних дій значною мірою демонструє інструментальну функцію терористичного акту як явища видового щодо насильства, а латентний компонент фіксує генезу і динаміку зростання ентропійних процесів. Під тероризмом, на думку М. Требіна, слід розуміти соціальне явище, засноване на використанні чи загрозі використання насильства у вигляді терористичних актів з метою нагнітання атмосфери страху і безвиході в суспільстві в ім'я досягнення мети суб'єктів терористичної діяльності [247, с. 318–319]. Звернення до терористичних дій свідчить, що терористи готові використовувати найжорстокіші і найкривавіші методи боротьби. Вони дуже швидко ставлять на озброєння своєї терористичної діяльності нові досягнення технологічної революції у військовій справі.

Події на Донбасі і в багатьох європейських містах, Туреччині, США, на Близькому Сході підтверджують тезу, що терористи для досягнення істотних змін соціальної дійсності можуть запустити механізм складнішого і більш руйнівного соціально-політичного явища, яким є війна. У будь-якому випадку можна констатувати, що тероризм дедалі більше пов'язується з війною [288].

Війна була і залишається й сьогодні, на жаль, неминучим елементом світового співтовариства. У свій час І. Кант не без підстав говорив, що історія жодним чином не свідчить про людську мудрість, скоріше вона є літописом людської недосконалості, божевілья, марнослів'я і пороку [97, с. 256–273]. Найбільш явно це виявляється у війнах, які вело людство протягом своєї історії. Початок ХХІ століття теж не обходиться без воєн, про які ще наприкінці минулого тисячоліття попереджала М. Олбрайт, називаючи їх «майбутніми війнами» [305, с. 18], війнами з тероризмом і терористами. Її прогноз базувався на глибокому аналізі тероризму і виявився правильним.

Зазначимо, що від війни класичної терористична відрізняється застосуванням некласичних засобів, нетрадиційних способів і зовсім інших правил [178, с. 1–6]. Якщо в традиційній війні завжди існували дві явно зафіксовані протиборчі сторони, що могли домовитися про правила її ведення (наприклад, Гаазька, Женевська конвенції), то у війні з тероризмом є тільки одна сторона, другу не завжди видно, вона воліє розчинитись в соціумі і звідтіля завдавати удари по окремих об'єктах, домовитися з нею про правила ведення війни неможливо й абсурдно [306, с. 18–19]. Але в сучасних умовах у руки терористів можуть потрапити такі засоби знищення, наслідки застосування яких будуть жахливими.

У цьому зв'язку З. Бжезінський застерігає: «Дотепер в ході міжнародних конфліктів і терористичних дій зброя масового ураження в основному не застосовувалася. Як довго може зберігатися це самообмеження, неможливо передбачити, однак зростаюча доступність засобів, здатних спричинити масові жертви в результаті застосування ядерної чи бактеріологічної зброї, не тільки для держав, але і для організованих угруповань також неминуче збільшує ймовірність їх застосування» [33, с. 252]. Слід також пам'ятати, що людство в ХХ – початку ХХІ століть створило стільки техногенних об'єктів, руйнування яких може мати такі ж наслідки, як і застосування зброї масового ураження.

Тероризм у сучасних умовах перетворився на серйозного озброєного гравця на світовій політичній арені, не брати це до уваги при аналізі реалій сучасного світу необачливо. Не випадково, Комітет начальників штабів США, визначаючи перспективи розвитку збройної боротьби на початку ХХІ століття й оцінюючи стратегічну ситуацію в світі, особливу увагу звертає на загрози,

пов'язані з асиметричними підходами до руйнування системи національної безпеки країни [249, с. 5–6]. Асиметричні підходи характерні саме для діяльності терористичних організацій. Тому армія повинна бути готова й за необхідності брати участь у боротьбі з терористами. При цьому свою антитерористичну діяльність вона має будувати на відповідній нормативно-правовій основі.

Відтак актуальною проблема сьогодення є осмислення сутності тероризму як суспільно-політичного явища, його джерел, форм, спрямованості й можливих засобів нападу і способів їх застосування, тенденцій розширення арсеналу й географії терористичних актів і збільшення їх руйнівної сили. Потрібна реальна, своєчасна й об'єктивна оцінка існуючих можливостей організаційних і функціональних структур щодо антитерористичної боротьби, визначення мети, порядку і способів їх використання, обґрунтування заходів щодо підвищення цих можливостей у межах подальшого реформування розвитку збройних сил. Без цього не можливо ефективно проводити військово-правове виховання.

Очевидною, є і проблема внесення відповідних змін у нормативно-правову базу побудови, функціонування і застосування збройних сил, в тому числі й в інтересах забезпечення їх активної взаємодії з іншими сегментами системи антитерористичної боротьби. Участь Збройних Сил України в боротьбі з тероризмом – вимога часу. До проведення спеціальних операцій можуть залучатися розвідувальні, аеромобільні, десантно-штурмові, військового правопорядку та інші частини і підрозділи.

Система антитерористичної боротьби в Україні повинна базуватися на таких принципах як, законність; пріоритет заходів щодо попередження тероризму; невідворотність покарання за здійснення терористичної діяльності; поєднання явних і латентних методів боротьби з тероризмом; комплексне використання правових, політичних, соціально-економічних, пропагандистських, профілактичних, виховних заходів; єдиноначальність в керівництві задіяними силами і засобами при проведенні контртерористичних операцій. Збройні Сили України мають бути готові для ведення війни з тероризмом, керуючись нормативно-правовою базою в сфері антитерористичної боротьби. Не менш

важливою залишається і проблема удосконалення агітаційно-пропагандистської роботи та військово-правового виховання в умовах АТО.

Як свідчить реальна практика, при проведенні військово-правового виховання на сході країни (як і в суспільстві загалом) потрібно враховувати, що вона проводиться в умовах застосування агресором підливних соціальних технологій, які використовуються безпосередньо на театрі воєнних дій та в тилу супротивника. Очевидно, що в останні роки російське керівництво залучило значну кількість фахівців соціально-гуманітарної сфери для вирішення власних стратегічних завдань. Можемо припустити, що вони формулювалися у двох взаємопов'язаних площинах: знайти рецепт протидії так званим «кольоровим революціям», що особливо турбує російське керівництво, а також розробити соціальну складову комбінованої війни, яка була в повній мірі випробувана у подіях 2014 – 2015 роках.

Йдеться насамперед про застосування ПСТ, які передбачають маніпулювання свідомістю та поведінкою людей для досягнення певних цілей, що забезпечують загальний успіх у війні. Це також й масовидні процеси, коли до політичних антиурядових виступів залучаються певні групи населення, які на початкових етапах діють як «мирні» протестанти чи активісти. На думку І. Рущенко, соціальна технологія – це попереднє конструювання, планування та організація акцій, в яких бере участь місцеве населення і котре фактично перетворюється на знаряддя або «м'яку» зброю в руках агресора [212, с. 30]. У комбінованій війні, яку демонструють російські стратеги, на перших етапах велика увага приділяється саме соціальним технологіям. Очевидними є три основні фази підливних соціальних технологій: латентна, «м'яка» і «гаряча.

Під час першої фази операції ведеться прихована і доволі кропітка робота з розробки загального сценарію війни; штучно створюється або стимулюється на території супротивника «п'ята колона» (особлива увага надається роботі з місцевою елітою, бізнесменами, політичними партіями та референтними групами, які мають вплив на громадську думку населення регіону); розробляється зміст підливних соціальних технологій. Цей етап триває кілька років. Водночас ведеться ідеологічна й психологічна підготовка власного населення з метою переконати пересічного мешканця, що майбутні військові дії мають усі підстави та у випадку їх реалізації будуть відповідати і його власним інтересам.

У випадку з підготовки Росією вторгнення в Україну вона мала значні можливості для тривалого телезомбування та ведення пропагандистської роботи не тільки серед власних громадян, а й серед населення України (як і громадян європейських країн загалом). Українська влада майже нічого не робила для контрпропаганди та руйнування «п'ятої колонії» у зародку, а це створювало майже ідеальні умови для наступного розгортання ПСТ у час «Ч».

Огляд суспільно-політичних подій, які мали місце весною – літом 2014 року, дозволяє виокремити такі ПСТ, що були застосовані проти України:

- організація антиурядових, антидержавних масових виступів із багатократним посиленням змісту подій засобами військової пропаганди агресора, технологія вивішування російського прапора;

- перетворення «мирних» протестів на кримінальні натовпи, захоплення адміністративних будівель, руйнування існуючої системи адміністративного управління та правоохоронної діяльності, нав'язування законним органам влади волі агресора;

- створення так званих сил самооборони, їх озброєння; тероризування незаконними озброєними формуваннями мирного населення, громадських інституцій, місцевих мас-медіа, представників правоохоронних органів, які не поділяють сепаратистські гасла;

- «вибори» народних мерів, губернаторів безпосередньо на вулицях та проголошення фейкових «народних республік» з метою реалізації сепаратистського сценарію та соціальної мобілізації довкола ідеї розколу країни;

- організація та проведення незаконних референдумів для легалізації агресії;

- застосування тактики «живий щит» під час захоплення адмінбудинків та блокування українських військових натовпом «активістів» (варто розрізняти активний і пасивний «живий щит», бо під час військових дій терористи використовують пасивну форму захисту населенням, коли розміщують свої батареї, стрілецькі, снайперські позиції у житлових будинках).

Слід визнати, що у Криму і на Донбасі ПСТ досягли запланованих цілей. Так, у Луганській та Донецькій областях були проголошені сепаратистські республіки, що повністю контролювалися (і продовжують контролюватися) Кремлем, а також сформована армія вторгнення безпосередньо на території країни-жертви агресії, що дозволило перейти до «гарячої» фази та розпочати

фактичні воєнні дії без оголошення війни. В Одесі та Харкові плани ворога зазнали руйнації, хоча сценарії впроваджувалися аналогічні до донбаських. Наразі стоїть завдання перед фахівцями соціально-гуманітарного профілю досконало вивчити досвід подій 2014–2016 років, розробити систему показників, яка б стосувалася громадських настроїв і головне – виробити концепцію контрзаходів, в тому числі й військово-правового характеру.

Особливість військово-правового виховання в умовах АТО зумовлюється складністю і неоднорідністю соціальної структури збройних формувань, які беруть участь в АТО (резервісти, добровольці, строковики, кадрові військові, контрактники, мобілізовані та ін.). Більшість командирів, особливо із числа мобілізованих, не мали досвіду роботи з таким складом військовослужбовців, адже раніше працювали лише зі строковиками. Соціальний склад учасників АТО свідчить про те, якою мірою армія стає механізмом, що забезпечує вертикальну соціальну мобільність, без якої не можливий розвиток суспільства. Він є також важливим чинником, який впливає і на патріотичні орієнтації військовослужбовців, і на позитивну роль армії в суспільстві. Підстав для виокремлення соціальних груп військовослужбовців, які існують у Збройних Силах і беруть участь у проведенні АТО, велика кількість, але всі вони мають відповідати одній вимозі – реальності існування. За кількісною ознакою можна виокремити великі й малі соціальні групи.

До великих соціальних груп відносяться стійкі сукупності значної кількості військовослужбовців, які діють спільно в суспільно значущих ситуаціях і функціонують у масштабах з'єднань, частин і підрозділів. За терміном перебування виділяють військовослужбовців-професіоналів (або постійний склад армії) і військовослужбовців, які призиваються на службу на певний час (перемінний склад). Особливе місце займають військовослужбовці, які проходять службу за контрактом.

За військово-професійною належністю (а кількість військових спеціальностей у зв'язку з ускладненням і диференціацією військової праці постійно зростає – нині їх нараховується декілька тисяч), враховуючи специфіку проведення АТО, зрозуміло, що не всі військово-облікові спеціальності є затребуваними. Якщо донедавна Збройні Сили були моноетатним соціальним утворенням, а служба в армії вважалась чоловічою

справою, то сьогодні у Збройних Силах України з'явилась чисельна група військовослужбовців-жінок, значна частина їх перебуває і в зоні АТО.

Демографічна ознака дозволяє виокремити в соціальній структурі учасників АТО вікові групи військовослужбовців. Якщо в умовах мирного часу у збройних силах проходять службу в основному молоді люди (у віці до 27 років), то в умовах АТО, внаслідок проведення мобілізації у 2014–2015 роках, у підрозділи почали прибувати військовослужбовці в своїй більшості від 27 до 60 років. Зазначимо, що до першої соціальної групи відносився увесь перемінний склад армії, військовослужбовці які проходять службу за контрактом, прапорщики і молодші офіцери. Старші офіцери, як правило, належать до соціальної групи середнього віку. В результаті мобілізації серед молодших офіцерів, прапорщиків, сержантів і солдат на відміну від мирного часу з'явилась значна група військовослужбовців, які також належать до соціальної групи середнього віку.

Особливе місце серед основної типологізації військовослужбовців має їх службове становище. Справа в тому, що штатно-посадова структура за своєю суттю законодавчо закріплює систему соціальної нерівності, яка існує у збройних силах. З нею тісно пов'язані й ті владні повноваження, якими володіє військовослужбовець, і ступінь відповідальності за стан справ на дорученій ділянці служби. За службовим становищем виділяють такі соціальні групи: командири підрозділів, командири частин, офіцери відділів, служб, офіцери штабів, а серед перемінного складу – молодші командири і рядові. Виокремлення соціальних груп військовослужбовців за службовим становищем не слід ототожнювати з поділом на групи за військовими званнями. Володіння кожним військовослужбовцем певним військовим званням також є підставою для типологізації соціальних груп Збройних Сил України, які беруть участь в АТО (група вищого командного складу, групи генералів і старших офіцерів, група молодших офіцерів, груп прапорщиків, групи сержантів і солдат).

З метою заохочення учасників АТО, Кабінет міністрів України своєю постановою надав право керівництву ЗСУ присвоювати військове звання на ступінь вище займаної посади. Вивчення і врахування особливостей соціальних груп військовослужбовців, виокремлених за службовим становищем і військовим званням, має значення при розгляді соціальної мобільності в збройних силах,

характеру взаємовідносин як між соціальними групами, так і в середині їх. Типологізація соціальних груп військовослужбовців за їх соціальним походженням відображає загальні тенденції формування соціальних груп у нашому суспільстві. Проте в умовах АТО в цих тенденціях з'явилися певні особливості стосовно звільнення окремих категорій громадян від мобілізації, можливістю заможних, наділених владними повноваженнями громадян уникнути мобілізації (практично серед мобілізованих не має дітей міністрів, депутатів та їх самих). Все це вносить певну напруженість в суспільні відносини як в суспільстві загалом, так і в армії зокрема.

Зауважимо, що з урахуванням постійної ротації особового складу, не всі вищеназвані групи військовослужбовців у межах збройних сил мають чітко визначений вид і кількісне окреслення. Але контури їх все більше виявляються при аналізі середніх, а особливо малих груп військовослужбовців, в яких суспільні відносини постають у формі безпосередніх особистісних контактів, оскільки їх чисельність обмежена: від 2-3 осіб до 10-20, а в окремих випадках – до 40 військовослужбовців (рота, взвод). Особливо це характерно в умовах несення служби на блокпостах, коли відсутня фактична лінія фронту.

Залежно від інституціалізації військово-службових відносин серед учасників виділяють формальні й неформальні групи військовослужбовців. Якщо у формальній групі становище й поведінка військовослужбовців чітко регламентується військовими статутами, а міжособистісні відносини складаються усередині меж, встановлених офіційно, то неформальна група не має чіткої організації, офіційних виборних посад, статусів, не визначена офіційно й межа об'єднання. Порядок в ній ґрунтується на традиціях, відносинах поваги й авторитету. Вона має своєрідний моральний кодекс.

Потрібно враховувати, що якщо в умовах мирного часу неформальна група, як правило, виникає у межах формальної організації, то в умовах АТО з'являється нова тенденція – формальна організація формується на основі неформальної. Вона особливо характерна для добровольчих батальйонів («Айдар», «Донбас», «Азов», «ДУК» та ін.). Нерідко основою їх виникнення була, з одного боку, участь в Євромайдані 2013–2014 років, а, з другого, – кримінальне минуле. В умовах проведення АТО спонтанно виникли й групи на основі вільного бажання військовослужбовців. Прикметно, що для

мобілізованих військовослужбовців певної хвилі мобілізації їх друзі по службі виступають як первинна соціальна група, а особовий склад підрозділу і частини, в яких вони служать – як вторинна.

І нарешті, слід зазначити, що в ЗСУ і в суспільстві загалом в останній час з'явилась велика соціальна група – учасники АТО. Ця частина суспільства пізнала всі жахи війни (смерть, каліцтво, поранення, психологічні травми, неухагу, а іноді й знеухагу влади тощо). Досвід ведення АТО засвідчив, що деякі солдати після обстрілів чи безпосереднього бачення поранень і смертей своїх побратимів деморалізовані та відмовляються виконувати бойові завдання, виходити на блокпости. І тут стоїть завдання перед командиром-вихователем, військовим психологом вміти швидко «зібрати» бійця та зорієнтувати на бій. Адже від бойового духу бійців на полі бою значною мірою залежить успішність проведення антитерористичної операції. Як свідчать дослідження, в умовах повсякденної діяльності військ психічне порушення спостерігається у 4-6 % особового складу, при виконанні навчально-бойової діяльності – від 15-20 %, а в ході бою від 30 до 86 % (залежить від інтенсивності, кількості поранених і вбитих) [91, с. 62].

Військово-правове виховання з мобілізованими і добровольцями доцільно поділити, на наш погляд, на три етапи. Перший проводиться під час набору добровольців і мобілізованих. Потрібно визначити, наскільки ефективний буде військовослужбовець в бою. Наступний етап – робота з бойовими морально-психологічними травмами на передовій. Велике значення має перший бій. Часто буває, що перший бій – це не пряме протистояння, коли воїн бачить противника, а противник – бійця. Це може бути просто обстріл артилерією. І важливо не тільки те, як боєць увійде у перший бій, а й як вийде з нього. Нерідко після першого бою у солдатів змінюється система цінностей. Їм важливо вижити, якщо були загиблі, то помститися, вразити противника вогнем – базові для війни речі. Їхня свідомість переходить у режим війни. Тому після закінчення їх участі в АТО важливо вивести бійців із цього стану, щоб максимально сприяти поверненню та адаптуванню до мирних умов життя.

Третій етап – проведення необхідних заходів у реабілітаційних центрах, або безпосередньо на території військової частини. За світовими стандартами військовослужбовцю після бойових дій не можна відразу повертатись додому. Він має пройти хоча б двотижневу реабілітацію, під час якої його можуть

відвідувати рідні, близькі, друзі. Учаснику бойових дій потрібно змінити обстановку. Тут найголовніше завдання вихователів – знову повернути військову людину до соціуму, щоб вона могла вести нормальний спосіб життя. Такий процес називають соціально-психологічною реабілітацією, яка спрямована на відновлення втрачених (порушених) психічних можливостей здоров'я військовослужбовців.

Соціально-психологічна реабілітація учасників бойових дій – це система психологічних, соціальних і виховних заходів, спрямованих на відновлення, корекцію або компенсацію порушених психічних функцій і станів, особистісного та соціального статусу військовослужбовців, які отримали психічну травму [221, с. 31–32]. Існує думка, що «військовий синдром» цієї антитерористичної операції буде набагато важчий за «афганський». І «в'єтнамський», і «афганський» синдроми були важкими тому, що були пов'язані із знеціненням і дискримінацією тих, хто брав у них участь. Ступінь травматизації учасників АТО буде залежати від успішності компанії й виправданості всіх жертв, від ставлення держави до захисників, серйозних реформ у нашій країні. Суспільству потрібно зрозуміти, що саме на передовій сьогодні формується еліта армії й авангард нації і для уникнення «військового синдрому» важливо, як воно зустріне тих, хто повертається з фронту і як їм допомагатиме.

20 серпня 2014 року Кабінет Міністрів України затвердив «Порядок надання статусу учасника бойових дій особам, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення» (Постанова КМУ № 48). На сьогодні, незважаючи на організаційні труднощі та бюрократичні перепони, статус учасника бойових дій вже отримали понад 100 тисяч військовослужбовців. Отже, соціальні групи військовослужбовців у всьому їх розмаїтті становлять соціальну структуру учасників АТО і збройних сил, яка значною мірою зумовлюється соціальною структурою суспільства. Через особливості своєї організаційно-штатної структури, умов АТО і призначення збройних сил соціальна структура армії не є «дзеркальним» відображенням соціальної структури суспільства – і це потрібно враховувати при організації військово-правового виховання.

Ефективність проведення військово-правового виховання в зоні АТО напряду залежить від того, наскільки суб'єкт виховання буде враховувати настрої, ставлення місцевого населення. Міф про «сепаратизм», про тверде бажання більшості населення Донецької і Луганської областей приєднатися до Росії не підтверджується соціопитуваннями і реальною обстановкою. Реальні проросійські настрої частини населення не досягли критичної маси. Сплеск проросійських настроїв не дістав розвитку у вигляді мобілізації місцевих жителів у бандформування. Відкритий опір українським військам чинять терористичні угруповання, які перебувають, як правило, під командуванням російських професійних військових. Основу бойових загонів терористів також становлять російські найманці. Тому міф про твердий намір більшості жителів Донбасу приєднатися до Росії не витримує жодної критики.

Організаторами і координаторами «сепаратистських» виступів і підтримки терористичних угруповань у своїй більшості є лідери місцевих кримінальних угруповань Донбасу, тісно пов'язаних з попередніми партійними структурами Партії регіонів. Мобілізаційний резерв сепаратистів в своїй більшості безробітні, маргінальні елементи, члени організованих злочинних угруповань, включаючи корумпованих співробітників правоохоронних органів і спецслужб. «Сепаратизм» Донбасу – це політичне та ідеологічне обґрунтування бунту проти законної влади, організованого кримінальними злочинними угрупованнями, які мобілізували на свою підтримку міський «пролетаріат».

Ми стали свідками подій, коли люди, які живуть із тобою в одній країні, яких ти вважаєш рідними «по землі» і «по крові», раптово починають стріляти в спину, – слово «наші» знову набуває того, здалось би, давно і назавжди забутого воєнно-фронтового сенсу. При цьому потрібно враховувати, що у сільських районах Донецької і Луганської областей «сепаратизм» підтримки переважної більшості населення не одержав. Він має місце, насамперед, у великих містах Донбасу, там, де спирається на міський «пролетаріат». Низький рівень довіри жителів сходу країни до дій центральної влади пов'язаний не тільки з російською пропагандою, а й з недієздатністю структур влади, якими довгі роки управляв і які комплектував кримінал. Коли кримінальні елементи перейшли на бік Росії, то їхні представники у владі перестали виконувати свої

службові обов'язки, як і більша частина представників силових структур влади. Вірність присязі й готовність боротися з терористами продемонстрували буквально лічені співробітники. У надскладний для країни час, коли на українських землях діють злочинні угруповання сепаратистів і терористів, особливої актуальності набуває питання правосвідомості народу. Навіть у періоди загострення напруги ні в кого не повинно виникати відчуття вседозволеності й безладу.

Стан правосвідомості населення і військовослужбовців в місцях їх тимчасової дислокації наряду залежить від характеру взаємовідносин, які встановлюються між воїнами і місцевими жителями, а, відповідно, і стану військової дисципліни і правопорушень у військах. Тому військово-правове виховання тісно пов'язане з проблемою попередження правопорушень у військах взагалі, а в зоні АТО особливо. Це один із важливих напрямів щодо попередження правопорушень. Військова дисципліна – проблема, якою повсякденно і постійно переймаються командири всіх рівнів. Раніше вважалося, що злочинність, пияцтво, наркоманія, жорстоке поводження з полоненими, самогубства, пограбування, дезертирство та інші відхилення від соціальних норм – це пережитки минулого, і що настане момент у розвитку суспільства, коли вони зовсім зникнуть. Ще на початку ХХ ст. французький соціолог Е. Дюркгейм дійшов висновку, що соціальні відхилення, в тому числі й злочинність, – такі явища, яких зовсім позбутися нікому й ніколи не вдавалось і не вдасться. Тобто, в будь-якому суспільстві були, є і будуть люди, які через внутрішні та зовнішні причини або їх взаємозв'язок порушують і порушуватимуть соціальні норми, що побутують у суспільстві, «відхиляються» від них. Для суспільства важливо, щоб соціальні відхилення не набрали такої критичної маси, яка б поставила під загрозу його існування [31, с. 35–43].

Без сумніву, феномен соціального відхилення притаманний і Збройним Силам України, бо армія – невід'ємна складова держави та суспільства, а військовослужбовці – українського народу. Тому всі позитивні й негативні тенденції поведінки і закономірності, які притаманні суспільству, повною мірою проявляються у поведінці військовослужбовців. Крім того, збройні сили з чіткою регламентацією військової служби – це соціальний інститут зі своїми специфічними соціальними нормами (на додаток тих, що вже є у суспільстві). В

армії поведінка військовослужбовців регламентована більш жорстко на відміну від інших інститутів та осередків суспільства. Ступінь цієї регламентації різко зростає в умовах АТО, бойових дій.

У зв'язку з цим військовослужбовці мають вищу ймовірність відхилитися від норм, оскільки ціннісно-нормативна система збройних сил залишає їм менший ступінь свободи у виборі поведінки. Відтак, проблема правопорядку і військової дисципліни залишається актуальною для Збройних Сил України. Ще актуальнішою вона стає в умовах проведення АТО, в умовах війни, оскільки такий процес обов'язково супроводжується ломкою багатьох засад, зниженням ефективності традиційних соціальних інститутів, зміною ціннісних орієнтацій, мотивацій поведінки людей.

У діяльності щодо попередження правопорушень у військах під час проведення АТО можна виділити три блоки напрямів:

- розробка і реалізація державної політики, яка забезпечує утвердження в країні режиму законності та морально-етичних пріоритетів у поведінці громадян, в тому числі й військовослужбовців;
- створення оптимального (з точки зору співвідношення інтересів держави й особистості) організаційно-правового механізму, що регламентує проходження військової служби в умовах АТО, з урахуванням соціального та правового захисту військовослужбовців;
- ефективна діяльність системи правоохоронних органів у військах.

Крім того, окремим напрямом у діяльності щодо попередження правопорушень слід уважати військово-правове виховання командного складу в умовах АТО. Що ж стосується першої групи напрямків, то, на наш погляд, державна політика повинна орієнтувати суспільну та індивідуальну свідомість на гармонійне поєднання інтересів суспільства та особистості. У ході її розробки оцінюються етапи розвитку країни, пропонуються продумані, реалістичні кроки на шляху до євроінтеграції, подальшого розвитку та вдосконалення суспільства й держави, передусім, перспективні та негайні заходи економічного, правового і культурного. етичного характеру, які здатні примирити, об'єднати народ, визначити орієнтири еволюційного розвитку суспільства та держави.

В основу політики держави як найважливіші мають бути покладені принципи верховенства правового закону, високої відповідальності, пріоритетів

моральності та справедливості. Водночас державна політика є фундаментом нормативно-правової бази суспільних відносин, де регламентуються питання проходження військової служби в умовах АТО. Важливим напрямком роботи щодо попередження правопорушень є діяльність системи правоохоронних органів. До неї належать органи військової прокуратури, а також Військова служба правопорядку (ВСП) Збройних Сил України. Важливу роль у справі зміцнення військової дисципліни і правопорядку відіграють органи Служби безпеки України, які функціонують у збройних силах, сприяючи органам військової прокуратури та ВСП у припиненні, розкритті та розслідуванні тяжких злочинів, а також попередженні загалом правопорушень та порушень законності у військах, із використанням властивих їм методів і засобів.

Як уже зазначалось, одним із напрямів діяльності щодо попередження правопорушень є діяльність командирів з військово-правового виховання підлеглого особового складу. Здебільшого саме командири військових частин розкривають та припиняють випадки протиправної поведінки військовослужбовців та усувають причини, які їх породили. Стан військової дисципліни та правопорядку в частинах у зоні АТО характеризується достатньо високими показниками правопорушень, що не може не турбувати як органи військового управління всіх рівнів, так і громадськість.

Серед правопорушень і скоєних військових злочинів значне місце займають питання розкрадання державного і військового майна, нестатутних взаємовідносин, розкрадання зброї, боєприпасів та вибухових речовин, порушення правил несення служби, ухилення від військової служби, дезертирство, вживання наркотичних та токсичних речовин, пияцтво серед військовослужбовців усіх категорій, дорожньо-транспортні пригоди, знущання, вбивства мирного населення та ін. Слід також додати поширення такого негативного явища, як намагання певної частини командирів прикрасити дійсний стан справ шляхом приховування злочинів, негативних вчинків та іншої протиправної поведінки своїх підлеглих, керуючись гаслом «Війна все сплише». Саме тому ускладнилась проблема ефективності та оперативності профілактичних заходів, що використовувалися органами військового управління всіх рівнів.

Правовий нігілізм, некомпетентність окремої частини командирів (особливо мобілізованих), створення «особливих зон впливу» на окремі

частини (добровольчі батальйони) безпосереднього підпорядкування, етична недоцільність та правова необґрунтованість заходів, що використовувалися, культивування переважно екстенсивного морально-вольового, натискного стилю управління і керівництва, особливо на першому етапі АТО, підрозділами та військовими колективами, процесами та явищами, які відбувалися у військовому середовищі, лише заганяли проблеми в глибину, гальмували позитивний розвиток новаторських форм і методів роботи з людьми з урахуванням особливостей АТО.

Усе це негативно впливало, з одного боку, на взаємовідносини з місцевим населенням в пунктах дислокації військ, а з другого, – на ефективність проведення антитерористичної операції. Таким чином, проблема зміцнення військової дисципліни і правопорядку в Збройних Силах України багатогранна і охоплює широкий спектр напрямів діяльності, у тому числі й удосконалення військово-правового виховання, починаючи з державної і закінчуючи діяльністю конкретного командира військового підрозділу.

Висновки до розділу 3

Важливою складовою проведення глибоких перетворень в Україні є реформування її Збройних Сил, формування сучасної концепції правовиховної роботи серед військовослужбовців. Прийняття кардинальних змін у Збройних силах багато в чому пов'язане з рівнем правосвідомості і правової культури військовослужбовців. Тому питання організації і здійснення правовиховної роботи в армійському середовищі набуває важливого значення. Зміцнення військової дисципліни і правопорядку в кінцевому підсумку сприяє підвищенню бойової готовності армії. Опитування військовослужбовців і працівників ЗСУ засвідчують невисокий рівень їхньої правосвідомості. Сьогодні в українське військо приходить поповнення, значна частина якого увібрала в себе негативні ментальні риси сучасного українського суспільства й у тій чи іншій мірі схильна до протиправної поведінки.

Особливостями правової соціалізації особового складу Збройних Сил України є те, що в її процесі формується особистість військовослужбовців, відбувається їх адаптація до нормативних вимог, що визначають специфіку

військової служби. Правова соціалізація військовослужбовців Збройних Сил України спрямована на: а) адаптацію воїнів до специфічних умов діяльності військової організації, засвоєння службово-професійних ролей, нормативного регулювання всіх сфер військово-службової діяльності; б) інтеграцію всередині контактної соціальної спільноти (взвод, рота, колектив офіцерів військової частини, штабу і т.ін.), визначення свого правового статусу у груповому соціальному просторі; в) засвоєння правових норм, цінностей, правових традицій і т.ін., перетворення їх на внутрішні, інтеризовані регулятори правової поведінки всередині соціальної спільноти; г) орієнтацію у правовому просторі шляхом формування власної системи ціннісних установок, стратегічних життєвих цілей і засобів їх досягнення в багаторівневій перспективі.

У педагогічній системі підготовки майбутніх офіцерів до виховної роботи з особовим складом Збройних Сил України актуальним завданням є підвищення її ефективності, потреба підсилення цивільного контролю та демократичного нагляду за сектором оборони, розбудова спроможностей як інституцій загалом, так і особового складу, а також розвиток цих спроможностей завдяки програмам професійної та правової підготовки; підвищення якості військової освіти; виховання доброчесності; програми щодо підвищення рівня прозорості та підзвітності й боротьби з корупцією в армійському середовищі.

На формування правосвідомості військовослужбовців позитивно впливає й миротворча діяльність ЗС України. Досвід спілкування з представниками Збройних Сил демократичних країн збагачує світогляд українських військовослужбовців, впливає на формування в них настанов на правомірну поведінку, підвищує рівень правосвідомості і правової культури. Співробітництво з НАТО потребує не тільки зміни підходів до планування та підготовки Збройних Сил України, а й суттєвого удосконалення військово-правового виховання військовослужбовців, військової освіти, низки настанов, рекомендацій та інших розпорядчих документів.

У системі засобів і норм соціального регулювання поведінки військовослужбовців важлива роль належить традиціям, звичаям і ритуалам, котрі є специфічним різновидом соціальних норм регулювання поведінки і включаються в систему зовнішніх та внутрішніх умов і засобів регулювання їх

поведінки, формують та уточнюють її. Традиції і патріотизм – це, з одного боку, важливі засоби в системі військово-правового виховання, а з другого, – складні явища духовного життя українського суспільства, фактори національної ідентичності військовослужбовців.

Існує певна близькість військових традицій і військово-правового виховання, перші характеризуються низкою суттєвих ознак, зокрема: всезагальність, емоційність, міцність і тривалість, спадкоємність й новаторство. На нинішньому етапі становлення і розвитку армії з'являються нові традиції та елементи новизни в старих. На підставі сфер прояву і відносин військовослужбовців виділяють бойові традиції, службові традиції і традиції військового побуту. Значення правових традицій у Збройних Силах України виражається у тому, що вони, по-перше, вони сприяють формуванню єдності і згуртованості військових колективів; по-друге, приписують військовослужбовцям підкорятися існуючим правилам і нормам поведінки; по-третє, синтезують і нормативно закріплюють те найкраще, що історично склалося і передається від покоління до покоління військовослужбовців, а професійні й моральні правила, стали звичаєм для поведінки військовослужбовців у бойових умовах та в мирний час і, як правило, закріплюються в нормах військового права.

Важливою складовою і пріоритетними напрямками військово-правової роботи є системна робота щодо збереження і культивування у кожному військовому колективі національних традицій і звичаїв; виховання в особового складу почуття гордості за свою країну та Збройні сили; формування у військовослужбовців прихильності до справедливості й унікальності, самобутності соціально-економічних устоїв держави; виховання на прикладах історії, з урахуванням традицій Збройних Сил України, зокрема таких, як вірність своєму виду військового формування, роду військ, частини, підрозділу; формування корпоративного духу особового складу; широкомасштабне рекламування військової служби, мета якого – залучати більше добровольців, а також сприяти продовженню контрактів.

Традиції і патріотизм є важливими чинниками формування національної ідентичності військовослужбовців. Розвиваючи найкращі військові традиції та патріотизм у частині чи підрозділі командири, офіцери і сержанти структур виховної роботи упорядковують статутну й соціальну регуляцію життя

військовослужбовців, сприяють організації повноцінного відпочинку, розвитку найкращих морально-правових і бойових якостей воїнів.

На особливу увагу організація військово-правового виховання заслуговує в ситуації російської агресії, бойових дій на сході України. Зміст, форми, напрями і методи військово-правового виховання в умовах АТО детерміновані низкою чинників, зокрема, тероризмом та антитерористичною діяльністю Збройних Сил України; активним застосуванням з боку супротивника підривних соціальних технологій; складною соціальною структурою особового складу; ставленням місцевого населення (нерідко й ворожим). З другого боку, діяльність військовослужбовців ЗСУ пов'язана з озброєним захистом держави, в умовах, часто пов'язаних із ризиком для життя; високими емоційними і фізичними навантаженнями; побутовими незручностями; обмеженнями щодо вільного пересування й використання особистого часу; наявністю специфічних криміногенних і антикриміногенних чинників, які відсутні в суспільстві, тощо. Стан правосвідомості населення і військовослужбовців у місцях їх тимчасової дислокації залежить від характеру взаємовідносин між воїнами і місцевими жителями, а, відповідно, і стану військової дисципліни та правопорушень у військах. Тому військово-правове виховання пов'язане з проблемою попередження правопорушень у військах взагалі, й у зоні АТО зокрема.

У діяльності щодо попередження правопорушень у військах під час проведення АТО можна виокремити три блоки: розробка і реалізація державної політики, яка забезпечує утвердження в країні режиму законності та морально-етичних пріоритетів у поведінці громадян; створення оптимального (з точки зору співвідношення інтересів держави й особистості) організаційно-правового механізму, що регламентує проходження військової служби в умовах АТО, з урахуванням соціального та правового захисту військовослужбовців; ефективна діяльність системи правоохоронних органів у військах. Крім того, окремим напрямом у діяльності щодо попередження правопорушень слід вважати військово-правове виховання командного складу в умовах АТО.

ВИСНОВКИ

Проведений соціально-філософський аналіз військово-правового виховання військовослужбовців на прикладі Збройних Сил України дозволив зробити такі узагальнення та висновки:

1. На основі теоретичного осмислення й інтегрування результатів досліджень різних наук виявлено найбільш ефективні підходи до розв'язання проблеми виховання військовослужбовців Збройних Сил України. Встановлено, що виходячи з соціально-філософських і правових позицій, закономірності правового виховання особового складу ЗСУ виявляються через діалектичну єдність соціального і природного, суспільного й індивідуального, абстрактного й конкретного, правового і громадянського, а також загального, особливого й одиничного. У такій соціально-філософській і правовій площині військово-правове виховання військовослужбовців постає як: засвоєння соціального, військово-правового досвіду попередніх поколінь; пізнання соціальних, військово-правових норм та формування власної поведінки і відносин, у тому числі певної моделі військово-правової поведінки; як військово-правова соціалізація; фактор національної ідентифікації військовослужбовців; як формування внутрішньої свободи вибору стилю і форми поведінки в межах військово-правового простору.

Як суспільно-буттєва необхідність військово-правове виховання – це об'єктивно зумовлений процес цілеспрямованого систематичного впливу на свідомість, почуття та волю військовослужбовців з метою формування у них чітко визначеного спектру й рівня морально-правових і бойових якостей, необхідних для успішного функціонування армії та виконання особливої місії щодо захисту кордонів і цілісності України в мирний і воєнний час. Діяльнісний аспект військово-правового виховання реалізується за допомогою функцій; комплексного використання чинників, принципів, методів і засобів військово-патріотичного виховання військовослужбовців; посилення ролі соціальних

інститутів у формуванні правової культури і правової свідомості військовослужбовців; забезпечення гармонізації військового середовища й суспільства; правового супроводу входження структур Збройних Сил України у міжнародні структури.

2. Міждисциплінарний взаємозв'язок змісту, форм і методів військово-правового виховання виявляється у застосуванні системного підходу та особливостей наукового управління військово-правовим вихованням, що забезпечує перетворення його у єдиний процес, який забезпечує цілеспрямований характер військово-правового виховання військовослужбовців ЗСУ; розкриває взаємозв'язок військово-правового виховання і військово-правової соціалізації військовослужбовців. Особливістю військово-правового виховання є його зосередження на вихованні суворого і точного дотримання військовослужбовцями Конституції України, законів, військових статутів, вимог інших нормативно-правових актів, військової присяги; свідомого дотримання вимог законів у повсякденному житті; запобігання та локалізації протиправної поведінки військовослужбовців; забезпечення приписів міжнародного гуманітарного права (права збройних конфліктів) та їх виконання, правове регулювання дій військ (сил) у збройних конфліктах.

3. Поняття «ефективність військово-правового виховання» має соціальну й військово-правову природу і характеризується відповідною складністю та багатогранністю. За своїм змістом поняття ефективність визначає ступінь реалізації поставлених цілей, пов'язаних із формуванням морально-правових і бойових якостей, що покликані до життя потребами суспільства й армії, за умов оптимального використання наявних можливостей і засобів у найкоротший термін. При цьому оптимальне використання можливостей і засобів – це така побудова, організація і здійснення процесу військово-правового виховання, вибір його змісту, методів, форм і прийомів, які забезпечують найбільш ефективно вирішення виховних завдань як на проміжних, так і на кінцевому етапах. Запропоноване визначення відображає функціональну залежність ефективності військово-правового виховання від елементів його структури та об'єктивних умов, у яких воно здійснюється.

Відтак інтегральну, сукупну ефективність військово-правового виховання доцільно розглядати крізь діалектичний взаємозв'язок ефективності процесу військово-правового виховання та ефективності, що виражається у його кінцевих результатах за вирішальної ролі останньої. Це дозволяє оцінити не тільки результативність виховного процесу, а й засоби, завдяки яким її було досягнуто.

Оцінка ефективності військово-правового виховання – це специфічне відношення його суб'єкта, виражене в понятійній формі до реальної ефективності військово-правового виховання (ефективності як самого процесу, так й ефективності, яка знаходить вираз у сформованості особистості військовослужбовця визначеного спектру й рівня морально-правових і бойових якостей), у результаті якого відбувається порівняння цієї ефективності з еквівалентом на основі його вибору як критерію задоволення потреби у високих результатах виховання за оптимальної організації його процесу. Світоглядною і методологічною основою наукового оцінювання є знання принципів. Творче застосування принципів оцінки – загальнометодологічних, загальнонаукових і специфічних – у їх органічному взаємозв'язку дозволяє не тільки науково здійснювати оцінку ефективності військово-правового виховання, а й вести пошук щодо її подальшого вдосконалення.

Важливим атрибутом оцінки ефективності військово-правового виховання постають її функції (регулятивна, індикаторна, прогнозуюча, виховна, нормативна й аксіологічна). Ступінь реалізації цих функцій різний і залежить від рівня професійної і педагогічної культури суб'єктів виховання, їх вміння творчо й аналітично підходити до оцінки, особистих моральних якостей – порядності, чесності, об'єктивності, близькості до підлеглих, справедливості та принциповості. Оцінка є завжди показником зацікавленості суб'єкта у визначеному спектрі та рівні морально-правових і бойових якостей, які дозволяють військовослужбовцям бездоганно виконувати свої функціональні обов'язки. Стрімкий розвиток військової справи, а відповідно засобів і форм ведення бойових дій висуває підвищені вимоги до професійних, морально-правових і бойових якостей воїнів, а це, в свою чергу, зумовлює необхідність удосконалення військово-правового виховання та оцінки його

ефективності. Констатовано, що в сучасних умовах необхідно більше приділяти уваги методичній підготовці командирів, офіцерів виховної служби, їх вмінню комплексно реалізовувати основні функції оцінки ефективності військово-правового виховання.

4. Запропоновані критерії оцінки ефективності військово-правового виховання є уніфікованими за своїм характером і служать методологічною основою для модифікованих систем показників та індикаторів. Вони дозволяють оцінювати ефективність у двох «вимірах»: виражену кінцевим результатом військово-правового виховання і функціонуванням кожного елемента структури процесу військово-правового виховання. Особливу увагу було приділено критеріям як в сфері правової свідомості, так і поведінки, їх кількісно-якісній визначеності, яка за допомогою математичних методів і шкал дозволяє їх формалізувати, що, на думку автора, дає можливість поряд з якісною оцінкою давати і кількісну оцінку ефективності військово-правового виховання.

Процес оптимізації оціночної діяльності суб'єктів як системного цілого охоплює комплекс факторів, котрі зумовлюють його ефективність. Виділено два способи підвищення дієвості оцінки: перший пов'язаний з підвищенням дієвості оцінки основних структурних елементів і етапів процесу військово-правового виховання, а другий – з підвищенням дієвості оцінки спектра та рівня розвитку морально-правових і бойових якостей військовослужбовців. До основних шляхів реалізації віднесено: а) удосконалення функціонування суб'єкта оцінки; б) удосконалення функціонування об'єкта оцінки; в) підвищення якості використання суб'єктом еквівалента оцінки. Необхідною умовою реалізації розглянутих способів і шляхів є здійснення комплексного підходу до оцінки ефективності військово-правового виховання.

Особливе значення для підвищення ефективності військово-правового виховання має самооцінка. Вона є обов'язковою умовою переведення процесу військово-правового виховання в усвідомлене самовиховання. Самооцінка – це здатність об'єкта визначати ставлення до самого себе, а саме визначати свої потреби, інтереси, цілі й відповідність засобів для їх реалізації. Це дуже важливо з точки зору розуміння того, що у військово-правовому вихованні, де

колективна думка має дуже важливе значення, може формуватися як правильна, істинна, так і помилкова, хибна самооцінка, що може стати одним із джерел активної (позитивної чи негативної) або пасивної діяльності. Це важливо мати на увазі в процесі формування оціночної культури військовослужбовців.

5. Правосвідомість військовослужбовців як складне поєднання раціональних і чуттєвих компонентів постає системою знань, емоційно-чуттєвих і вольових станів, а також ціннісних орієнтацій, що виражають ставлення військовослужбовців до діючого права, законодавчо закріплених вимог і приписів їх службово-бойової і загальногромадянської діяльності. Залежно від глибини відображення правової дійсності виокремлюють повсякденну, компетентну, професійну та наукову правосвідомість та їх носіїв. Кожен із зазначених рівнів правосвідомості має особливі риси та різний обсяг раціональних і чуттєвих компонентів у власній структурі. Від ступеню правової соціалізації військовослужбовців залежить їх орієнтація на правомірну поведінку. Особливе значення мають самоосвіта, самозаохочення, самокритика, самопримус і самопокарання як складова правовиховного процесу, котрі спрямовані на формування специфічних якостей і пов'язані зі становленням правових навичок, переконань і звичок правомірної поведінки.

6. Важливою складовою реформування Збройних Сил України є формування сучасної концепції правовиховної роботи серед військовослужбовців. У поєднанні з заходами політичного, конституційного, організаційного характеру військово-правове виховання чинить ефективний вплив на стан військової дисципліни. Прийняття кардинальних змін у ЗСУ багато в чому пов'язане з рівнем правосвідомості і правової культури військовослужбовців. Зміцнення військової дисципліни і правопорядку в кінцевому підсумку сприяє підвищенню бойової готовності армії.

Структуру механізмів та форми військово-правового виховання особового складу ЗСУ утворюють три підсистеми: нормативно-правова (сукупність інституціонально-юридичних правил); інформаційна (представлена сукупністю механізмів і каналів поширення і засвоєння правових знань

військовослужбовцями та зворотного контролю відповідної інформації); мотиваційна (містить механізми і правила, які на практиці забезпечують нормативно-правову поведінку військовослужбовців).

Правова соціалізація військовослужбовців Збройних Сил України спрямована на: а) адаптацію воїнів до специфічних умов діяльності військової організації, засвоєння службово-професійних ролей, нормативного регулювання всіх сфер військово-службової діяльності; б) інтеграцію всередині контактної соціальної спільноти (взвод, рота, колектив офіцерів військової частини, штабу і т. ін.), визначення свого правового статусу у груповому соціальному просторі; в) засвоєння правових норм, цінностей, правових традицій, перетворення їх на внутрішні, інтерізовані регулятори правової поведінки всередині соціальної спільноти; г) орієнтацію у правовому просторі шляхом формування власної системи ціннісних установок, стратегічних життєвих цілей і засобів їх досягнення в багаторівневій перспективі. Суттєву роль в інституціалізації статутної й соціальної регуляції життя особового складу ЗСУ, розвитку морально-правових і бойових якостей воїнів, в національній ідентифікації військовослужбовців відіграють традиції і патріотизм.

7. Удосконалення системи військово-правового виховання на сучасному етапі реформування Збройних Сил України потребує взаємодії органів виховної роботи військових формувань з релігійними організаціями. Оскільки чинним законодавством поки не встановлено обов'язків держави щодо задоволення потреб військовослужбовців, пов'язаних з їхніми релігійними уподобаннями, то задоволення релігійних потреб віруючими військовослужбовцями повинне відбуватися у культових закладах, поза місцем дислокації військових частин. Разом із тим, релігійні переконання військовослужбовців не повинні впливати на визначення розпорядку дня в підрозділі, порядок і черговість несення служби, а носіння релігійної символіки – порушувати статутну військову форму одягу, становити перешкоди або послаблювати ефективність і безпеку дій воїнів при використанні зброї та бойової техніки.

На основі аналізу проблеми військово-релігійних відносин в Україні і в арміях зарубіжних країн, аргументовано, що у найближчій перспективі з низки

причин, а саме: правових, суспільно-політичних, економічних, релігійних та інших; загрози перенесення у ЗСУ міжконфесійних і міжцерковних конфліктів; політизації українських церков і релігійних організацій уведення інституту військових капеланів неможливе, хоча й доцільне.

Соціально-філософське дослідження механізму вдосконалення військово-правового виховання, підвищення його ефективності дозволяє актуалізувати нові питання забезпечення ціннісно-орієнтаційної та ідеологічної єдності розвитку сучасного українського суспільства. Створення ефективної системи військово-правового виховання в сучасному українському війську не самоціль, а важлива умова успішного виконання конституційного обов'язку Збройними Силами України перед народом – надійно захищати свою Вітчизну, бути в стані бойової готовності, котра гарантує надійну відсіч будь-якому агресору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамов В. І. Духовність суспільства : методологія системного вивчення : Монографія / В. І. Абрамов. – К. : КНЕУ, 2004. – 236 с.
2. Абрамов В. І. Вибір і обґрунтування критеріїв ефективності системи формування духовного потенціалу Збройних Сил України / В. І. Абрамов // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності : Зб. наук. праць. – Випуск 11. – К. : Віпол, 2003. – С. 245–252.
3. Абрамов В. І. Можливості застосування синергетичних методів до аналізу духовних систем / В. І. Абрамов // Вища освіта України. – 2003. – № 3 (9). – С. 55 – 62.
4. Аверьянов А. Н. Системное познание мира: методологические проблемы / А. Н. Аверьянов. – М.: Политиздат, 1985. – 263 с.
5. Агранат Д. Л. Этапы социализации личности в военизированной организации / Д. Л. Агранат // Знание. Понимание. Умение. – 2009. – № 2. – С. 116–120.
6. Агранат Д. Л. Институциональная девиация в военизированных организациях / Д. Л. Агранат // Знание. Понимание. Умение. – 2009. – № 4. – С. 75–80.
7. Агранат Д. Л. Социализация личности в военизированных организациях / Д. Л. Агранат. – М. : Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2009. – 167 с.
8. Агранат Д. Л. Этапы вторичной социализации личности в условиях военизированной организации: тезаурусный анализ // Тезаурусный анализ мировой культуры. Сб. науч. статей. Вып. 13. – М. : Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2007. – С. 21–33.
9. Актуальні питання ідеології та ідеологічної роботи в українському війську : монографія / [Алещенко В. І., Баранівський В. Ф., Кобзар А. О., Крimeць Л. В.]; під заг. ред. В. Ф. Баранівського – К. : "Золоті ворота", 2014. – 232 с.
10. Алещенко В. І. Офіцерська корпоративність : стан єдності чи єдність долі? / В. І. Алещенко // Військо України. – № 1. – 2009. – С. 4–7.

11. Алещенко В. І. Правове виховання у механізмі формування правової свідомості військовослужбовців Збройних Сил України : навч.-метод. посіб. / В. І. Алещенко. – К. : НАОУ, 2008. – 224 с.
12. Амбаров К. М. Методика индивидуальной воспитательной работы / К. М. Амбаров. – М.: Воениздат. – 1991. – 48 с.
13. Ананьїн В. А. Філософсько-соціологічні проблеми миру, війни та армії. Навчальний посібник / В. А. Ананьїн – К. : КВІУЗ. – 1996. – 112 с.
14. Анохин П. К. Философские аспекты теории функциональной системы : Избранные труды / П. К. Анохин. – М. : Наука, 1978. – 400 с.
15. Антонян Ю. М. Тероризм як деструктивний модус буття / Ю. М. Антонян // Сучасність. – 2003. – № 2. – С. 77–89.
16. Аристотель. Сочинения: В 4-х томах / перевод с лат. – М. : Политиздат, 1983. – Т. 4. – 830 с.
17. Аршинов В. И. Синергетика как феномен постнеоклассической науки / В. И. Аршинов. – М. : ИФ РАН, 1999. – 203 с.
18. Армия и общество : Сб. статей. – М. : Прогресс, 1990. – 432 с.
19. Афанасьев В. Г. Об эффективности социального управления / В. Г. Афанасьев, А. Д. Урсул // Вопросы философии. – 1992. – № 7. – с. 58–69.
20. Афанасьев В. Г. Научное управление обществом: опыт системного исследования / В. Г. Афанасьев. – Москва : Политиздат, 1968. – 384 с.
21. Афонин Э. А. Становление Вооруженных Сил Украины : социальные и социально-психологические проблемы : монография / Э. А. Афонин; под ред. Л. В. Сохань, Л. Ф. Бурлачука; Национальная академия государственного управления при Президенте Украины; Национальная академия наук Украины. Институт социологии; Украинское товарищество содействия социальным инновациям; пер. с укр. М. В. Цветковой-Верниченко. – Изд. 2-е, доп. – К. : НТЦ "Психея", 2014. – 476 с.
22. Афонін Е. А. Становлення Збройних сил України : соціальні та соціально-психологічні проблеми / Е. А. Афонін / НАН України. Інститут соціології: Відп. ред. Л. В. Сохань, Л. Ф. Бурлачук. – К. : Інтерграфік, 1994. – 304 с. – (Серія: Військова соціологія).
23. Багрянородный К. Об управлении империей / Константин Багрянородный / Пер. Г. Г. Литаврина. – М. : Наука, 1991. – 496 с.

24. Баранівський В. Ф. Демократизація Збройних Сил України / В. Ф. Баранівський. – К. : Центр практичної філософії, 2001. – 112 с.
25. Баранівський В. Ф. Армія і церква: чи потрібні капелани в сучасному українському війську? / В. Ф. Баранівський // Науково-інформаційний вісник. – № 5 (88). – К. : АНВО України, 2013. – С. 55–60.
26. Баранівський В. Ф. Релігієзнавчі проблеми військово-соціального управління : монографія / В. Ф. Баранівський, П. С. Прибутко. – К. : "Золоті ворота", 2013. – 312 с..
27. Баранов В. Ф. Правовая психология курсантов вузов МВД России: монография / П. П. Баранов, Л. В. Мещерякова. – Ростов-на/Дону.: РЮИ МВД России, 2001. – 168 с.
28. Баранова А. В. Державна виховна політика як складова політичної діяльності держави / А. В. Баранова / [Електронний ресурс] // Режим доступу : www.ukrreferat.com/index.php?referat=76076
29. Барулин В. С. Диалектика сфер общественной жизни / Барулин В. С. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 230 с.
30. Басараб С. Кадети білоцерківської проби / С. Басараб // Військо України. – 2014. – № 1. – С. 24–29.
31. Батмазов В. А. Основное направление укрепления воинской дисциплины и формирования здоровой атмосферы в воинских коллективах / В. А. Батмазов // Военная мысль. – 2003 – № 10. – С. 35–43.
32. Бех І. Д. Особистість у соціогенетичному дискурсі : стратегія формування І. Д. Бех // Національна освіта: традиції і новації у контексті ідей Івана Огієнка: Зб. наук. праць / За ред. проф. М. В. Левківського. – Київ – Житомир : ЖДПУ, 2002. – С. 3–6.
33. Бжезинский З. Великая шахматная доска : господство Америки и его геостратегические императивы / З. Бжезинский; пер. с англ. О. Ю. Уральская. – М. : Международные отношения, 1999. – 256 с.
34. Богданович В. Ю. Методологические основы системных исследований проблем военной безопасности государства / В. Ю. Богданович, А. Я. Маначинский. – К. : Церта-Арт, 2001. – 172 с.
35. Богуцький П. П. Військове право України : джерела, структура та розвиток : монографія / П. П. Богуцький. – О. : Фенікс, 2008. – 188 с.

36. Бодански И. Талибы, международный терроризм и человек, объявивший войну Америке / И. Бодански; Пер. с англ. В. А. Быстрова. – М. : Вече, 2000. – 384 с.

37. Бодрук О. С. Структури воєнної безпеки : національний та міжнародний аспекти : [монографія] / О. С. Бодрук. – К. : НІПМБ, 2001. – 300 с.

38. Бойков А. Д. Некоторые вопросы теории правового воспитания / А. Д. Бойко // Правовая культура и вопросы правового воспитания / Под ред. А. Д. Бойкова. – М., 1974. – С. 17–23.

39. Бутусов Ю. "Дорожня карта" для верховного / Ю. Бутусов // Оборонний вісник. – 2014. – № 5. – С. 5–6.

40. Бушуев Г. И. Правовое воспитание советских воинов / Г. И. Бушуев. – М. : Воениздат, 1976. – 136 с.

41. Ваврик Р. В. Національна свідомість та самосвідомість та підходи до їх формування у військовослужбовців Збройних Сил України / Р. В. Ваврик // Військова освіта : Зб. наукових праць. – 2002. – № 10. – С. 31–36.

42. Валлерстайн И. Конец знакомого мира. Социология XXI века / И. Валлерстайн; [пер. с англ. В. Л. Иноземцева]. – М.: "Логос", 2003. – 355 с.

43. Варій М. Й. Основи соціальної психології військового колективу : Монографія / М. Й. Варій. – Львів, Вид-во "СПОЛОМ", 2002 – 250 с.

44. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: синергетика и теория социальной самоорганизации / В. В. Василькова. – Санкт-Петербург : Лань, 1999. – 478 с.

45. Васянович Г. П. Морально-правова відповідальність педагога (теоретико-методологічний аспект) : монографія / Г. П. Васянович. – Київ – Львів, 1997. – 163 с.

46. Вебер М. Избранные произведения : Пер. с нем. / М. Вебер / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.

47. Виховна робота у Збройних Сил України : підр. / [А. О. Кобзар, О. В. Копаниця, В. М. Грицюк та ін.]; за заг. ред. Б. П. Андресюка. – Чернівці : "Місто", 2011. – 408 с.

48. Військова служба правопорядку : історія створення, сьогодення та перспективи розвитку. – Житомир, "Полісся", 2012. – 124 с.

49. Військова служба правопорядку у Збройних Силах України : Зб. нормативно-правових актів (станом на 1 березня 2007 р.) // За заг. ред. Ю. Є. Шаповала. – К. : Юрисконсульт, 2007. – 354 с.
50. Військові Статути Збройних Сил України. – Київ : Варта, 1999. – 516 с.
51. Військове виховання : історія, теорія та методика : Навч. посібник / За ред. к. пед. н., доц. В. В. Ягупова. – К. : "Graphic Paging", 2002. – 506 с.
52. Військове законодавство України та право: Короткий довідник офіцера. – К., Варта, 1994. – 211 с.
53. Военная доктрина Украины. Затверджена Указом Президента України від 15 червня 2004 року № 648 (в редакції Указу Президента України від 8 червня 2012 року, № 390/2012).
54. Военная мысль античности: Сочинения древнегреческих и византийских авторов / Сост. К. Королева; прилож. Г. Кантора. – М.: 000 "Издательство АСТ"; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – 665 с.
55. Военная сила: Размышления о ее свойствах и месте в современном мире / С. Е. Благоволин, Д. М. Проэктор, С. Ю. Казенков и др. – М. : Наука, 1992. – 157 с.
56. Война и армия. Философско-социологический очерк / Под. ред. Д. А. Волкогонова, А. С. Миловидова и С. А. Тюшкевича. – М. : Воениздат, 1977. – 415 с.
57. Волкогонов Д. А. Методология идейного воспитания : Вопросы теории идейно-воспитательной работы в Советских Вооружённых Силах / Д. А. Волкогонов. – М. : Воениздат, 1980. – 352 с.
58. Вопросы воспитательной работы в подразделении : методические рекомендации / В. А. Федоренко, К. Г. Дедюкин, А. Е. Зотов, А. А. Маслов. – Житомир : ЖВУРЭ ПВО, 1992. – 120 с.
59. Воспитательная программа по формированию личности офицера ПВО в ходе учебного процесса. – Житомир : ЖВУРЭ ПВО, 1996. – 72 с.
60. Всемирная энциклопедия : Философия / Главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.
61. Гаврилов В. Сухопутные войска США: взгляд в XXI век / В. Гаврилов // Зарубежное военное обозрение. – 1998. – № 7. – С. 14–17.

62. Гарсиа П. Вооруженные Силы в условиях перехода от тоталитарного государства к демократическому / П. Гарсиа // Военная мысль. – 1992. – № 8–9. – С. 59–63.

63. Гегель. Сочинения / Г. Гегель; пер. Б. Столпнера. – М.–Л. : Соцэкгиз, 1934. – Т. 7 : Философия права. – 380 с.

64. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского Томас Гоббс // Сочинения: В 2 т. – Т. 2. – М. : Мысль, 1991. – 731 с.

65. Городов П. Н. Оптимизация процесса воспитания в высшей военной школе / П. Н. Городов. – М. : ВПА, 1983. – 125 с.

66. Горшков М. К. Российское общество как оно есть : (опыт социолог. диагностики) / М. К. Горшков. – Новый хронограф, 2011. – 672 с.

67. Гранат Н. Л. Правосознание и правовое воспитание / Н. Л. Гранат // Общая теория государства и права. Академический курс в 3 т. / [В. В. Борисов, Н. В. Витрук, Н. Л. Гранат и др.]; под ред. проф. М. Н. Марченко. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2001. – Т. 3. – С. 303–326.

68. Гранин Ю. Д. О гносеологическом содержании понятия "оценка" / Ю. Д. Гранин // Вопросы философии. – 1987. – № 6. – С. 59–72.

69. Григоренко Є. І. Конституційні засади проходження військової служби громадянами України: проблеми теорії та практики: монографія / Є. І. Григоренко. – Х. : Право, 2010. – 280 с.

70. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Гуго Гроций ; пер. с лат. А. Л. Саккети. – М. : Гос. изд-во юридической литературы, 1957. – 867 с.

71. Губарев О. И. Тайны воздушного терроризма / О. И. Губарев. – М. : Вече, 2002. – 317 с.

72. Далай-лама : Концепція війни застаріла у взаємозалежному світі / Інтерв'ю РІА "Новости", 30 грудня 2013 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://dt.ua/WORLD/dalay-lama-koncepciya-viyni-zastarila-u-vzayemozaleznomu-sviti-134858.html>

73. Дандекер К. Военная культура и стратегическое миротворчество / Кристофер Дандекер // Воины в миротворческих операциях / [под ред. Джинн

Каллаган, Матиаса Шенборна]. – М. : Изд-во "Гуманитарий" Академии гуманитар. исслед., 2003. – С. 11–31.

74. Данилова Е. Г. Нестабильная социальная идентичность как норма современного общества / Е. Г. Данилова, В. А. Ядов // Социологические исследования. – 2004. – № 10. – С. 27–30.

75. Денек К. Критерии и показатели оценки эффективности в высшей школе / К. Денек, Я. Гнитецкий // Современная высшая школа. – 1983. – № 2. – С. 37– 59.

76. Деркач А. Л. Про реформу Збройних Сил України: [Електронний ресурс] / А. Л. Деркач // Режим доступу : <http://www.derkach.com.ua>.

77. Дерюгин Ю. Н. Армия России: взгляд в XXI век / Ю. Н. Дерюгин // Социологические исследования. – 1995. – № 6. – С. 82–87.

78. Дзьобань О. П. Правове виховання як засіб правової соціалізації: філософсько-правові аспекти / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Проблеми законності : Респ. міжвідом. наук. зб. / [відп. ред. В. Я. Тацій]. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 100. – С. 407–416.

79. Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления / И. С. Добронравова. – К. : Лыбидь, 1990. – 152 с.

80. Друкер Питер Ф. Менеджмент: задачи, обязанности, практика [пер. с англ.] / Питер Ф. Друкер. – М. : ООО "И. Д. Вильямс", 2008. – 992 с.

81. Ермошин В. В. Проблема войны и мира в политико-правовых учениях Нового времени / В. В. Ермошин; отв. ред. В. Д. Зорькин; Акад. наук СССР, Ин-т госуд. и права. – М. : Наука, 1989. – 208 с.

82. Єрмоленко А. Системні недоліки розвитку Збройних Сил України на сучасному етапі / А. Єрмоленко // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2. – С. 54–66.

83. Загорка О. М. Елементи дослідження складних систем військового призначення / О. М. Загорка, С. П. Мосов, А. І. Сбитнев, П. І. Стужук. – К. : НАОУ, 2005. – 100 с.

84. Закон України "Про альтернативну (невійськову) службу" // Законодавчі акти України з питань військової сфери. – К., 1992. – С. 4–8.

85. Закон України "Про загальний військовий обов'язок і військову службу" // Законодавчі акти України з питань військової сфери. – К., 1992. – С. 53–57.

86. Закон України "Про Збройні Сили України" // Військове законодавство України та право : Короткий довідник офіцера. – К. : Варта, 1994. – С. 32–34.

87. Закон України "Про військову службу правопорядку у Збройних силах України" // Військова служба правопорядку у Збройних силах України : Збірник нормативно-правових актів. Упор. О. М. Сарнавський / За загальною редакцією Ю. Є. Шаповала. – К. : Юрисконсульт, 2007. – 354 с.

88. Зачепа А. М. Армія, релігія, держава – українські та світові реалії [Текст] : монографія / А. М. Зачепа ; Закарпат. держ. ун-т, Львів. навч.-наук. ін-т. – Львів : [б. в.], 2011. – 272 с.

89. Збірник статистичної інформації про стан злочинності у військових формуваннях та прокурорсько-слідчу роботу за 12 місяців 2010 року // Головне управління військових прокуратур. Організаційно-методичний відділ, Київ, 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/statistics_dir.html

90. Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ століття : Монографія / С. І. Здіорук. – К. : Знання України, 2005. – 552 с.

91. Зеленков М. Ю. Морально-психологический фактор и обороноспособность страны / М. Ю. Зеленков // Военная мысль. – 2000. – № 2. – С. 61–64.

92. Зеленков М. Ю. Об идеологических основах морально-психологического обеспечения Вооружённых Сил / М. Ю. Зеленков // Военная мысль. – 2001. – № 4. – С. 47–53.

93. Зонь В. В. Військово-патріотичне та вольове виховання як важлива складова формування особистості військовослужбовця / В. В. Зонь // Народна армія. – 2005. – 12 квітня. – С. 7.

94. Искусство войны: Антология военной мысли : В 2 кн. / Н. Макиавелли [и др.]; авт. предисл. Р. В. Светлов; сост. Р. В. Светлов; худож. А. Горбачев. – Санкт-Петербург : Амфора, 2000. – Кн. 2 : Новое время. – 2000. – 493 с.

95. Ігнатенко О. Деякі аспекти будівництва Збройних Сил / О. Ігнатенко // Народна армія. – 1995. – 12 серпня. – С. 5–6.
96. Інформаційно-комунікативні технології в гуманітарній сфері Збройних Сил України: досвід, проблеми, перспективи: Підручник / В. І. Осьодло, В. В. Стасюк, В. П. Шевчук та ін.; За заг. ред. В. Г. Радецького. – К.: НАОУ, 2007. – 492 с.
97. Кант И. К вечному миру // Сочинения: В 6-ти т. – М.: Мысль, 1966. –
– Т.6. – С. 256–309.
98. Карапетян Л. Концептуальные вопросы социального управления / Л. Карапетян // Проблемы теории и практики управления. – 1999. – № 5. – С. 51–55.
99. Карпенко М. Ф. Виховання на традиціях українського війська в системі інформаційно-пропагандистського забезпечення життєдіяльності Збройних Сил / М. Ф. Карпенко, О. П. Павленко // Збірник наукових праць. – К.: ВГІ НАОУ, 2002. – № 1 (26). – С. 22–26.
100. Карпов Н. Н. Предупреждение правонарушений в Вооружённых Силах / Н. Н. Карпов // Военная мысль. – 2000. – № 2. – С. 65–68.
101. Кизюн Н. Ф. Вооруженные силы и общество: взаимосвязь, противоречия и пути их разрешения // Военная мысль. – 1991. – № 6. – С. 2–7.
102. Китайское искусство войны. Постижение стратегии / Пер. с англ. Р. В. Котенко. – СПб.: Евразия, 2000. – 255 с.
103. Клари Т. Японское искусство войны. Постижение стратегии / Т. Клари; Пер. с англ. Р. В. Котенко – СПб.: Евразия, 2000. – 255 с.
104. Клименко С. М. Хто і як рекламує армію, або Думки з приводу комплектування ЗС України військовослужбовцями за контрактом / С. М. Клименко // Народна армія. – 2004. – 16 червня. – С. 7.
105. Князева Е. Н. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. П. – СПб.: Алетейя, 2002. – 414 с.
106. Коваленко І. І. До проблеми цілей правового виховання / І. І. Коваленко // Проблеми законності: Акад. зб. наук. пр. / [відп. ред. В. Я. Тацій]. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 103. – С. 256–260.

107. Коврижных И. В. Анализ и оценка эффективности управления в организации / И. В. Коврижных – Барнаул : АФСИБАГС, 2006. – 86 с.
108. Ковтун Ю. В. Методологічні підходи до дослідження феномена традиціоналізму / Ю. В. Ковтун // Актуальні проблеми сучасної філософії та науки у глобалізованому світі : зб. наук. праць / за заг. ред. проф. П. Ю. Сауха. – Житомир : В-во ФОП Євенок О. О., 2014. – С. 58–60.
109. Ковтун Ю. В. Патріотичне виховання військовослужбовців як основа становлення української національної еліти / Ю. В. Ковтун // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. – Випуск № 1 (83). – С. 28–32.
110. Кожушко Е. П. Современный терроризм : Анализ основных направлений / Е. П. Кожушко; Под общ. ред. А. Е. Тараса. – Минск : Харвест 2000. – 447 с.
111. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності : виклики глобалізації. Монографія / Микола Козловець. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.
112. Козловець М. А. Соціологія : Кредитно-модульний курс : навч. посібник / М. А. Козловець, В. О. Федоренко, І. В. Копитова; За ред. Козловця М.А. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – 492 с.
113. Козяр М. М. Індивідуально-виховна робота з військовослужбовцями і самовиховання // Військова психологія і педагогіка : посібник / За заг. ред. М. Й. Варія. – Львів : В-во "СПОЛОМ", 2003. – С. 548–575.
114. Кокорин А. Реформа системы комплектования вооруженных сил в западных странах: проблемы и опыт / А. Кокорин // Зарубежное военное обозрение. – 1991. – № 3. – С. 3–7.
115. Конституція України. За станом на 1 січня 2006 року. – Х. :ПП «ІГВІНІ», 2006. – 64 с.
116. Концепція душпастирської опіки у Збройних Силах України : Затверджена Наказом Міністра оборони Ураїни 22. 04. 2011, № 220: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/index.php?part=massmedia&sub=read&id=13522>

117. Концепція оборони та будівництва Збройних Сил України // Законодавчі акти України з питань військової сфери і державної безпеки. – К., 1992. – С.7–13.
118. Концепція виховної роботи у Збройних Силах та інших військових формуваннях України // Флот України. – 1998. – 19 вересня. – С. 52–55.
119. Концепція гуманітарного і соціального розвитку у Збройних Силах України // Народна армія. – 2004. – 4 лютого. – С. 1–5.
120. Концепція ідеологічної роботи у Збройних Силах України / Затверджено Наказом Міністерства оборони України 05.02.2013 р. № 78.
121. Копитова І. В. Оцінка ефективності підготовки менеджерів у вищій школі / І. В. Копитова // Проблеми педагогічних технологій : Зб. наук. пр. – Луцьк: ВАД, ВДУ. – 2000. – № 2. – С. 198–203.
122. Копнин П. В. Проблемы диалектики как логики и теории познания / П. В. Копнин. – М. : Изд-во "Наука", 1982. – 368 с.
123. Корженко В. В. Філософія виховання : зміна орієнтацій : Монографія / В. В. Корженко. – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – 303 с.
124. Корніяка В. Хто такий командир – вихователь? / В. Корніяка // Народна Армія. – 2010. – 26 травня. – С. 5.
125. Коупленд Н. Психология и солдат / Норман Коупленд // Перевод с английского А. Т. Сапронова и В. М. Катеринича. – М. : Академкнига, 1958. – 135 с.
126. Крижановський А. Ф. Компетентна правова свідомість : до постановки проблеми / А. Ф. Крижановський // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – 2001. – № 11. – С. 34–38.
127. Крилов С. А. В "зірницю" вже давно не грають / С. А. Крилов // Оборонний вісник. – 2014. – № 10. – С. 30–32.
128. Крилов С. Повернення до мирного життя / С. Крилов // Військо України. – 2005. – № 03 (173). – С. 40–43.
129. Крimeць Л. В. Аксіологічні аспекти патріотизму в контексті соціального управління : монографія / Л. В. Крimeць, С. І. Пальчик. – К. : Поліграфічний центр НУОУ, 2013. – 250 с.
130. Кроква С. Правове виховання військовослужбовців, його організація та форми / С. Кроква // Право військової сфери. – 2007. – № 7. – С. 7–9.

131. Кружилин В. Ф. Кадровая политика военного руководства США по формированию офицерского корпуса вооружённых сил / В. Ф. Кружилин // Военная мысль. – 2001. – № 3. – С. 58–65.
132. Кузьмук О. Збройні Сили України на початку ХХІ сторіччя / О. І. Кузьмук // Наука і оборона. – 1999. – № 4. – С. 3–7.
133. Кузнецов Ю. Психологи для учасників АТО / Ю. Кузнецов // Військо України – 2014. – № 9 (168). – С. 30–35.
134. Куліков С. П. Огляд наукових підходів щодо вибору критеріїв оцінки ефективності складних систем / С. П. Куліков, Д. Л. Іщенко, Р. А. Андрощук // Збір. наук праць ЦНДІ ЗС України. – К., 2001. – № 1 (14). – С. 219–225.
135. Кульчицкий В. М. Советы молодому офицеру [Электронный ресурс] / В. М. Кульчицкий. – Режим доступа : <http://www.vrazvedka.ru/main/main-idea/kulchicky.html>
136. Кьеркегор С. Страх и трепет / Серен Кьеркегор [пер. Н. В. Исаевой и С. А. Исаева]. – М. : Республика, 1993. – 360 с.
137. Лапшов В. А. Профессиональная культура будущего офицера / В. А. Лапшов // Социологические исследования. – 1995. – № 6. – С. 96–102
138. Ліпкан В. А. Тероризм і національна безпека України : [монографія] / В. А. Ліпкан. – К. : Знання, 2000. – 184 с.
139. Лібікі М.. Що таке інформаційна війна? / Мартін Лібікі // Військо України. – 2014. – № 4. – С. 26–28.
140. Лутовинов В. И. Патриотизм и его формирование в обществе и Вооруженных Силах / В. И. Лутовинов // Военная мысль. – 1999. – № 4. – С. 62–71.
141. Макиавелли Н. История Флоренции / Никколо Макиавелли : Пер. Н. Я. Рыковой / Общ. ред. послесл. и коммент. В. И. Рутенберга. – Л. : Наука. Ленинградское отделение, 1973. – 440 с.
142. Макаренко А. С. Педагогические сочинения : в 8 т. / А. С. Макаренко / редкол. М. И. Кондаков (гл. ред.) [и др.]; Акад. пед. наук СССР. – М. : Педагогика, 1983-1986. – Т. 5. – 581 с.
143. Маковчук Ф. Ф. Військова служба правопорядку у Збройних Силах України : сьогодення та перспективи розвитку / Ф. Ф. Маковчук // Наука і оборона. – К., 2011. – № 1. – С. 25–31.

144. Максимов С. И. Правовая реальность : опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 328 с.
145. Максимов С. И. Правосознание : философско-правовое осмысление / С. И. Максимов // Проблеми законності : Респ. міжвідом. наук. зб. / [відп. ред. В.Я. Тацій]. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2002. – Вип. 52. – С. 148–155.
146. Мамонтов Ю. В. Армия : целостность, система, организация / Ю. В. Мамонтов. – М. : ВПА, 1986. – 198 с.
147. Мандрагеля В. А. Моральне виховання та соціально-етичні аспекти управління і менеджменту в арміях Заходу / В. А. Мандрагеля. – К. : АЗСУ, 1997. – С. 78–83.
148. Мандрагеля В. А. Теоретико-методологічні та організаційно-правові аспекти забезпечення внутрішньополітичної безпеки у провідних країнах світу та нових демократіях Європи : досвід для України / В. А. Мандрагеля // Концептуальні засади розробки комплексної методики оцінки загроз у внутрішньополітичній сфері. – К. : РНБР, 2014. – С. 52–69.
149. Мандрагеля В. А. Дискурси вітчизняних та зарубіжних мас-медіа щодо ситуації в Україні / В. А. Мандрагеля // Матеріали круглого столу "Система забезпечення національної безпеки в Україні : шляхи вдосконалення". – К. : НАДУ, 2014. – С. 14–19.
150. Мандрагеля В. А. Причини та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз / В. А. Мандрагеля; Нац. акад. оборони України, Ін-т вищої освіти АПН України. – Київ : [б. в.], 2003. – 570 с.
151. Мандрагеля В. А. Пропозиції до "Концепції ідеологічного виховання в Збройних Силах України" / В. А. Мандрагеля. – К. : Науковий центр гуманітарних проблем в ЗСУ, 2014. – 17 с.
152. Мандрагеля В. А. Соціальна сфера Збройних Сил України та її складові / В. А. Мандрагеля // Соціальна робота в Збройних Силах України. – К. : Науковий центр гуманітарних проблем в ЗСУ, 2014. – С. 34–51.
153. Мандрагеля В. А. Трансформація умов душпастирської опіки в Збройних Силах України / В. А. Мандрагеля // Матеріали міжнародній науково-практичній конференції "Соціальні аспекти капеланства : світ і Україна (до 1025-річчя Хрещення Русі" 2013 р. – К. : Молодь, 2013. – С. 11–16.

154. Мануйлов Е. Н. Методологические проблемы анализа взаимосвязи армии и общества в современных условиях / Е. Н. Мануйлов, Г. И. Костаков // Наук. зап. Харк. військ. ун-ту. Соц. філос., психологія, педагогіка. – 1998. – Вип. 1. – С. 54–63.
155. Маркс К. Война против Персии // К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1958. – Т. 12. – С. 120–125.
156. Маркс К. Избранные произведения. В 3-х т. // К. Маркс, Ф. Энгельс – М. : Политиздат. – Т. 1 – 1983. – 639 с.
157. Маркс К. Избранные произведения. В 3-х т. / К. Маркс, Ф. Энгельс – М. : Политиздат, Т. 3 – 1985. – С. 7.
158. Мартін Лібікі. Що таке інформаційна війна? / Мартін Лібікі // Військо України. – 2014. – № 4. – С. 26–28.
159. Матвеев С. В. Правовое воспитание сотрудников органов внутренних дел / С. В. Матвеев // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – 2000. – № 1. – С. 224–230.
160. Махлаюк А. В. Римские войны. Под закон Марса / А. В. Махлюк. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2003. – 447 с.
161. Мгимов Ю. Использование вооруженных сил США в борьбе с терроризмом / Ю. Мгимов // Зарубежное военное обозрение. – 1994. – № 1. – С. 15–18.
162. Меморандум про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців Збройних Сил України від 10 листопада 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/index.php?part=massmedia&sub=read&id=13522>
163. Методичний посібник з основних питань організації повсякденної діяльності військ (сил) / За ред. О. І. Затинаяка. – К. : Варта, 2003. – 560 с.
164. Мовчан П. М. Патріотизм для воїна – поняття визначальне / П. М. Мовчан // Патріотичне і гуманістичне виховання військової інтелігенції : сутність, взаємозв'язок, стан, проблеми. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К. : ВЦ «Просвіта», 2003. – С. 22–25.
165. Моджорян Л. А. Терроризм: Правда и вымысел [Текст] / Л. А. Моджорян. – 2-е изд. – М.: Юрид. лит., 1986. – 239 с.

166. Молчанов В. Ф. Актуальные проблемы воинского воспитания личного состава. Офицер – организатор воинского воспитания / В. Ф. Молчанов, Н. Н. Грачев. – М. : Воениздат, 1984. – 86 с.
167. Мороз Р. В. О правовом инфантилизме и правовом нигилизме военнослужащих / Р. В. Мороз // Право в Вооруженных Силах. – 2004. – № 4. – С. 54–58.
168. Мудрецы Поднебесной: Сб. / Лао-цзы. Дао дэ цзин; Конфуций. Лунь юй; Мо-цзы. Мо-цзи; Мен-цзы; Чжуань-цзы, Чжуань-цзы; Сюнь-цзи; Хань-Фей. – Симферополь: "Реноме", 1998. – 381 с.
169. Муковський І. Т. Звитяга і жертвність : Українці на фронтах Другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко. – К. : Пошуково-видавниче агентство "Книга Пам'яті України", 1996. – 568 с.
170. Нагата Х. История философской мысли Японии / Хироси Нагата: Пер. с яп. / Общ. ред. и вступ. ст. Ю.Б.Козловского. – М. : Прогресс, 1991. – 416 с.
171. Нагорна Л. П. Національна ідентичність в Україні / Л. П. Нагорна. – К.: НАНУ. Ін-тут політичних і етнонац. досліджень, 2002. – 272 с.
172. Наказ Міністерства оборони України від 03.07.2013 р. № 449 "Про затвердження Концепції розвитку державно-патріотичних та військових традицій у Збройних Силах України". – К. : МО України, 2013. – 10 с.
173. Наказ Міністерства оборони України від 05.02.2013 р. № 78 "Про затвердження Концепції ідеологічної роботи у Збройних Силах України". – К. : МО України, 2013. – 11 с.
174. Наказ Міністерства оборони України від 14.06.2013 р. № 401 "Про затвердження Інструкції з організації інформаційно-пропагандистського забезпечення у Збройних Силах України". – К. : МО України, 2013. – 6 с.
175. Наказ Міністра оборони України від 10.11.2010 р. № 583 "Про затвердження Інструкції з організації інформаційно-пропагандистського забезпечення у Збройних Силах України". – К. : МО України, 2010. – 18 с.
176. Наказ Міністра оборони України від 20.03.2013 р. № 188 "Про затвердження Інструкції з організації воєнно-ідеологічної підготовки у Збройних Силах України". – К. : МО України, 2013. – 9 с.
177. Національна доктрина розвитку освіти // Освіта. – 2002. – 24 квітня – 1 травня. – С. 2–4.

178. Николаев А. У нас террористическая война / А. Николаев // Независимое военное обозрение. – 2002. – № 40. – С. 1–6.
179. Николис Г. Познание сложного: Введение / Г. Николис, И. Пригожин; пер. с англ. – М. : Мир, 1990. – 344 с.
180. Николис Г. Самоорганизация в неравновесных системах : От диссипативных структур к упорядоченности через флуктуации / Г. Николис, И. Пригожин; пер. с англ. – М. : Мир, 1979. – 512 с.
181. Новиков В. С. Альтернативная служба: отечественный и зарубежный опыт / В. С. Новиков, М. А. Тимофеев // Социологические исследования. – 1990. – № 8. – С. 114–118.
182. Оборотов Ю. Н. Теория государства и права (прагматический курс) / Ю. Н. Оборотов. – Одесса : Юрид. л-ра, 2004. – 184 с.
183. Олійник С. Д. Держава і армія. Цивільно-військові стосунки: теорія та її практичне втілення в Україні / С. Д. Олійник // Народна армія. – 1995. – 13 жовтня. – С. 3–4.
184. Пальчик С. І. Ідеологічні аспекти патріотичного виховання в Збройних Сил України / С. І. Пальчик // Матеріали науково-практичного семінару (Київ, 14 травня 2013 р.); Мін-во оборони України. Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського. – К. : НУОУ, 2013. – С. 206–207.
185. Переломов Л. С. Конфуций: жизнь, учение, судьба / Л. С. Переломов. – М. : "Наука"; Издательская фирма "Восточная литература", 1993. – 440 с.
186. Підласий І. М. Педагогічні інновації / І. М. Підласий, А. П. Підласий // Рідна школа. – 1998. – № 12 – С. 3–17.
187. Подготовка командных кадров в сухопутных войсках США // Военный зарубежник. – 2002. – № 3. – С. 43–48.
188. Познанский Д. П. Педагогические проблемы управления системой воспитания в полку / Д. П. Познанский. – М.: ВПА, 1980. – 146 с.
189. Положення про проходження військової служби солдатами (матросами), сержантами і старшинами Збройних Сил України. Затв. Указом Президента України 07.11.01. № 1053, 2001. – 42 с.

190. Положення про Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mil.gov.ua/index.php?part=council_pastoral_care&sub=polozhenia.

191. Поляков Л. Воєнна політика України: конструктивна невизначеність / Л. Поляков // Національна безпека і оборона. – 2004. – № 8. – С. 13–19.

192. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією та правоохоронними органами держави : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 46. – Ст. 366.

193. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 р., з подальшими доповненнями та змінами // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 385.

194. Правова робота в Збройних Силах України: Навчальний посібник / За заг. ред. В. І. Кириленка. – К. : РВЦ "Військовий інститут", 2010. – 408 с.

195. Пригожин А. И. Социология организаций / А. И. Пригожин. – М. : Наука, 1980. – 257 с.

196. Примуш М. В. Конфліктологія : Проблема насильства в релігійних вченнях / М. В. Примуш [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://studentam.net.ua/content/view/10628/86/>

197. Програма військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України на 2012–2017 роки, затверджена Наказом Міністерства оборони України від 11 січня 2012 року № 14.

198. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23 квіт. 1991 р.; № 987-XII : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/987-12>.

199. Пупко А. Б. Система: человек и военная техника : (филос.-социол. очерк) / А. Б. Пупко. – М. : Воениздат, 1976. – 252 с.

200. Разумов А. Человеческий потенциал и национальная безопасность / А. Разумов // Свободная мысль. – 1996. – № 2. – С. 3–14.

201. Разумцев О. Г. Ціннісна свідомість військовослужбовців Збройних Сил України: актуальні проблеми трансформації / О. Г. Разумцев. – Київ: НІСД, 1997. – 92 с.

202. Решетніков Ю. Вітчизняний та зарубіжний досвід забезпечення

релігійних потреб військовослужбовців / Юрій Решетніков // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2013. – Вип. 1 (16). – С. 211–219.

203. Реутов А. Военные священники в Польше / А. Реутов // Зарубежное военное обозрение. – 1996. – № 4. – С. 12.

204. Ритцер Д. Современные социологические теории / Д. Ритцер; пер. с англ. А. Бойков, А. Лисицына. – 5 изд. – СПб. : Питер, 2002. – 686 с.

205. Ріпа Л. А. Науково-педагогічні основи військово-патріотичного виховання військовослужбовців контрактної служби / Л. А. Ріпа, Є. В. Трусів, Ю. С. Красильник // Зб. наук. праць гум. ф-ту. – К. : НАОУ, 2003. – № 6 (37). – С. 16–21.

206. Рогов С. В. Головна причина війни – в американській ідеології / С. В. Рогов [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://ar25.org/.../golovna-prychyna-viyny-v-ameryk>

207. Романченко І. С. Спосіб оцінювання ефективності всебічного забезпечення бойових дій військ / І. С. Романченко, О. М. Загорка // Зб. наук. праць ЦНДІ ЗС України. – К., 2004 – № 3 (28). – С. 188–195.

208. Романченко І. С. До питання вибору показників та критеріїв оцінки ефективності функціонування військової служби правопорядку / І. С. Романченко, В. П. Котляров, Ю. Є. Шаповал // Зб. наук. праць ЦНДІ ЗС України. – К., 2006. – № 3 (37). – С. 5–9.

209. Роцин Л. В. Философско-социологические вопросы военно-патриотического воспитания трудящихся / Л. В. Роцин. – М. : ВПА, 1982. – 198 с.

210. Руденко Ю. Д. Основи сучасного українського виховання / Ю. Д. Руденко. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. – 328 с.

211. Руденко Ю. Д. Українська козацька педагогіка : витоки, духовні цінності, сучасність : навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / Ю. Д. Руденко, О. Т. Губко. – К. : МАУП, 2007. – 384 с.

212. Руценко І. П. Війна і соціологія / І. П. Руценко // Оборонний вісник. – 2014. – № 7. – С. 28–35.

213. Садовский В. И. Основание общей теории систем : логико-методологический анализ / В. И. Садовский. – М. : Наука, 1974. – 280 с.

214. Салимов К. Н. Современные проблемы терроризма – болезнь современного общества / К. Н. Салимов // Журналист. – 1999. – № 11. – С. 18–24.

215. Сапронов А. Т. Дисциплінарна практика в збройних силах США / А. Т. Сапронов // Военная мысль. – 1990. – № 2. – С. 61–68.
216. Сарычев Е. В. Методологические проблемы комплексного исследования морального фактора в войне / Е. В. Сарычев. – М. : ВПА, 1977. – 198 с.
217. Саух П. Ю. Пошук себе : алгоритм особистісного самовизначення в структурі становлення особистості / П. Ю. Саух // Актуальні проблеми сучасної філософії та науки у глобалізованому світі : зб. наук. праць / за заг. ред. проф. П. Ю. Сауха. – Житомир : Вид-во ФОП Євенок О. О., 2016. – С. 4–8.
218. Сенека. Марк Аврелий. Наедине с собой / Луций Анней Сенека, Марк Аврелий. – Симферополь : "Реноме", 1998. – 384 с.
219. Сергійчук В. І. Національні символи України. – К. : Веселка, 1997. – 106 с., [3] с. : іл., нот.
220. Серебрянников В. В. Армия и общество / В. В. Серебрянников. – М. : Знание, 1992. – 64 с.
221. Сироп'ятов О. Г. Психічні травми війни / О. Г. Сироп'ятов, О. В. Друзь // Оборонний вісник. – 2014. – № 8. – С. 31–32.
222. Системный подход // Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция : Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с. – С. 612–613.
223. Ситник Г. П. Державне управління національною безпекою України : Монографія / Г. П. Ситник. – К. : Видавництво НАДУ, 2004. – 408 с.
224. Ситник Г. П. Національні цінності як основа прогресивного розвитку особистості, суспільства, держави / Г. П. Ситник // Вісник НАДУ. – 2004. – № 2. – С. 369–374.
225. Сичак В. Лицар українського війська – яким він має бути? / Сичак В., Боруцький С. // Виховання української еліти в системі національної освіти України : матеріали науково-практичної конференції, 19-20 червня 1997 р. – Львів : Вид-во "За вільну Україну", 1997. – С. 50–54.
226. Скуріхін С. М. Правове виховання військовослужбовців / С. М. Скуріхін // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць / [редкол. : С. В. Ківалов (гол. ред.) та ін.]. – Одеса : Юрид. Л-ра, 2003. – Випуск 21. – С. 105–110.

227. Скуріхін С. М. Правове виховання військовослужбовців : поняття і система / С. М. Скуріхін // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць / [редкол. : С. В. Ківалов (гол. ред.) та ін.]. – Одеса: Юрид. л-ра, 2004. – Випуск 22. – С. 63–69.

228. Скуріхін С. М. Особливості правової соціалізації військовослужбовців / С. М. Скуріхін // Юридичні науки. – 2013. – № 8. – С. 108–115.

229. Скуріхін С. М. Правосвідомість військовослужбовців Збройних Сил України : поняття та особливості / С. М. Скуріхін // Юридичні науки. – 2014. – № 4. – С. 7–14.

230. Словник іншомовних слів [за редакцією члена-кореспондента АН УРСР О. С. Мельничука] – 1-е видання, Київ : Головна редакція "Українська радянська енциклопедія" (УРЕ), 1977 – 776 с.

231. Сміт Е. Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. Наукове видання / Ентоні Д. Сміт. – К. : Темпора, 2009. – 312 с.

232. Смолянчук В. Ф. Військова могутність України : Теоретико-методологічні засади формування і розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х років) / В. Ф. Смолянчук. – К.; Ірпінь : ВТФ "Перун", 2000. – 466 с.

233. Спенсер Г. Основания социологии // Герберт Спенсер. Сочинения. – 1–2 т. – СПб., 1898. – 435 с.

234. Советская военная энциклопедия: В 8-ми т. – М.: Воениздат, 1990. – Т. 1. – 543 с.

235. Социология права : Учебник / [В. М. Сырых, В. Н. Зенков, В. В. Глазырин и др.]; под ред. проф. В. М. Сырых. – М. : Юрид. дом «Юстицинформ», 2004. – 464 с.

236. Соціологічні опитування / Громадяни України / Патріотизм. За даними Центру Розумкова [Електронний ресурс] // Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php?cat_id=182

237. Староконь Є. Г. Психологічні аспекти виховної діяльності та спілкування офіцера / Є. Г. Староконь. – Житомир : ЖВІРЕ, 1999. – 304 с.

238. Судаков К. В. Функциональная система / К. В. Судаков // Вопросы философии. – 1984. – № 10. – С. 73–78.

239. Сурмин Ю. П. Теория систем и системный анализ : Учебное пособие / Ю. П. Сурмин. – К. : МАУП, 2003. – 368 с.
240. Сустанов В. П. Совершенствование национальных отношений и укрепление основ обороноспособности страны / В. П. Сустанов – М. : ВПА, 1990. – 46 с.
241. Сухомлинський В. О. Щоб у серцях жила Батьківщина / В. О. Сухомлинський. – К. : "Знання", 1965. – 80 с.
242. Сухомлинский В. А. О воспитании / В. А. Сухомлинский. – М. : Политиздат, 1982. – 270 с.
243. Тагірова Г. В. Соціальне прогнозування як засіб регулювання суспільних відносин / Г. В. Тагірова / Автореф. ... дис. канд. філос. наук. – АПН України, К. – 2010. – 18 с.
244. Темко Г. Д. Формування системи виховання воїна в Україні у період утвердження державності (світоглядно- філософський аналіз): Дис... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Григорій Дмитрович Темко // Київський військовий гуманітарний ін-т Міністерства оборони України. – К., 1997. – 397 с.
245. Титаренко М. Л. История китайской философии / Пер. с кит.; общ. ред. М. Л. Титаренко. – М. : Прогресс, 1989. – 552 с.
246. Титенко С. Нотатки про Данію та її збройні сили / С. Титенко // Військо України. – 2014. – № 1. – С. 46–47.
247. Требін М. П. Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації : Монографія / М. П. Требін. – Харків : Видавничий Дім "ІНЖЕК", 2004. – 404 с.
248. Требін М. Військовий переворот як соціально-політичний феномен / М. Требін // Нова політика. – 2000. – № 6. – С. 51–56.
249. Требин М. Реформирование Вооруженных Сил Украины (Проблемы комплектования) / М. Требин // Бизнес Информ. – 1999. – № 1–2. – С. 12–15.
250. Требін М. Єдина перспектива – 2020. Збройні сили й характер бойових дій у ХХІ столітті : як це уявляють американці / М. Требін // Народна армія. – 2001. – 2 листопада. – С. 5–6.
251. Требін М. Бомбування страхом / М. Требін // Віче. – 2003. – № 1. – С. 31–37.

252. Требин М. Космический терроризм / М. Требин // Бизнес информ. – 2002. – № 9–10. – С. 9–14.
253. Требін М. Терор ХХІ століття / М. Требін // Політика і культура. – 1999. – № 33. – С. 21–26.
254. Требін М. П. Тероризм як деструктивний модус буття / М. Требін // Сучасність. – 2003. – № 2. – С. 77–89.
255. Требін М. Обличчя тероризму / М. Требін // Людина і політика. – 2003. – № 1. – С. 102–117.
256. Триумф сердца : наук.-попул. вид. / В. А. Діброва, П. І. Костюк, Р. М. Коханчук, О. І. Мельник. – К. : Медіа Світ, 2010. – 224 с.
257. Тюшкевич С.А. Философия и военная теория / С. А. Тюшкевич. – М.: Наука, 1975.–189 с.
258. Уайтхед А. Избранные работы по философии / А. Уайтхед; Пер.с англ./ Сост. И. Т. Касавин; общ. ред. и вступ. ст. М. А. Киселя. – М. : Прогресс, 1990. – 718 с.
259. Українська політична нація : генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін.; [за ред. В. С. Крисаченка]. – К. : НІСД, 2003. – 632 с.
260. Уледов А. К. Социологические законы / А. К. Уледов. – М. : Мысль, 1975. – 296 с.
261. Уледов А. К. Общественное мнение советского общества / А. К. Уледов. – М. : Политиздат, 1963. – 400 с.
262. Федоренко В. А. Философско-социологические вопросы воинского воспитания / В. А. Федоренко. – Житомир : ЖВУРЭ ПВО, 1994. – 232 с.
263. Федоренко В. В. Військово-правове виховання військовослужбовців Збройних Сил України в контексті польського досвіду / В. В. Федоренко // Українська полоністика. – 2015. – Випуск 15. – С. 119–127.
264. Федоренко В. В. Проблемы военно-правового воспитания будущих офицеров / В. В. Федоренко // Вестник Бурятского государственного университета. – Выпуск 14 (1). Философия, социология, политология, культурология. – Улан-Удэ : Изд-во БГУ, 2015. – С. 38–42.
265. Федоренко В. В. Військово-правове виховання військовослужбовців в умовах проведення антитерористичної операції в контексті соціально-

філософського аналізу / В. В. Федоренко // Практична філософія. – 2015. – № 4. – С. 72–80.

266. Федоренко В. В. Військово-правове виховання військовослужбовців: Методичні рекомендації / В. В. Федоренко. – Житомир: Видавець О. О. Євенок, 2016. – 112 с.

267. Федоренко В. Тероризм у глобалізованому світі та роль армії у боротьбі з ним / Володимир Федоренко // "Філософія, релігія та культура у глобалізованому світі": Всеукраїнська науково-теоретична конференція з міжнародною участю, 23 листопада 2015 року: [матеріали доповідей та виступів] / Редкол. П. Ю. Саух [та ін]. – Житомир: видавець О. О. Євенок, 2015. – С. 175–177.

268. Федоренко В. В. Военно-правовое воспитание военнослужащих: методология оценки эффективности управления в контексте математического моделирования / В. В. Федоренко // "Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії": Збірник наукових праць / Під ред. В. Г. Воронкової. – Випуск 64. – Запоріжжя, РВВ ЗДІА, 2016. – С. 79–89.

269. Федоренко В. В. Методологічні основи визначення системи критеріїв оцінки ефективності військово-правового виховання військовослужбовців / В. В. Федоренко // Актуальні проблеми філософії та соціології. Науково-практичний журнал. – Випуск 8. – Одеса. – 2015. – С. 134–138.

270. Федоренко В. В. Методологічні основи оцінки ефективності військово-правового виховання військовослужбовців у контексті соціально-філософського аналізу / В. В. Федоренко // "Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії": Збірник наукових праць / Під ред. В. Г. Воронкової. – Випуск 63. – Запоріжжя, РВВ ЗДІА, 2015. – С. 57–69.

271. Федоренко В. В. Традиції та патріотизм у системі військово-правового виховання як чинники національної ідентичності військовослужбовців / В. В. Федоренко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2016. – Випуск 104 (№ 1). – С. 253–263.

272. Філософія / Г. А. Заїченко, В. М. Сагатовський, І. І. Кальний та ін.; За ред. Г. А. Заїченка. – К.: Вища школа, 1995. – 465 с.

273. Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. – К.: Головна

редакція УРЕ, 1986. – 800 с.

274. Финин Г. И. Правовая культура в образовательных стратегиях / Г. И. Финин // Сборник статей ежегодной всероссийской с международным участием научно – практической конференции "Актуальные проблемы экономических, юридических и социально-гуманитарных наук": материалы научно-практической конференции. 22 ноября 2012 г. / Под ред. Е. В. Поносовой – Пермь: АНО ВПО "Пермский институт экономики и финансов", 2012. – С. 389–390.

275. Фінін Г. І. Військова освіта в сучасних соціокультурних контекстах: монографія / Г. І. Фінін. – Харків: Майдан, 2014. – 300 с.

276. Фінін Г. І. Інформаційні технології у громадянському, патріотичному та військово-патріотичному вихованні / Г. І. Фінін // Науковий вісник. – Серія "Філософія" / Харк. Нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків: ХНПУ, 2012. – Вип. 39. – С. 203–211.

277. Фінін Г. І. Особливості формування правової культури в сучасній військовій освіті: філософський аналіз / Г. І. Фінін // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Випуск 68 (1). – С. 572–578.

278. Флавий Вегетий Ренат. Краткое изложение военного дела / Ренат Вегетий Флавий // Искусство войны: Антология в 2 кн. – Кн. 1. Древний мир / Сост., подгот. текста, предисл., комент. Р. Светлова. – СПб.: Алетейя, 1996. – 352 с.

279. Фоменко О. П. Актуальні проблеми створення і функціонування військової служби правопорядку у Збройних Силах України / О. П. Фоменко, У. Ю. Уразов, А. О. Проноза // Наука і оборона. – 2002. – № 2. – С. 41–44.

280. Фрагменты ранних греческих философов. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики / Подготовка издания А. В. Лебедева. – М.: Наука, 1989. – 576 с.

281. Хакен Г. Синергетика / Г. Хакен; пер. с англ. В. И. Емельянова. – М.: Мир, 1980. – 404 с.

282. Хантингтон С. Солдат и государство: теория и политика гражданско-военных отношений / С. Хантингтон // Социально-политические науки. – 1991. – № 9. – С. 17–24.

283. Хейзинга Й. Осень Средневековья / Й. Хейзинга; [пер. с нидерл. Д. С. Сильвестрова]. – 3-е изд., испр. – М. : Айрис-пресс, 2002. – 239 с.
284. Царенко В. І. Правосвідомість військовослужбовців за контрактом у прикордонних військах України / В. І. Царенко // Юридический вестник. – 2002. – № 2. – С. 62–65.
285. Чорний В. Військова організація і держава в контексті трансформації українського суспільства: проблеми і перспективи / Віталій Чорний // Українознавство. – 2010. – № 3. – С. 134–139.
286. Чорний В. С. Соціальні передумови і методологічні засади концепції реформування Збройних Сил України: Дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Віталій Сергійович Чорний; Київський військовий гуманітарний ін-т. – К., 1998. – 185 с.
287. Шахов А. Н. Политическое содержание воинского воспитания / А. Н. Шахов. – М.: ВПА, 1988. – 112 с.
288. Шестаков В. Террор – мировая война / В. Шестаков. – М. : ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2003. – 320 с.
289. Штангрет М. Й. Діалектичний взаємозв'язок форм, методів та засобів правового виховання курсантів / М. Й. Штангрет // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ при НАВС України. – 2002. – № 1 – С. 69–76.
290. Штангрет М. Й. Правосвідомість як феномен виховання курсантів / М. Й. Штангрет // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ при НАВС України. – 2000. – № 1. – С. 141–144.
291. Штоквиш О. А. Мілітарна культура як елемент етнічної свідомості українців / О. А. Штоквиш // Етнос і соціум. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 149–160.
292. Щуцкий Ю. К. Китайская классическая "Книга перемен" / Ю. К. Щуцкий. – СПб. : Алетейя, 1992. – 480 с.
293. Энгельс Ф. Анти-Дюринг / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. 2-е изд. – М. : Политиздат, 1985. – Т. 20. – 342 с.
294. Эразм Роттердамский. Жалоба мира / Эразм Роттердамский // Трактаты о вечном мире / Предисл. чл.- кор. АН СССР Ф. В. Константинова, вступ. ст. и примеч. И. С. Андреевой. – М. : Соцэкгиз, 1963. – С. 39–65.

295. Эразм Роттердамский. Разговоры запросто / Эразм Роттердамский; Пер. с лат., вступ. ст. и примеч. С. Маркиша. – М.: Худож. лит-ра, 1969. – 703 с.
296. Эффективность // Большая советская энциклопедия; [гл. ред. А. М. Прохоров]. – 3-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1978. –Т. 30.– С. 322.
297. Ягупов В. В. Військове виховання: історія, теорія та методика [навч. посібник для вищ. навч. закладів] / В. В. Ягупов [та ін.]; ред. В. В. Ягупов; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка; Військовий ін-т. – К. : Graphic&Design, 2002. – 560 с.
298. Ягупов В. В. Військова психологія. / В. В. Ягупов. – К. : Тандем, 2004. – 656 с.
299. Bloomfield L. Controlling Small Wars: A Strategy for the 1970's / Lincoln P. Bloomfield, Amelia C. Leiss. – New York: Alfred A. Knopf, 1969. – Pp. 421.
300. Doom J. Forces and field: Towards a theory of the military system / J. Doom // World congresses of sociology 7th. – Varna, 1970. – 421 p.
301. Greenfeld L. Nationalism : Five Roads of Modernity / L. Greenfeld – Cambridge MA : Harvard University Press, 1992. – 581 p.
302. Majewski N., Peyton I. German Army General Staff Officer Training / N. Majewski, I. H. Peyton I. H. // Military Review. – 1984. – December. – P. 25–32.
303. Martin L. National Security in a New World Order / L. Martin // World Today. – 1992. – № 48/2. – P. 21–26.
304. Robert L. Sloan. The recognition of ability / L. Sloan Robert // Military Review. – 2003. – № 8. – P. 26–31.
305. The Washington Quarterly. – 2000. – Vol. 23. – № 1. – P. 18.
306. Waxman Dov. Terrorizing Democracies / Waxman Dov. // The Washington Quarterly. – 2000. – Vol. 23. – № 1. – P. 18–19.
307. Weidenfeld W. A World Power in the Making / W. Weidenfeld // Germ. comments. – Osnabriick, 1993. – № 30. – P. 29–30.

РЕКОМЕНДАЦІЇ
щодо наукового та практичного використання результатів
дисертаційного дослідження

Рекомендації з певною долею умовності можна об'єднати в групи і розглядати як теоретико-методологічні, науково-практичні та інформаційно-організаційні.

Група теоретико-методологічних пропозицій містить рекомендації, які адресовані військовим теоретикам і практикам, котрі безпосередньо здійснюють військово-правове виховання та оцінку його ефективності:

- об'єднати зусилля військових суспільствознавців для подальшого дослідження методології військово-правового виховання та оцінки його ефективності і розробити на цій основі теоретичну модель військово-правової виховної діяльності;

- здійснити філософсько-соціологічний аналіз управлінської діяльності військових кадрів щодо підготовки офіцерів, курсантів, сержантів до виховної роботи, в т.ч. й оціночної діяльності;

- розробити та обґрунтувати практичні заходи, спрямовані на підвищення ефективності військово-правового виховання та дієвості оцінки із всебічним врахуванням та своєчасним формуванням суспільної думки;

- активізувати роботу зі складання професіограм з метою визначення оптимального спектру морально-бойових якостей в їх військово-правовій направленості і рівня їхнього розвитку у військовослужбовців з урахуванням профілю підготовки;

- використовувати підсумки зимового і літнього періодів навчання у військах, сесій у військово-навчальних закладах для оцінки ефективності військово-правового виховання, що дозволило б повніше використовувати можливості навчального процесу;

- розробити програму військово-правового виховання курсантів у військово-навчальних закладів Міністерства Оборони України на основі результатів дослідження;

- кадрова політика української армії має здійснюватись, виходячи з національного характеру Збройних Сил України. У ролі командирів і

начальників повинні бути носії традицій і культурних цінностей українського народу, здатні на цій основі навчати і виховувати відданих інтересам Української держави воїнів.

– узагальнити досвід роботи офіцерського та сержантського складу по військово-правовому вихованню військовослужбовців ЗСУ під час проведення мобілізації (зборів із резервістами, бойових навчань) в умовах антитерористичної операції та розробити на його основі методичні рекомендації щодо військово-правового виховання в особливий період.

Теоретична розробка і практичне вирішення окреслених питань сприяли б подальшому удосконаленню виховної і оціночної діяльності військових кадрів, озброїли б їх додатковими засобами підвищення ефективності військово-правового виховання. Наприклад, об'єднання зусиль військових, філософів, соціологів, психологів, педагогів дасть можливість здійснити методичне забезпечення управління військово-правовим вихованням, що передбачає практичне застосування надійних алгоритмів, методик і моделей. Методологічною основою моделювання може служити запропонована система критеріїв оцінки ефективності. Це сприятиме більш досконалому використанню кількісно-якісних показників при підведенні підсумків та їх оцінці з бойової та гуманітарної підготовки, в дисциплінарній практиці.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

науково-практичного характеру, адресовані компетентним органам ЗСУ

Вони передбачають такі заходи:

- включення в навчальні плани ВНЗ військового профілю тем з методології військово-правового виховання та оцінки його ефективності;
- у «Положенні про ВНЗ Міністерства Оборони України» у розділі «Виховна робота в ВНЗ» додати короткий виклад методології військово-правового виховання та оцінки його ефективності;
- у тематичні плани з гуманітарної підготовки офіцерів включити тему «Особливості формування морально-бойових якостей в їх військово-правовій направленості особистості військовослужбовця ЗСУ та їх оцінка»;
- у засобах масової інформації систематично й цілеспрямовано розглядати питання теорії та практики військово-правового виховання молоді і військовослужбовців ЗСУ. Особливу увагу необхідно звернути на вирішення методологічних проблем оцінки його ефективності;
- поглибити вивчення норм міжнародного гуманітарного права (права збройних конфліктів), правове регулювання дій військ (сил) у збройних конфліктах під час проведення мобілізації і підготовки військовослужбовців у навчальних центрах;
- провести на базі ВНЗ НДР «Виховання» з метою удосконалення всієї системи національного виховання в Збройних Силах України, що дозволило б отримати цілісну й всебічно розроблену його концепцію в сучасних умовах розбудови ЗСУ, підвищення їх бойової готовності.

Третя група пропозицій містить в собі такі положення:

- видати методичний посібник з організації військово-правового виховання та оцінки його ефективності для офіцерів підрозділів і сержантського складу;
- розробити єдину науково обґрунтовану програму вдосконалення оціночної діяльності командирів, офіцерів відділу виховної роботи, професорсько-викладацького складу у військових ВНЗ. Особливу увагу при

цьому звернути на активні методи навчання – завдання, практикуми, вирішення спеціальних ситуаційних завдань, складених на основі конкретного досвіду військово-правового виховання;

- включити в навчальні плани ВНЗ України для підготовки курсантів на посади офіцерського складу тему «Військово-правове виховання у Збройних Силах України»;

- доцільно розширити оціночний аспект інформації змісту бланка-відгуку командира військової частини на випускників ВНЗ, в яких командири частин зможуть повніше й конкретніше давати оцінку спектру та рівня розвитку морально-бойових якостей в їх військово-правовій направленості, підготовленості молодих офіцерів до організації військово-правового виховання в підрозділах, що могло б стати більш об'єктивною емпіричною базою для прийняття науково обґрунтованих рішень і рекомендацій щодо підвищення ефективності військово-правового виховання майбутніх офіцерів;

- підготувати посібник з військово-правового мінімуму знань для командирів підрозділів;

- здійснювати моніторинг військово-правового виховання військовослужбовців в ЗСУ на основі розробленої у дисертації методології оцінки ефективності військово-правового виховання.

До шляхів вирішення проблем у сфері військово-правового виховання можна віднести:

1. Порушення перед Верховною Радою України питань щодо створення необхідної законодавчої бази у сфері військово-правового виховання громадян.

2. Ініціювання на державному рівні питань щодо залучення провідних наукових установ до проведення фундаментальних досліджень з проблем військово-правового виховання, національно-історичних і військових традицій та видання відповідних наукових праць, навчально-методичних рекомендацій (у тому числі, для потреб Збройних Сил України).

3. Подальший розвиток взаємодії та співпраці державних структур і громадських організацій, зокрема українського козацтва. Активніше залучення

потенціалу останніх у проведенні заходів військово-правового, патріотичного, морального і духовного виховання, фізичної підготовки, спортивних змагань та інших напрямів діяльності.

4. Вдосконалення наукового супроводу військово-правового виховання шляхом проведення відповідних наукових досліджень, науково-практичних конференцій (семінарів), круглих столів у військових вищих навчальних закладах і науково-дослідних установах; пошук єдиних методологічних поглядів на зазначену проблему.